

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2008

З М І С Т

CONTENTS

Статті

БУНЯТЯН К.П. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України

ЗУБАР В.М., БУЙСЬКИХ А.В. Ще раз про мармурові саркофаги Херсонеса Таврійського
ЛЮБИЧЕВ М.В. Контакти осілого населення дніпро-донецького лісостепу з сарматами в середині I — середині III ст.

МАЯРЧАК С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я

3 BUNYATYAN K.P. Chronology and Division into Periods of Middle Dnipro Culture of Right-bank Ukraine

13 ZUBAR V.M., BUYSKYKH A.V. Once More About Marble Sarcophagi of Tauric Chersonesos

22 LYUBICHEV M.V. Contacts of Settled Population of Dnipro-Donetsk Forest Steppe Zone with the Sarmatians in the Middle of the 1st — the Middle of the 3rd cc.

30 MAYARCHAK S.P. Burial and the Development of Funeral Rite by the Ancient Rus Population of the Left Bank of the Middle Dnister River Region

Articles

Публікації археологічних матеріалів

БУДЗИНСЬКА Н.М. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва

Publications of Archaeological Materials

40 BUDZYNSKA N.M. Ancient Rus Metal Rings in the Collection of the Museum of History of Kyiv

До історії стародавнього виробництва

ПРИХОДНЮК О.М., ГОРБАНЕНКО С.А. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища

To the History of Ancient Crafts

48 PRYKHODNYUK O.M., HORBANENKO S.A. Agriculture of the Habitants of Early Mediaeval Pastyr-ske Hill-fort.

Дискусії

РИЧКОВ М.О. Індоевропейська спільність і ямна культура
 УДОВИЧЕНКО М.І., БРИТЮК О.О. Геолого-археологічні особливості Мергелевої гряди
 ГЛАДИЛІН В.М. Господарсько-побутовий профіль палеолітичних місцезнаходжень поблизу с. Антонівка

Discussions

60 RICHKOV M.O. Indoeuropean community and Yamna Culture
 65 UDOVYCHENKO M.I., BRYTYUK O.O. Geological and Archaeological Peculiarities of the Marl Ridge
 68 HLADYLIN V.M. Husbandry Profile of Palaeolithic Sites near the Village Antonivka

Методика польових археологічних досліджень

РАБІНОВІТЦ А., СЕДІКОВА Л.В., ТРЕЛОГАН ДЖ., ІВ С. Нові методології дослідження античної пам'ятки: цифрові технології та розкопки у Південному районі Херсонеса Таврійського, 2001—2006 рр.

Methodology of Archaeological Fieldwork

69 RABINOWITZ A., SEDIKOVA L.V., TRELOGAN J., EVE S. New Methodologies at an Ancient Site: Digital Technology and Excavation in the Southern Region of Tauric Chersonesos, 2001—2006

Рецензії

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Галібін В.О. і його внесок у вивчення давнього скла (до 75-річчя від дня народження)
 КЛОСІНСЬКА Е.М. Рец.: Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України
 ОТРОЩЕНКО В.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Рец.: Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури
 ІВАНОВА С.В., ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Тошев Г.Н. Крым в епоху бронзи

Book Review

79 OSTROVERKHOV A.S. Re.: V.O. Gabilin and His Contribution to the Study of Ancient Glass (to the 75th Anniversary)
 93 KLOSINSKA E.M. Re.: Larysa Krushelnytska, Noa Culture on the Territory of Ukraine
 97 OTROSHCHENKO V.V., HORBANENKO S.A. Re.: Pashkevych H.O., Videyko M.Yu. Field-crop Cultivation of Tribes of Trypillya Culture
 100 IVANOVA S.V., OSTROVERKHOV A.S. Re.: Toshchev H.N. Crimea in the Bronze Age

Хроніка

АБАШИНА Н.С. V Історико-археологічні читання пам'яті М.І. Троїцького «Верхнє Подоння. Природа. Археологія. Історія» (Тула, Куликове поле, 2—4 листопада 2006 р.)
 ЦВЕК О.В. Довгі крем'яні пластини енеолітичної Європи (міжнародна виставка)
 ЗУБАР В.М., СОРОЧАН С.Б. До 80-річчя з дня народження І.А. Антонової — невтомної дослідниці Херсонеса
 Пам'яті Володимира Никифоровича Станка
 Пам'яті Рашо Станева Рашева

News Review

104 ABASHYNA N.S. The historical and Archaeological Readings in Remembrance of M.I. Troitskyj «The Upper Don River Region. Nature. Archaeology. History» (Tula. Kulikovo Polye, November, 2—4, 2006)
 106 TSVEK O.V. Long Flint Plates of Neolithic Europe (International Exhibition)
 109 ZUBAR V.M., SOROCHAN S.B. To the 80th Anniversary of I.A. Antonova, a Tireless Researcher
 111 To the Memory of Volodymyra Nikiforovycha Stanka
 113 To the Memory of Rasha Stanev Rashev

Наші автори

Список скорочень

114 Our Authors

115 List of Abbreviations

К.П. Бунятян

ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ¹

Стаття є другою частиною розробки з хронології та періодизації середньодніпровської культури (див.: Археологія. — 2004. — № 1), присвяченої характеристиці скорчених поховань і поодиноких спалень.

Розгляд проблеми хронології та періодизації середньодніпровської культури (СДК) було розпочато з випростаних поховань. У цій статті зосередимося на скорчених похованнях і поодиноких спаленнях. Найповніше їх зведення подано І.І. Артеменком (Артеменко 1967), але ця вибірка потребує уточнення.

Скорчені поховання. Найбільшу концентрацію скорчених поховань спостережено в Яцьковицях (тепер с. Долинка) — єдиному в Україні великому могильнику СДК. Т.С. Пассек (Пассек 1947, с. 38—41) і Т.Б. Попова (Попова 1955, с. 76—77) відносили його до пізнього (гатнинського) етапу, І.І. Артеменко справедливо виділяв тут поховання різних етапів (Артеменко 1987, с. 38—41, рис. 12, 6, 8; 13, 28), хоча це положення й вимагає корекції з огляду на своєрідне бачення дослідником процесу формування й розвитку СДК.

Яцьковицький могильник розташовано над р. Гірський Тікич. На початку ХХ ст. А. Бидловський виявив там близько 200 щільно розміщених насипів, із яких розкопав 44 (Bydłowski 1905). Могильник, закладений населенням ямної культури, функціонував тут до середньовіччя. 3-поміж поховань доби бронзи переважають СДК — усього 13 (к. 29, 30, 37, 39, 44, 48, 49, 51, 54, 56, 63, 64, 66). У насипах ще двох курганів виявлено цілі посудини без слідів скелета (к. 41, 55). Поза увагою як малоінформативні залишаємо к. 32—34, розкопані, мабуть, до А. Бидловського, який зафіксував лише потрошені кістки й уламки посуду СДК. З числа віднесених І.І. Артеменком до СДК виключено поховання в к. 38 і 43 з горщиками культури багатоваликової кертмики (КБК), а також к. 50 і 65 з не типовим для СДК посудом. Кубок, віднесений

Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 12, 5) та І.І. Артеменком (Артеменко 1967, рис. 44, 5) до к. 44 Яцьковиці (насправді там був горщик), імовірно, походить із с. Рогова — із розкопок В. Камінського (Стефанович, Диденко 1968, с. 191).

Із розкопок А. Бидловського до СДК упевнено можна віднести к. 10 біля с. Новосілки поблизу Яцьковиць (Bydłowski 1904, s. 74—75, rys. 104), а також к. 75 і 76 біля с. Підвисоке — приблизно за 20 км на південний захід від попередніх пунктів (Bydłowski 1905, s. 28—29, rys. 40). Сумнівними з погляду належності до СДК є поховання в к. 22 і 24 Новосілки, к. 72 Івахни і к. 74 Підвисоке. В Уманському музеї зберігаються й інші речі, що, ймовірно, походять із розкопок А. Бидловського: кам'яна підромбічна сокира (с. Княжа Криниця) й три кубки (с. Шуляки), два з яких опубліковано Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 12, 1, 2).

Попри масштабні розкопки в Середній Наддніпрянщині на рубежі ХІХ—ХХ ст. поховань СДК ідентифіковано небагато. З розкопок М.Ю. Бранденбурга це к. 279 між Буртами й Зеленьками з двома похованнями (ЖРБ, с. 74 і рис.; Качалова 1974, с. 16, табл. 3, 8), які С.С. Березанська віднесла до КБК (Березанская и др. 1986, с. 17); пох. 296/4 Зеленьки (ЖРБ, с. 21; Качалова 1974, с. 15, табл. 2, 6); пох. 275/3 в кургані між Кагарликом і Краснополкою (Качалова 1974, табл. 1, 5). З розкопок М.Ю. Бранденбурга наведено кубок без вказівки адреси серед матеріалів ХІ Археологічного з'їзду (Труды ..., табл. 1). У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігається чаша з с. Ємчиха, що супроводжувала скорчене поховання, але в звіті М.Ю. Бранденбурга її не розпізнано (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 4, 3).

Ці приклади вказують на значну втрату інформації, спричинену відсутністю в той час інтересу до скромних поховань доби бронзи. Так, подібні до знайденого в пох. 296/4 Зеленьки кубки походять із розкопаного В.В. Хвойкою

¹ Роботу виконано в межах спільного проекту НАН України — РГНФ № 3-07.

кургану біля с. Черняхів (Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, рис. 5, 1), а також з розкопок чи випадкових знахідок біля селищ Дібрівка (тепер Діброва), Медвин і Нетеребки (Пассек 1947, рис. 11, 2, 4; 13, 2). Подібними до знайдених знахідок є кубки, що зберігаються в НМІУ (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 3) та Археологічному музеї у Кракові (Sulimirski 1968, fig. 3). Слід нагадати про с. Гришенці, відоме за єдиною в Україні знахідкою «тюрінської» амфори. За даними А. Европеуса (Åugärää 1933, s. 124, Abb. 125), там було три поховання: одне супроводжувалося сокирою фат'янівського типу, друге — зазначеною амforoю й кременевою сокирою-теслом, третє — кременевою сокирою-теслом. Досі не поміченим залишалося поховання біля с. Бучак, де виявлено серпентинову напівовальну сокиру, кременеву сокиру-тесло й намисто із бронзових спіральок (Уваров 1881, с. 89). Що ж до розкопок Д.Я. Самоквасова, то дискусійним є віднесення І.І. Артеменком (Артеменко 1967, с. 5) до СДК двох поховань у к. 2 й особливо к. 1 біля с. Гамарня, оскільки він датований скіфським часом (Ковпаненко 1981, с. 21, рис. 16, 1).

Погано документовані й уперше досліджені в середині XIX ст. — хранителем Мінцкабінету університету Св. Володимира Я.Я. Волошинським кургани з похованнями СДК біля сіл Янковичі (нині Іванковичі) й Мархалівка неподалік Кисва. Узагальнювальна неповна (без вказівки кургану) публікація знахідок Т.С. Пассек, продубльована І.І. Артеменком (Артеменко 1967, рис. 39), склала враження монолітності комплексу й пізнього його характеру. За різними джерелами (Волошинський 1878; Уваров 1881; Императорский ... 1893; Антонович 1895; Обозрение ... 1899) встановлено, що з 13 курганів поховання СДК були в трьох — к. 3, 5, 6.

У к. 3 виявлено кілька скелетів, біля яких знайдено уламки посуду, мушлю, кременеві й кам'яні знаряддя, які описав і частково проілюстрував О.С. Уваров (Уваров 1881, с. 87—88, табл. 48, 2616, 2618): кременеві сокира-тесло (довжина 7,5, ширина леза — 4,3, обушка — 2,5 см), ніжик (завдовжки 11,3, завширшки — 1,7 см), трикутне вістря «списа», а також тесло (завдовжки 10,0, завтовшки біля розширеного кінця — 2,0 см) і два випрямлювачі дрєвків із пісковіку, що фігурують у Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 7, 8).

У к. 5 буцімто виявлено три орієнтовані на захід і схід скелети, що супроводжувалися трьома кубками, амforoю і кременевою сокирою-теслом. Посуд опубліковано Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 1, 3—5). Кременева сокира за описом О.С. Уварова (Уваров 1881, с. 88) — довжина 10,7, ширина леза 4,5 см, приблизно збі-

гається із зображеною у фотоальбомі Музею старожитностей університету Св. Володимира. Цікаво, що в цьому альбомі з Янковичів подано лише зазначену сокиру-тесло, високий кубок і амфору, що опосередковано може вказувати на їх походження з одного поховання (Музей, № 102, 5, 331, 333), що узгоджується з типологічними особливостями цих речей. Проте залишається незрозумілим, з якого кургану походить кременева сокира-тесло, наведена Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 13, 9).

У к. 6 виявлено нібито шість так само орієнтованих скелетів, шліфовану сокиру з діориту завдовжки 10,3 см і маленьку кременеву сокиру-тесло (Уваров 1881, с. 88, табл. 48, 2623). Рисунок діоритової сокири навела Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 15).

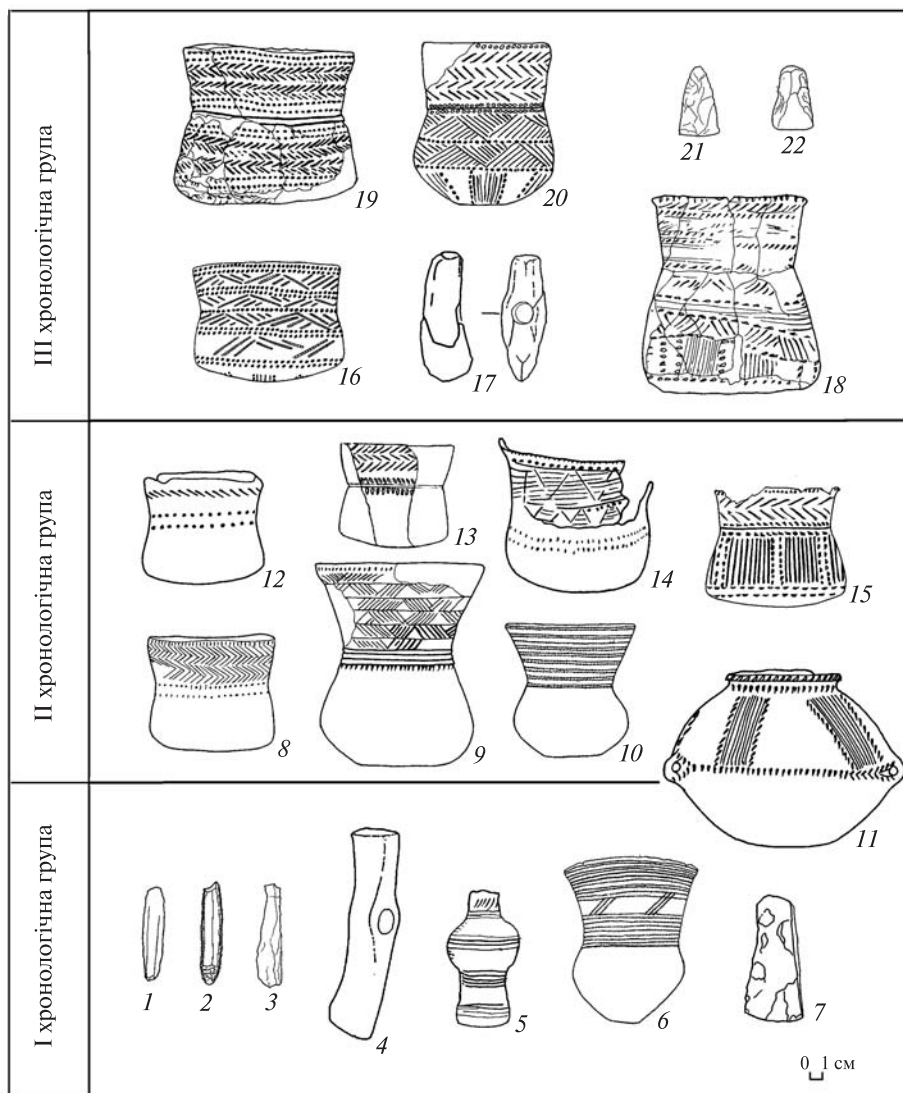
Інформація про к. 7 суперечлива: там було два поховання — скіфського часу й доби бронзи (пор.: Императорский ... 1893, с. 144; Спицын 1899, с. 115).

Нагадаємо й про к. 5 і 6 біля с. Гатне, що стали епонімними для позначення Т.С. Пассек пізнього етапу СДК, хоча кубки й виявлено в зруйнованих похованнях (Антонович 1878, с. LXXXII—LXXXIV, табл. XV, 1).

Це вся інформація про скорчені або ймовірно скорчені поховання, оскільки нові надходження дуже скромні. Це насамперед два парні поховання біля с. Лісовичі (2/2 й 3/3) та пох. 6/1 поблизу с. Іванівка (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 68—72), а також три в кургані Кочубеївка (Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, с. 118, рис. 3, 1—5). В інших пунктах зафіксовано сліди зруйнованих поховань, з одного з яких, мабуть, і походить кубок, знайдений на трипільському поселенні біля с. Долина (Відейко 2003)².

Спалення. З часів публікації Т.С. Пассек уже класичним прикладом тілопальних поховань є курган біля с. Стрітівка. Його опублікував Хв. Вовк за надісланими йому дослідником кургану В. Хвойкою вкрай стислою інформацією і схематичними рисунками. Повної довіри до зазначеної публікації немає, і сприймати увесь комплекс — 7 посудин, 2 кременеві сокири-тесла, ніжик, вістря стріли й 3 кам'яні сокири — як одне поховання навряд чи можна, тим більше, що кілька перегорілих кісток виявлено і «на рівні поля», і в одному із горщиків. Слід зауважити, що повний набір посуду звідси невідомий, і в передачі різних дослідників постійними є три кубки, проілюстровані Хв. Вовком (Вовк 1900, мал. 1). У А. Европеуса (Åugärää 1933, Abb. 132) фігурують ще три горщики, на що звернув увагу І.І. Артеменко (Артеменко 1967,

² Висловлюю щиро подяку М.Ю. Відейкові за дозвіл опублікувати цю знахідку.

Хронологічна класифікація поховань середньодніпровської культури: 1 — Яцьковиці, к. 66; 2 — Підвисоке, к. 76; 3—5 — Яцьковиці, к. 29; 6 — к. 48; 7 — к. 39; 8 — к. 56; 9, 10 — Стрітівка; 11 — Грищенці; 12 — з розкопок М.Ю. Бранденбурга; 13 — Красне; 14 — Долина; 15 — Черняхів; 16 — Яцьковиці, к. 41; 17, 18 — Кочубеївка, пох. 1/3, 1/1; 19 — Лісовичі, пох. 2/2; 20 — Гатне, к. 5; 21 — Янковичі, к. 3; 22 — к. 6 (19 — за М.О. Ричковим; 21, 22 — за О.С. Уваровим; 1—8, 12, 14, 16 — за фото; 5, 12 — без масштабу)

с. 83). Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 10, 5) помилково проілюструвала четвертий кубок чашею (можливо, із поховання Ємчиха), що продублював й І.І. Артеменко (Артеменко 1967, рис. 32, 2; пор.: Бунятян, Якубенко 2005, рис. 1, 4).

Досі не поміченим був курган біля с. Самгородок (Rorowski 1882, s. 14—15). Під насипом кургану виявлено скелет, праворуч від якого стояли дві «урни», через добру якість названі кружальними, оскільки орнаментация однієї урни лініями й цятками, як і інший супровід (сокира-молот, три кременеві стріли й бронзовий дрід), вказують на їх культурну належність. Чи були власне то урни, не зрозуміло, а от ліворуч від скелета виявлено неоздоблену урну з попелом, недогорілими людськими кістками й двома іклами кабана. Через умовність понять

«праворуч» і «ліворуч» тут може йтися про кілька поховань, зокрема й спалення.

Інші випадки є сумнівними. Так, до спалень віднесено пох. 2/1 Іванівка у вигляді уламків кубка й розсипаного деревного вугілля (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 70—71, рис. 9, 3). Проте кубок, безсумнівно, було переміщено. Незрозумілі сліди діяльності населення СДК зафіксовано в кургані Всевидова могила на Черкащині. Курган не розкопано. За сигналом місцевого краєзнавця, який зібрав на ньому уламки горщика, Г.Т. Ковпаненко обстежила це місце й заклала невеличкий шурф. На глибині 0,3 м в орному шарі *in situ* виявлено уламки того само горщика, бронзового кільця й дрібні вуглики (Ковпаненко і др. 1984).

Швидше за все, тілопальні поховання були характерніші для ґрунтових могильників, відо-

мих лише в поліській смузі, про які бракує інформації. На спалення в могильнику Тетерівське вказують обгорілі уламки кераміки й відщепки, зібрані Д.Я. Телегіним (Телегін 1972). На Лівобережжі сліди зруйнованих тілопальних могильників зафіксовано біля Любеча (Телегін, Круц 1970) й вище по Десні.

Характеристика поховань. Зазначити точну кількість скорчених поховань практично неможливо через погану задокументованість більшості пам'яток. Не всі поховання мали супровід, але розпізнати їх з-поміж інших скорчених поховань доби бронзи досі не вдалося. Основні поховання здійснено чи то на рівні давнього горизонту, чи то в неглибоких ямах, через що їх параметри, як і впускних поховань, не зафіксовано.

Вказівки дослідників на скорчену позу на правому чи лівому боці лише зрідка конкретизовано. За нечисленними фактами можна зазначити такі варіанти пози:

- дуже скорчена на правому чи лівому боці з притиснутими до живота ногами й до грудей руками з кистями перед обличчям (пох. 296/4 Зеленьки, пох. 275/3 в кургані між Кагарликом і Краснополкою);

- менш скорчена — ноги підігнуті під тупим кутом до тулуба; за варіаціями позиції тулуба й рук її представлено:

- на правому чи лівому боці, одну руку спрямовано до колін, іншу — до обличчя (два поховання в к. 279 між буртами й Зеленьками);

- на правому боці з розворотом на спину, права рука трохи відведена й зігнута кистю до обличчя, ліва покладена поперек грудей (дорослий у парному пох. 2/2 Лісовичі); поза характерна для культури шнурової кераміки (КШК);

- та сама поза, але обидві руки покладені поперек грудей (один небіжчик у парному пох. 3/3 Лісовичі); поза характерна для КШК;

- на лівому боці з розворотом на спину, обидві руки спрямовано до колін, через що праву зігнуто (пох. 2 і 3 Кочубеївка);

- на лівому боці з ледь підігнутими ногами (дитя в парному пох. 2/2 Лісовичі).

Небіжчиків орієнтовано по-різному. В Яцьковицях панівною була західна орієнтація, у Янковичах — західна й східна, в інших могильниках — меридіональна головою на південь чи північ.

З-поміж інших деталей вохру виявлено лише двічі — у к. 10 Новосілки (дуже забарвлений скелет і грудки вохри) і кургані Ємчиха. Небіжчика у к. 29 Яцьковиці було прикрито дубовою «скринєю». У кубку із пох. 2/2 Лісовичі знайдено кістки тварин.

Супровід. Прикметною рисою скорчених поховань і спалень є *кременеві вироби*. Найбагат-

шим на них було поховання в к. 54 Яцьковиці, але їх не проілюстровано: сокира, долото, ніжик, дротик і шкребло. За чисельністю переважають сокири-тесла трапецієподібної чи підтрикутної форми. Найменша сокира-тесло завдовжки 4,5 см походить із к. 3 Янковичі, найбільша — завдовжки 11,0 см — із к. 39 Яцьковиці (рисунок, 7, 22). Поперечний перетин їх не завжди вказано, але є вироби чотирикутного й лінзоподібного перетину. Ножі зафіксовано в 10 похованнях. Їх зроблено на пластинах завдовжки 6,5—12,0 см. Краї інколи погострено дрібною ретушшю (рисунок, 1—3). Трапляються ножі й на коротких пластинах чи їх уламки. Фрагменти списів походять із к. 3 Янковичі та пох. 275/3 у кургані між Кагарликом і Краснополкою (рисунок, 21). Вістря до стріл знайдено лише в Стрїтївці (одне з черешком) і якісь у Самгородку (3 екз.).

Кам'яні вироби представлено переважно сокирами. Серед них є сокири типу А, з виступом навколо отвору, ромбічні з плоским обухом, підовальні з плоским чи заокругленим обухом (рисунок, 4, 17). Оригінальну дволезову сокиру з різнонапрямленими лезами виявлено в Тетерівському. Зрідка трапляються й кам'яні сокири-тесла (к. 3 Янковичі). В к. 39 Яцьковиці виявлено велике клиноподібне знаряддя з пісковика з погостреним кінцем завдовжки 20,0 см, а в к. 3 Янковичі — два випрямлювачі древок (чи походять останні з поховання СДК, не зрозуміло).

Посуд представлено здебільшого кубками. За технологією виготовлення їх можна розділити на дві групи: тонкостінні (0,3—0,4 см) і через це легенькі (інколи важчі через потовщене денце) та з середньою товщиною стінок (приблизно 0,6 см). Зверху гладенькі, часто лощені, хоча трапляються й недбало виготовлені, можливо, поспіхом до похорону. Найпоширенішими є кубки з перехватом посередині, які і є характерною ознакою СДК. Денце кубків плоске чи опукле. Вони бувають двох різновидів — приземкуваті й видовженої форми. До приземкуватих (таких більшість) належать кубки, висота яких (9,5—14,5 см (один менший)) приблизно збігається з діаметром вінець (рисунок, 8, 13, 14 ін.). Кубки видовжених пропорцій трапляються рідше. Їх висота (12,5—18,5 см) трохи більша за діаметр вінець (рисунок, 18, 20). Здебільшого кубки оздоблено лише на горловині. У випадку повної орнаментатії оздоблення розпадається на дві зони: на горловині й тулубі, що часто виділено облямуванням кожної зони одним-двома рядочками наколів зверху й знизу чи лише зверху/знизу. Шийку, як правило, оздоблено горизонтальною ялинкою — прокресленою чи нанесеною штампом, рідше — паркетним візерунком, натомість, тулуб — метопами (пасмами із вертикаль-

них ліній, облямованих з боків наколами). Інколи орнамент утворює суцільне мереживо ялинкового візерунку, поділеного на дві зони, або багатозонного із рядів навскісних ліній, паркетного візерунку чи комбінації різних схем, розділених рядочками наколів. Разом із формою рядочки таких наколів, що немов слугують додатковим засобом для підкреслення двоскладового профілю кубка або зонального розташування візерунків, є характерною ознакою цих поховань і загалом СДК Правобережної Наддніпряни, на що вказував І.І. Артеменко (Артеменко 1967, с. 108). На кубках із Яцьковиць (к. 41) і Гатного (к. 5 і 6) багатозонний візерунок поєднується з оздобленням денця у вигляді 6- і 4-пелюсткової розетки. Інші варіанти декору представлено одиничними варіантами.

Другу групу складають нечисленні дзвоноподібні кубки — з кулястим тулубом і розхиленою високою чи низенькою горловиною. Оздоблено їх лише на горловині — шнуровими лініями (к. 48 Яцьковиці, Стрітівка), прокресленою ялинкою (Стрітівка, Малополовецьке; на останньому на денці прокреслено розетку з чотирьох гілочок (деревців), що розходяться від кола) або паркетним візерунком (Стрітівка) (рисунок, 6, 9, 10).

Одиничні зразки посуду представлено плоскодонною чашею з к. 75 Підвисоке. Її форма не типова для СДК, але оздоблення подібне до орнаменту мисочки зі Стрелиці (Артеменко 1967, рис. 15, 3). Виявлено 2 горщики (к. 44 і 49 Яцьковиці) й 2 амфори, одна з яких «тюрінського» типу походить із Грищенців (рисунок, 11), інша — оригінальна за формою й оздобленням, безперечно, місцева — з к. 5 Янковичі. Належності амфороподібної посудини (без вушок) із НМІУ до території України не встановлено (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 2, 3).

Інші вироби трапляються вкрай рідко. Якись кістяні предмети й два відростки рогів оленя супроводжували поховання в к. 39 Яцьковиці; ікло кабана й дві стулки мушлі — пох. 279/1 між Буртами й Зеленьками; по одній мушлі виявлено в пох. 279/2 зазначеного пункту та якогось поховання в к. 3 Янковичі; два ікла кабана — в урні кургану Самгородок, де в іншому місці знайдено бронзову дротину. На шиї одного з небіжчиків у парному похованні в к. 30 Яцьковиці виявлено разок із іклів вовка/собаки; на шиї небіжчика в Бучаку — разок із бронзових спіральок; на підвіску чи сережку в небіжчика в пох. 2/2 Лісовичі вказувала лише зелена пляма на лівій скроні.

Отже, супровід скорчених поховань суттєво відрізняється від випростаних. Кременеві й кам'яні вироби тут трапляються частіше та нерідко є єдиним почтом небіжчика. Посуд тут

здебільшого представлено класичними зразками, що дає змогу припустити загалом старший вік скорчених поховань.

Стратиграфічна позиція поховань і їх хронологічна класифікація. Відносна позиція скорчених і випростаних поховань однакова: в стратифікованих курганах вони йдуть після ямних і передують КБК. Отже, обидві групи поховань є синхронними, і їх слід співвідносити з часом катакомбної культури, зокрема інгульської. З огляду на ситуацію у к. 44 Яцьковиці, де випростане поховання, можливо, передувало скорченому, в к. 8 Росава, де випростані поховання передували катакомбному, а також знахідку в скорченому похованні Василівка (Полтавщина) булави пізньокатакомбного зразка (Супруненко 1994, рис. 6), можна навіть підтримати припущення І.І. Артеменка щодо давнішої позиції випростаних поховань на тлі скорчених, хоч і не такої давньої, як вважав дослідник.

З огляду на дію «закону» стратиграфії цю ситуацію було б важко здолати, якби не єдиний стратифікований курган власне СДК — к. 76 Підвисоке. Під верхом насипу тут знайдено посудину, а під насипом — скорчене поховання з кременевим ножиком (пилочкою). Слід зауважити, що біля випростаних поховань жодного разу не виявлено ножів на довгих пластинах, як і кременевих сокир-тесел. Це дає підстави припустити, що принаймні деякі скорчені поховання є давнішими за випростані. На жаль, посудину з к. 76 А. Бидловський не проілюстрував, лише зазначивши, що її орнаментовано так само, як і знайдену в к. 56 Яцьковиці. Йшлося про приземкуватий кубок, орнаментований на горловині ялинкою (рисунок, 8). Він, очевидно, супроводжував впусне в ямний курган парне поховання. Основне поховання супроводжувалося двома горщиками, які за формою тяжіють до ранньоямних (Михайлівка II). Отже, основне поховання в к. 76 Підвисоке *орієнтовно* можна вписати в період між ранніми ямними похованнями та похованнями СДК із кубками, орнаментованими на горловині ялинкою.

Це припущення має право на існування з огляду на факти, що засвідчують синхронність деяких скорчених поховань СДК пізньоямним. Зокрема, парне поховання в к. 30 Яцьковиці супроводжувалося уламком посудини СДК (якісна, оздоблена лініями й цятками), а на шиї одного із небіжчиків був разок із іклів вовка/собаки, що характерно для пізньоямних/ранньокатакомбних поховань. Основне поховання тут теж супроводжувалося горщиком ранньоямного вигляду. Причому ці поховання розділяли ще два скорчені, але без супроводу. На жаль, поховання ямної культури лісостепової смуги досі хронологічно не систематизовано, тому визначити по-

зицію поховань зі згаданими горщиками (див.: Bydlowski 1905, rys. 12; tabl. II, 2—4 etc.), що також відомі з курганів у Володарці (не опубліковані), дуже складно. Однак, зважаючи на основний характер поховань, у яких знайдено ці вироби, вони можуть маркувати горизонт поховань, раніший за традиційні пізньоямні з плічкастими горщиками, кістяними шпильками тощо.

Слід згадати й основне поховання в к. 41 Яцьковиці, що супроводжувалося горщиком, дуже грубою кременевою сокирою і 23 відщепками. Кременеві вироби вказують на належність його до КШК, але горщик дивний, оскільки за формою нагадує інші «ранньоямні», але за фактурою й оздобленням несе відбиток чужинських рис (Bydlowski 1905, tabl. 3, 1, 2). Отже, супровід постає синкретичним і за різними ознаками раннім. У насипу виявлено суцільно оздоблений кубок СДК. Кубок із к. 48 Яцьковиці, який усі дослідники, крім І.І. Артеменка, вважають типологічно близьким до загальноєвропейського горизонту КШК, на нашу думку, має риси ямної культури, зокрема, через дуже маленьке денце, що тяжіє до погострених (Т.С. Пассек так і зобразила його: 1947, рис. 12, б). До речі, горщик із ямного поховання в к. 30 має таке саме маленьке плескате денце, що було досягнуто, ймовірно, натисканням на ще сирий гостродонний виріб, на що вказують брижі в його придонній частині³.

Синкретичним є основне поховання в к. 6 Іванівка, де було виявлено впускне скорчене поховання СДК. За позою (скорчено на спині) й наявністю вохри дослідники цілком логічно визначили основне поховання як ямне, але водночас справедливо вказали, що наявність ямок по периметру могили (напевно, сліди навісу) споріднює його зі СДК (Ковпаненко, Ричков 2004, с. 73). Поховання ямної культури в кургані, зведеному на трипільському поселенні Майданецьке, супроводжувалося кременевою сокирою-теслом — знахідкою, винятковою для цієї культури. Там було виявлено й випростане поховання СДК (див.: Бунятян 2005, с. 32). Можливо, від ямного населення середньодніпровці запозичили звичай посипати небіжчика вохрою, загалом не характерний для СДК і КШК.

Зрештою, кубок із насипу к. 55 Яцьковиці (з основним «ранньоямним» похованням) подібний до одного з двох, знайдених у пох. 3 СДК біля Губінека на території Малопольщі. Поховання датовано Кі 6890 4070+60 ВР, 2600—2500 cal ВС (Machnik 1999, p. 241, fig. 3, 3a)⁴, і воно не є найранішим там.

³ Деякі знахідки із розкопок А. Бидловського вціліли в Уманському музеї. Висловлюємо подяку співробітникам музею за можливість їх опрацювання.

Висловленням міркуванням не суперечить той факт, що загалом КШК є приблизно синхронною тому явищу, яке нині називають «пізньоямна культура». Це підтверджується матеріалами з курганів Північно-Західного Причорномор'я, а також абсолютними датами за С-14. Викладені міркування, а також типологічні особливості супроводу дають змогу *гіпотетично* намітити таку хронологічну послідовність поховань СДК.

Найдавнішу групу складають поховання з кременевими ножиками на довгих пластинах, локалізованими на західних і північних околицях зайнятого населенням ямної культури простору (Підвисоке, к. 76, Яцьковиці, к. 29 і 66, якесь із поховань у к. 3 Янковичі). Поховання чоловіка зрілого віку в к. 29 Яцьковиці крім ножа супроводжувалося кам'яною сокирою типу А, що відомі в Середній Наддніпрянщині й за випадковими знахідками. На насипі цього кургану знайдено дуже стилізовану пізньотрипільську статуетку (рисунок, 5). Причетність її до кургану не зрозуміла, але й не неймовірна, зважаючи на обставини часу. Очевидно, до цього часу належать і деякі поховання з грубими чотирикутного перекрою сокирами (наприклад, к. 39 Яцьковиці), відомі й за випадковими знахідками. Очевидно, в той час прибульці занесли сюди й амфору «тюрінзького» зразка (Грищенці). Такий посуд не прижився на нашій території, але орнаментация у цьому стилі кубків (метопами) стала однією з прикметних рис СДК.

Зважаючи на стратиграфічну ситуацію у к. 76 Підвисоке та к. 56 Яцьковиці, поховання з кубками, орнаментованими на горловині горизонтальною ялинкою, складають *наступну (другу) групу*. Крім згаданих, це зруйновані к. 32—34 в Яцьковицях, кубок із невизначеного пункту розкопок М.Ю. Бранденбурга, з кургану Красне. Вони разом із подібними кубками, але оздобленими паркетним візерунком (Долина), а на тулубі — метопами, демонструють «зрілі» форми, і їх можна віднести до СДК. На тлі КШК Стрітівський комплекс постає вторинним — місцевим (а також, імовірно, різночасовим). Дзвоноподібні кубки з цього комплексу споріднює з КШК висока горловина та шнуровий орнамент на одному з них та горизонтальна ялинка і паркетний візерунок — на інших двох. Такий тендітний якісний посуд, часто добре лощений разом із зазначеною орнаментациєю (ялинка, паркетний візерунок) є візитів-

⁴ Лише опискою можна пояснити, що Я. Махнік провів паралель між кубком із Яцьковиць та другим кубком із пох. 3 в Губінеку — іншим за формою і оздобленням.

кою СДК, хоча подібні форми (дзвоноподібні) не набули тут значної популярності. Крім того, одна з кам'яних сокир у Стрітівці, асиметрична через надто довгий обушок, є наслідком поправки сокири давнішого зразка, можливо, й типу А. Отже, пам'ятки другої групи ілюструють класичний етап розвитку власне СДК.

Третю (пізню) групу складають скорчені поховання у супроводі щільно орнаментованих багатозонними композиціями кубків. Пізніми їх вважали Т.С. Пассек та І.І. Артеменко. В к. 41 Яцьковиці такому кубку передувало поховання «синкретичного» зразка. Кубок у пох. 2/2 Лісовичі супроводжував парне поховання, в якому на скроні чоловіка помічено сліди бронзи, що опосередковано вказує на його пізню позицію. За наявності трьох поховань і чотирьох посудин у погано документованому к. 5 Янковичі «сервіз» цілком логічно розпадається на два раніших поховання (з орнаментованими метопами кубками) та пізніше — з високим суцільно орнаментованим кубком та оригінальною амфорою, що подібна до знайденої на поселенні Ісківщина, про що зазначав М.М. Бондар (Бондарь 1974, рис. 12, 24).

Водночас цьому часу притаманна певна трансформація керамічного комплексу, що засвідчено появою банкоподібного кубка (к. 75 Підвисоке), горщиків (к. 44 Яцьковиці). Попри те, що С.С. Березанська віднесла цей горщик до ямної культури, зазначивши численні аналогії йому на поселенні Михайлівка III (Березанская 1970, с. 280; див. також: Рум'янцев 1972, с. 67), така форма й оздоблення не характерні для цієї культури. Натомість подібні горщики знайдено в пізніх похованнях СДК у Білорусі (див.: Артеменко 1967, рис. 13, 23, 26), що цілком узгоджується зі стратиграфічною позицією поховання в к. 44 (після випростаного). Виявлено також мисочки, більш відомі за курганами Полтавщини, що теж мають аналогії у матеріалах поселень, а в кургані Василівка й датуючу річ — булаву з пиптями (пор.: Рудинський 1928, табл. III, 3, 6; Супруненко 1994, рис. 3, 3; Бондарь 1974, рис. 32, 12). Розпізнавальними рисами поховань того часу можуть бути ікла кабана (пох. 279/1 між Буртами й Зеленьками, Самгородок), характерні для культур епішнурового горизонту, як і списи чи лінзоподібного перекрою кремeneві сокири-гесла (пох. 275/3 між Кагарликом і Краснополькою, к. 3 Янковичі тощо).

Скорчені поховання третьої групи синхронні випростаним похованням, а також ґрунтовим тілопальним. Певна строкатість поховального обряду, а також урізнобарвлення посуду відбивають час пошуків нових форм адаптації, на що вказує поява поселень, а також ґрунтових могильників. Ці пошуки були ускладнені про-

суванням на Середню Наддніпрянщину населення катакомбної інгульської культури, що й спровокувало, можливо, перехід окремих груп СДК до випростаного обряду поховань. На територіях, куди катакомбники не проникли, СДК зберегла більш «чистий» вигляд.

Згаданий час позначено й появою поодиноких прибульців із заходу, які, швидше за все, не мали тут суттєвого впливу. Йдеться про поховання у Володарці з амфорою та черпачком (заслугує на окремий розгляд: Покас, Солтис 1993), глеки з Гатного й уламок амфори стжижовської культури з Білгородки (Бунятян, Якубенко 2005, рис. 2, 1, 2; 6), а також циліндричний кубок з ручкою-ухватом із Гречаників. Останній через некоректну публікацію Т.С. Пассек (Пассек 1947, рис. 14, 3; див. також: Артеменко 1967, рис. 44, 2), з часом видозмінено Я. Махніком (Machnik, Pilch 1997, рис. 8, 20), поставав дуже оригінальним, хоча є типовим циліндричним кубком із ручкою-ухватом, оздобленим шнуровими лініями (Рудинський 1928, табл. III, 7). Подібні кубки трапляються в похованнях епішнурового горизонту Поділля (Sulimirski 1968, Plate 9, 14 etc.) й рідше — Волині. Зазначені зразки посуду є винятковими для нашої території. На той час припадає активізація обміну з західними територіями, що відбиває, зокрема, Київський скарб (Мовша 1957). Зв'язки і часткове зрощення з населенням катакомбної культури відбивають поселення типу Ісківщина (Бондарь 1974), а також металеві сокири колонтаївського типу.

У загальній періодизації культур доби бронзи поховання третьої групи збігаються з епішнуровим горизонтом пам'яток прикарпатського кола, представлених на Західній Волині городцько-здовбицькою, а потім і стжижовською культурами, на Поділлі й Верхній Наддніпрянщині — пізніми пам'ятками підкарпатської культури (за термінологією І.К. Свєшнікова), далі на захід — межановицькою культурою. Усюди зазначений час позначено появою поселень, ґрунтових могильників, які поєднувалися з курганным обрядом, зміною матеріального комплексу. Проте контрастність цих змін на Середній Наддніпрянщині (як, можливо, і Верхній) була менш різкою, що, зокрема, простежується в збереженні певних провідних форм посуду (кубки з перехватом посередині), стилю орнаментации (паркетний візерунок, горизонтальна ялинка, рядочки відбитків прямокутного штампу і навіть елементів метопів). Це, певно, можна пояснити тим, що, попри співіснування спочатку з ямним населенням, а потім і катакомбним, були регіони поза межами проникнення степового населення, де зберігалася материнська основа СДК, якою живилася й

людність інших територій — зі змішаним населенням. Крім того, населення СДК та степових культур належало до різних етномовних світів, що було перепорою для їхнього зрощення й витворення нового цілісного комплексу, тобто археологічної культури.

Абсолютна хронологія СДК. Традиційно КШК датували другою половиною III тис. до Р. Х., епішнуровий горизонт культур — приблизно першою половиною II тис. до Р. Х. Із упровадженням каліброваних дат за С14 КШК подавнено приблизно до першої половини III тис. cal BC. Безумовно, немає підстав вважати СДК давнішою за інші КШК. Однак її абсолютна хронологія на території України ускладнюється відсутністю радіокарбонних дат. Виняток становить одне безінвентарне випростане пох. 8/6 Росава — Ki-5824 3690+45 BP, 2048+75 BC (Klochko 1999, tabl. 2). З урахуванням цього розглянемо датовані пам'ятки СДК на інших територіях.

Для території Білорусі, переважно Верхньої Наддніпряниці, є 17 датованих пам'яток. Більшість поховань припадає на час 2500—1700 cal BC (Кривальцевіч 2004, табл. 2). Тривала в напрямі до наших днів дата на тлі інших КШК відбиває плавний перехід її до більш виразних на інших територіях пам'яток епішнурового горизонту. Найдавнішу дату дало пох. 1 в Прорві-1 — Le-5020 4150+80 BP та Ki-4060+45 BP, 2650/2620 cal BC (Kadrow, Szmyt 1996, p. 110). У межах 26—25 ст. cal BC могли бути здійснені пох. 10 і 18 у Прорві-1⁵.

На території південно-східної Польщі найраніші датовані поховання СДК припадають на 2650/2600—2500 cal BC (Machnik 1999, p. 241). З огляду на типологічні особливості посуду із них, а також наявність на території Малопольщі, безумовно, давніших, але недатованих комплексів, цілком логічним є припущення М. Шміт, що виток СДК слід датувати часом до 2650—2500 cal BC (Szmyt 1999, p. 97). Хоча надалі Я. Махнік відкоригував дату цих поховань і відніс появу носіїв СДК на теренах Малопольщі до середини III тис. (2540—2490 cal BC), зважаючи на те, що таке могло статися лише після занепаду культури кулястих амфор на Волині й Поділлі, що й відкрило шлях для руху на захід (Machnik 2003, p. 230, 238), це не може суттєво вплинути на визначення часу формування СДК. Так, сумнівною є поправка на догоду припущенню, до того ж барвистість посуду СДК у похованнях на

⁵ Калібрацію дат виконано А.В. Ніколовою, за що висловлюємо їй щире подяку.

Сокальському кряжі засвідчує, що це населення з'явилося там з уже цілком сформованою культурою. Його рух на захід позначено знахідками на півдні Волині посуду СДК, зокрема, й доволі ранніх зразків. З огляду на це позиція М. Шміт залишається в силі. Отже, формування СДК відбулося не пізніше 27 ст. cal BC.

Ця дата цілком узгоджується з хронологією подій на Середній Наддніпряниці. Найпізніші пам'ятки трипільської культури датовано тут першою чвертю III тис. cal BC (Videiko 1999). Проте йдеться про лівобережні пам'ятки софіївського типу. Згасання трипільської культури на Правобережжі, а саме — на півдні Черкащини й Канівщині, сталося дещо раніше (Круц 1997, с. 244—248, карта 7), що й спричинило заселення цієї території ямним населенням приблизно з 29 ст. cal BC (див.: Бідзіля, Бунятян, Ніколова 2005, табл. 1). Занепад трипільської культури відкрив шлях на ці території і населенню КШК, яке й дало поштовх до формування СДК.

Активна міграція населення СДК на захід, пік якої припадає на середину III тис. cal BC, була пов'язана з якоюсь деструктивною ситуацією на «батьківщині». Що її могло спричинити? Цілком можливо, це було спровоковано подальшим і значним припливом населення ямної культури, що й ілюструє поширення в лісостеповій смузі поховань із традиційними для степу формами посуду — плічкастими горщиками з короткою шийкою, а також кістяними шпильками й бронзовими бляхами. Не виключено, що катакомбники згодом теж проникли на ці землі (Клочко, Ричков 1989). Їх поховання тут поки що не датовано, але в степовій смузі ідентичні поховання припадають на другу половину III тис. cal BC.

Нижня межа СДК за наявності лише одного датованого поховання слід визначати появою тут носіїв КБК, для якої на сьогодні теж визначено мало радіокарбонних дат. Для лісостепової смуги наявні дати для двох безінвентарних поховань: Миронівка, пох. 7/1 і 8/5 — відповідно 3610 + 30 BP (1941 + 49 BC) і 3325 + 50 BP (1577 + 64 BP), на підставі яких В.І. Клочко датував їх 1950—1600 cal BC (Klochko 1999, p. 195). Така дата не суперечить даті випростаного поховання СДК у Росаві та є цілком прийнятною. Зважаючи на прийшлий характер КБК, населення СДК ще деякий час дотримувалося своєї культури, що цілком логічно припускали І.І. Артеменко й М.М. Бондар, і, очевидно, остаточно втратило її з формуванням тщинецької культури.

- Антонович В.Б.* (без назви) // Труды III АС. — К., 1878. — Т. 1. — С. LXXX—LXXXV.
- Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 139 с.
- Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА. — 1967. — № 148.
- Артеменко И.И.* Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 35—51.
- Березанская С.С.* Рец.: И.И. Артеменко. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // СА. — 1970. — № 4. — С. 278—281.
- Березанская С.С., Отроценко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
- Бідзіля В.І., Бунятян К.П., Ніколова А.В.* Курган доби бронзи біля с. Кочубеївка на Уманщині // Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 118—131.
- Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974.
- Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 26—36.
- Бунятян К., Якубенко О.* Посуд середньодніпровської культури з фондів Національного музею історії України // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 213—221.
- Відейко М.Ю.* Звіт про археологічні дослідження спільної експедиції Обласного археологічного музею та Інституту археології НАН України на території Київської області 2003 року // Науковий архів ІА НАНУ, 2003/213.
- Вовк Хв.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля // Материяли до українсько-руської етнології. — 1900. — Т. 3. — С. 1—11.
- Волошинский Я.Я.* На каких местностях Киевской и смежных с нею губерний находимы были каменные орудия // Труды III АС. — К., 1878. — Т. 2. — С. 13—21.
- Императорский Российский исторический музей.* Указатель памятников. — 2-е доп. изд. — М., 1893. — 604 с.
- Качалова Н.К.* Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ. — 1974. — Вып. В4-12.
- Ключко В.І., Ричков М.О.* Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 60—65.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
- Ковпаненко Г.Т., Ричков М.О.* Курганы доби бронзи півдня Київщини // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 60—75.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А., Бессонова С.С., Рычков Н.А., Батуревич Е.Ю.* Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году // Наук. архів ІА НАН України, 1984/24.
- Крывальцэвіч М.* Беларускае Палессе у перыяд пераходу ад неаліту да эпохі бронзы: праблемы і перспектывы археалагічнага вивучэння // Wspolnota dziedzictwa kulturowego ziem Bialorusi i Polski. — Warszawa, 2004. — S. 137—162.
- Круц В.О.* Світ землеробів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 234—273.
- Мовша Т.Г.* Медные украшения из Киева // КСИИМК. — 1957. — 70. — С. 94—98.
- Музей древностей при Киевском университете.* Фото-архив // НА ІА НАНУ, ф. 13, № 102.
- Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении (продолжение)* // ЗРАО. — 1899. — Т. 11. — С. 177—348.
- Пассек Т.С.* К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИИМК. — 1947. — 16. — С. 34—51.
- Покас П.М., Солтис О.Б.* Розкопки курганів Поросся в 1992 році // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. — К., 1993. — С. 111.
- Попова Т.Б.* Племена катакомбной культуры Северного Причерноморья во втором тысячелетии до нашей эры // Тр. ГИМ. — 1955. — Вып. 24.
- Рудинський М.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 29—62.
- Рум'янцева О.М.* Прикарпатські елементи в середньодніпровській культурі // Археологія. — 1972. — Вип. 6. — С. 62—70.
- Спицын А.А.* Курганы с окрашенными костяками // ЗРАО. — 1899. — Т. 11. — С. 53—133.
- Стефанович В.А., Диденко О.П.* Археологические памятники Уманщины. — Умань, 1968 (рукопис) // НА ІА НАНУ. — Т. 1. — Ф. 12, № 569.
- Супруненко А.Б.* Курганы Нижнего Поворскля. — М.; Полтава, 1994.
- Телегін Д.Я.* Сліди могильника середньодніпровської культури на р. Тетереві // Археологічні дослідження в Україні 1969 р. — К., 1972. — Вип. 4. — С. 96—98.
- Телегін Д.Я., Круц В.А.* Остатки могильника среднеднепровской культуры у с. Любеча на Днепре // СА. — 1970. — № 4. — С. 178—180.

- Труды XI АС.* — 1901. — Т. 1.
- Уваров А.С.* Археология России. Каменный период. II. Приложение. — М., 1881. — 151 с.
- Äyräpää A.* Über die Streitaxtkulturen in Russland // *ESA.* — 1933. — 8.
- Bydlowski A.* Mogiły w Nowosiolce // *Światowit.* — 1904. — 5. — S. 59—80.
- Bydlowski A.* Mogiły w Jackowicy w pow. Lipowieckim // *Światowit.* — 1905. — 6. — S. 8—30.
- Bydlowski A.* Mogiły w Nowosiolce w powiecie Lipowieckim gub. Kijowskiej // *Światowit.* — 1905a. — 6. — S. 1—7.
- Kadrow S., Szmyt M.* Absolute Chronology of the Eastern Group of the Globular Amphora Culture // *BPS.* — 1996. — 4. — P. 103—111.
- Klochko V.I.* Radiocarbon Chronology of the Early and Middle Bronze Age in the Middle Dnieper Region. The Myronivka barrows // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 163—195.
- Machnik J.* Radiocarbon Chronology of the Corded Ware Culture on Grzeda Sokalska. A Middle Dniepr Traits Perspective // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 221—250.
- Machnik J.* An interrupted process of cultural integration between the upper Bug, Vistula and Dniester rivers in the early second half of the third millennium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages of Grzeda Sokalska) // *BPS.* — 2003. — 12. — P. 212—240.
- Machnik J., Pilch A.* Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj.przemyskim // *SA.* — 1997. — 49. — S. 143—170.
- Popowski B.* O mogiłach w Samhorodku w pow. Skwirskim gub. Kijowskiej rozkopanych w r. 1875 i 1876 // *ZWAK.* — 1882. — 6. — S. 11—15.
- Sulimirski T.* Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. — London, 1968.
- Szmyt M.* Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — 1999 // *BPS.* — 1999. — 8.
- Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // *BPS.* — 1999. — 7. — P. 34—71.

Одержано 05.09.2007

К.П. Бунятян

ХРОНОЛОГИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ

Вторая часть разработки по хронологии и периодизации среднеднепровской культуры (СДК) посвящена характеристике скорченных погребений и одиночных сожжений. Сопровождение данных погребений существенно отличается от вытянутых: кремневые и каменные изделия здесь встречаются чаще и нередко составляют единственное приданое умершего, посуда представлена классическими образцами. Это позволяет предположить в целом старший возраст, по крайней мере, части скорченных погребений. На основе стратиграфии кургана СДК (Подвысокое, к. 76) и с учетом типологических особенностей инвентаря *гипотетично* намечена трехчленная периодизация массива скорченных погребений. Первые две хронологические группы предшествуют вытянутым погребениям и синхронны с позднеямной культурой, третья — синхронна с вытянутыми и в общей периодизации культур эпохи бронзы совпадает с эпিশнуровым горизонтом прикарпатского круга культур. Сопоставление радиокарбонных дат, полученных для территории Беларуси, а также погребений СДК на территории Малопольши, как и типологические особенности инвентаря датированных погребений, позволяет определить хронологию погребений в пределах примерно 27—20 вв. cal BC.

К.Р. Bunyatyau

CHRONOLOGY AND DIVISION INTO PERIODS OF MIDDLE DNIPRO CULTURE OF RIGHT-BANK UKRAINE

The second part of the work on the chronology and division into periods of Middle Dnipro Culture (MDC) is devoted to the description of crouched burials and individual cremations. Inventory of these burials significantly differs from extended ones: flint and stone wares are more frequently found here, and often form the only portion, while the vessels are of classic type. That allows the author to assume on the whole older age at least of part of crouched burials. Based on the stratified mound of MDC (Pidvysotske, mound 76) and typological peculiarities of the inventory the trinomial division into periods of the bulk of crouched burials is hypothetically outlined. The first two chronological groups precede the extended burials and are synchronous to the Late Yamna Culture; the third is synchronous to the extended burials and contemporizes with the Epi-Corded horizon of the circle of Subcarpathian cultures. Comparison of radiocarbon dates obtained for the territory of Belarus, and also of the MDC burials on the territory of Lesser Poland, as well as typological peculiarities of the inventory from the dated burials allow the author to determine the chronological limits of MDC within approximately the 27th—20th cc. cal. BC.

ЩЕ РАЗ ПРО МАРМУРОВІ САРКОФАГИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Статтю присвячено новій інтерпретації фрагментів мармурових саркофагів перших століть н. е. з Херсонеса як місць поховання та надгробних пам'ятників. Запропоновано їх можливе розташування на приміській ділянці некрополя, зроблено висновок про нові тенденції у поховальній практиці херсонеситів у перші століття н. е.

Некрополь Херсонеса Таврійського перших століть н. е. вже неодноразово був предметом спеціальних досліджень (див.: Зубарь 1982). Проте нові підходи до, здавалося б, добре відомого матеріалу змушують знову й знову повертатися до проблем атрибуції його пам'яток, що дає змогу деталізувати вже відомі типи поховальних та надгробних споруд і реконструювати зовнішній вигляд міського некрополя перших століть н. е. в цілому. Це повною мірою стосується і мармурових саркофагів, одному з аспектів аналізу яких і присвячено статтю.

У 1935 р. під час розкопок ранньохристиянської базиліки під керівництвом Г.Д. Белова, розташованої у XIX кварталі на Північному березі Херсонеса (рис. 1), у південній частині підлоги центрального нефа, серед мармурових плит було виявлено фрагменти, виготовлені з проконеського мармуру характерного синьо-сірого кольору, з барельєфними зображеннями, які було покладено лицевою стороною донизу (Белов 1938, с. 38—66). У нартексі базиліки було зафіксовано фрагменти кришок мармурових саркофагів зі збитими акротеріями, що перекривали головні двері храму: зовнішню, що сполучала екзонартекс із нартексом, і внутрішню, яка вела з нартексу до центральної частини храму (Белов 1938, с. 71; 1940, с. 275, № 9—10; Седикова 2004, с. 63) (рис. 2). Пізніше, в процесі дослідження базиліки в 1950 р. С.Ф. Стржелецьким і подальших розкопок Г.Д. Белова на території житлових кварталів Північного берега, було знайдено нові мармурові фрагменти, які за матеріалом і стилістикою зображень належать до групи плит із рельєфами, виявлених раніше (Белов 1940, с. 287; 1966, с. 25—28; 1974, с. 87, рис. 6; Стржелецкий 1981, с. 138—141; АСХ, 1976, с. 138—157, № 430—500). Кілька фрагментів мармурових саркофагів походять із дореволюційних розкопок у Херсонесі (Іванова 1963, с. 20—21), причому один знайдено на території некрополя в обкладці дитячої могили (Іванова 1963, с. 20—24).

Г.Д. Белов, який присвятив низку спеціальних публікацій цим пам'ятникам, а слідом за ним і укладачі каталогу античної скульптури Херсонеса, абсолютно справедливо атрибутували їх як частини поздовжніх і поперечних стінок, а також кришок мармурових саркофагів і їх фрагментів. Виходячи з аналізу епітафій на двох поздовжніх стінках і характеру рельєфів, дослідники датували всю групу цих пам'ятників другою половиною II — початком III ст. н. е. (Белов 1966, с. 25; АСХ 1976, с. 149). Таке датування добре узгоджується з поширенням мармурових саркофагів, прикрашених гірляндами, на території провінцій Римської імперії у II—IV ст. н. е., за матеріалами яких їх і виділено в окремих тип (Machatschek 1967, S. 43; Michailov 1970, Tab. 109, 210, 211; Erdelyi 1974, old. 61—72; Koch, Sichtermann 1982, S. 61—275). Слід зазначити, що херсонеські саркофаги за технікою виконання і стилем зображень найбільш близькі до аналогічних пам'ятників, зафіксованих на території переважно римських провінцій, а не власне Італії (пор.: Koch, Sichtermann 1982, № 355—357, 366—372, 389—397, 400—401, 405). У самому Римі практика використання мармурових саркофагів, прикрашених гірляндами, швидше за все, запозичена зі східних провінцій імперії, набула особливої популярності у часи правління імператорів від Адріана (117—138) до Коммода (176—192) (Turçan 1958, р. 332, 335, 344).

Виявлені плити з рельєфами належали до приблизно 10 типів саркофагів, кожному з яких були властиві специфічні стилістичні риси (Белов 1966, с. 24). Серед фрагментів слід виділити поздовжні стінки саркофагів із епітафією Дельфа, сина Стратоніка, агораномі і першого архонта, розміщеною у рамці *tabula ansata*, та аналогічну частину саркофага, прикрашену фігурами чоловіка й жінки, що лежать, масками Медузи, кетягами винограду і зображеннями еротів, які підтримують гірлянди. Судячи з напису, у саркофазі були поховані Феміста, син Стратон, та його дружина Василіка, дочка Юліана (Шангин 1938, с. 80, № 10, 1, 2; Белов 1940, с. 269—270; АСХ 1976, с. 149, № 469)

Рис. 1. Базилика 1935 р. Сучасний стан. Вигляд з північного сходу

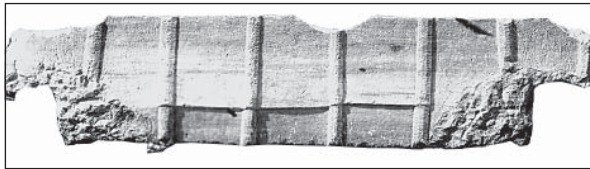

Рис. 2. Мармурова кришка саркофага. Фото з архіву НЗХТ

Рис. 3. Фрагмент саркофага з епітафією Дельфа, сина Стратона. Фото з архіву НЗХТ

Рис. 4. Стінка саркофага з епітафією Феміста, сина Стратона, і його дружини Василіки, дочки Юліана. Фото з архіву НЗХТ

(рис. 3, 4). На інших фрагментах збереглася права частина рамки *tabula ansata* з невиразними рештками епітафії (Шангин 1938, с. 81, № 10, 3), зображення подвійної сокири, фляги

Рис. 5. Фрагменти стінок саркофагів із зображенням еротів. Фото з архіву НЗХТ

(Шангин 1938, с. 81, № 10, 4), меча, батога, а також еротів із гірляндами (рис. 5), вінками, виноградом, масок Медузи і вакхічних масок (рис. 6).

На одному з рельєфів зображено Геракла і його атрибуту, пов'язані з трьома подвигами цього героя (див.: Белов 1940, с. 269—281, 33, 1—16; АСХ 1976, с. 138—157, № 430—500) (рис. 7). Чотири пам'ятники представлено двома кришками саркофагів, виконаними у вигляді двопохилого черепичного даху (див. рис. 2), а два інші — наріжними антефіксами кришок саркофагів із зображенням Медузи і жіночої голови (АСХ 1976, с. 157, № 497—500). Значна частина знайдених у Херсонесі пам'ятників — відомі й популярні в Малій Азії численні варіанти одного з найпоширеніших типів саркофагів із гірляндами (Waelkens 1982, S. 7 ff.).

Семантика зображень на стінках саркофагів, які почали використовувати переважно для індивідуальних, рідше парних поховань у Східному Середземномор'ї з середини I тис. до н. е. (Сокольский 1969, с. 9), засвідчує, що вони були тісно пов'язані з ідеєю героїзації простих смертних, що набула значного поширення у населення античного світу в перші століття н. е. (див.: Зубарь 1990, с. 63—64), а сам саркофаг символізував героон або храм, де знайшов свій останній притулок померлий, який став для своїх родичів героєм (Гриневиц 1928, с. 171; Сокольский 1969, с. 12; Диатроптов 2001, с. 72). Інакше кажучи, дві фігури, що лежать, на стінці саркофага Феміста, сина Стратона, і його дружини Василіки, гірлянди, ероти, маски Медузи, кетяги винограду, діонісійські мотиви, зображення Геракла, безумовно, пов'язані з поховальним культом, а самі фрагменти мармуро-

вих саркофагів, виявлені в Херсонесі, є пам'ятками поховального мистецтва.

Нині можна стверджувати, що заготовки для них (так звані напівфабрикатні, або експортні, форми) було виготовлено в майстернях о-ва Проконнес у Мармуровому морі (Белов 1940, с. 268; Иванова 1963, с. 20; див.: Grala, Skoczylas 2002/2003, s. 313—328; Skoczylas 2004, s. 227—241, fot. 60), а потім, імовірно, в якійсь спеціалізованій художній майстерні на території, швидше за все, Малої Азії, прикрашено високохудожніми рельєфами, а в Херсонесі лише доопрацьовано з урахуванням вимог конкретного замовника (пор.: Белов 1940, с. 285—286; 1966, с. 24; Иванова 1963, с. 20). Крім того, в херсонеській колекції (АСХ 1976, с. 143—144, № 453—454) також відомі напівфабрикати саркофагів із гірляндами, які так і не було закінчено. Усі види продукції були звичайними для істотно поширеної практики торгівлі різноманітними готовими виробами і напівфабрикатами мармурових виробів в імператорський час (Ward-Perkins 1980, p. 23 ff.; Asgari 1988, p. 127 ff.; Fischer 1998). Висока техніка виконання рельєфів не дає змоги припускати, що їх виробництво із заготовок, привезених з о-ва Проконнес, цілком і повністю здійснювалося в Херсонесі (пор.: АСХ 1976, с. 138).

Г.Д. Белов вважав, що «... плити з барельєфами могли прикрашати собою фриз мавзолею. Плити ж з надгробними написами і зображеннями померлих з їх атрибутами могли бути поміщені не на фризі, а на стінах мавзолею, в середній або нижній частині, по одній на кожній з чотирьох стін» (Белов 1938, с. 66). Дослідник запропонував варіант реконструкції мавзолею, зазначивши, що той «... був споруджений на державний кошт на честь осіб, що займали відповідальні пости в місті і які мали великі заслуги перед державою» (Белов 1938, с. 71). На думку Г.Д. Белова, мавзолей, розташований на місці пізніших культових комплексів, за археологічним матеріалом слід датувати II—IV ст. н. е. Дослідник також вважав за можливе пов'язувати підлогу, вкриту цем'янкою, виявлену в процесі розкопок, саме з цією спорудою (Белов 1938, с. 38, 72; 1940, с. 268), хоча пізніше вже не залучав її так упевнено до комплексу знайдених будівельних решток (Белов 1966, с. 28). Висновок про те, що на місці комплексу базиліки 1935 р. був мавзолей, у якому стояли саркофаги з рельєфами, згодом розбиті й використані під час будівництва базиліки, без будь-яких заперечень прийняли автори каталогу античної скульптури Херсонеса (АСХ 1976, с. 127). А.Л. Якобсон, не згадуючи саркофаги, на підставі характеру фресок, виявлених під підлогою базиліки 1935 р., припускав, що біля

Рис. 6. Фрагменти стінок саркофагів із зображенням масок. Фото з архіву НЗХТ

Рис. 7. Фрагмент стінки саркофага із зображенням Геракла. Фото з архіву НЗХТ

цього храму був склеп або мавзолей IV — середини V ст. н. е. (Якобсон 1978, с. 103; пор.: Зубарь, Хворостяний 2000, с. 83—84).

Отже, в науковій літературі утвердилася думка про те, що на Північному березі Херсонеса до зведення культових споруд, які змінювали одна одну і які нині прийнято називати комплексом «Базиліка 1935 р.», функціонував мавзолей, де в межах житлової забудови протягом II—IV ст.

н. е. здійснювали поховання представників міської еліти, а пізніше було побудовано склеп або мавзолей, прикрашений фресками. Проте не всі дослідники поділяють цю думку, хоча протилежний погляд і не було як слід аргументовано (пор.: Зубарь 1982, с. 48—49), що дає змогу повернутися до цієї теми.

Аналіз стратиграфії комплексу «Базиліка 1935 р.» показав, що фундамент культової споруди, яка існувала до зведення наприкінці VI ст. християнської базиліки, було впущено в насип перших століть н. е., а фундамент базиліки 1935 р. був розташований на насипу того самого часу (Завадская 1996, с. 96, 99). Причому результати аналізу стратиграфії пам'ятки і наявних археологічних матеріалів засвідчують, що християнську базиліку 1935 р. було зведено на місці більш раннього, швидше за все, нехристиянського, комплексу (Завадская 1996, с. 104; Седикова 2004, с. 65; Сорочан 2005, с. 727—728), який останнім часом інтерпретують як іудейську синагогу (Завадская 1999, с. 58—59; Оверман, Макленнан, Золотарев 1997, с. 58—60; Зубарь, Хворостяний 2000, с. 84; Седикова 2004, с. 64—65). На це опосередковано вказують уламки штукатурки з написами на івриті, пов'язані з ранньою культовою спорудою (Оверман, Макленнан, Золотарев 1997, с. 58—59), і виявлена тут вапнякова плита із зображенням менори (Соломоник 1979, с. 122). Проте цей погляд приймають не всі дослідники, наводячи досить переконливі аргументи на користь висновку про християнський характер цієї пам'ятки (див.: Сорочан 2005, с. 1012, прим. 1247). Втім незалежно від атрибуції раннього храму на сьогодні очевидно, що висновок про наявність на місці базиліки 1935 р. мавзолею не підтверджується стратиграфією дослідженої ділянки і конкретним археологічним матеріалом, отриманим під час розкопок (рис. 8).

Разом з тим добре відомо, що поховання померлих у Херсонесі, як і в більшості античних центрів в античну епоху і раннє середньовіччя, здійснювали виключно в приміській зоні, за межами оборонних стін (Зубарь 1982, с. 8—9; Сорочан 2005, с. 1039—1054). Поховання класичного й елліністичного періодів, виявлені на Північному березі, біля Південно-східних воріт і в Західній частині городища (див.: Стоянов 2003, с. 165—186, рис. 1), належать до того часу, коли ці райони ще не входили до міської забудови. Про суворе дотримання заборони ховати померлих на території міста свідчить текст розповіді Костянтина Багрянородного про Гікію, якій як виняток за її подвиги громадянською общиною Херсонеса було обіцяно почесне поховання у межах міста (Const. Porph. De adm. Imp., 53). Лише в IX ст., коли за візантійського

імператора Лева VI Філософа (866—912 рр.) остаточно було скасовано закон про здійснення поховань поза міськими стінами, їх почали здійснювати в межах житлової забудови (Сорочан 2005, с. 1052). Отже, практика поховання виключно за межами міських стін, якої суворо дотримували в Херсонесі в епоху античності, суперечить висновку про наявність мавзолею на Північному березі, де були розташовані мармурові саркофаги, виявлені під час розкопок базиліки 1935 р. і біля неї. Опосередковано це підтверджують знахідки в кладках середньовічних будинків на Північному березі фрагментів надгробків II ст. н. е., які, безумовно, потрапили сюди з території некрополя і були використані як будівельний матеріал (Белов 1977, с. 44—46). Крім того, з огляду на численні цілі екземпляри, що походять із некрополів різних східносередземноморських центрів, відомо, що мармурові саркофаги всіх тих типів, до яких належать і херсонеські, виготовляли монолітними, з кришкою, яку приставляли окремо. Отже, перед тим, як потрапити в базиліку 1935 р., вони, ймовірно, вже були розбиті й їх не використовували за прямим призначенням.

Зважаючи на високий ступінь руйнації надгробних пам'ятників міського некрополя перших століть н. е., пошуки конкретного місця розміщення мармурових саркофагів пов'язані з певними труднощами. Проте, оскільки значну частину некрополя античного часу було розкопано в безпосередній близькості від міських стін вже понад 100 років тому, коло пошуків слід звзяти до ділянок, досліджених переважно К.К. Косцюшком-Валюжиничем. Незважаючи на те, що нині цілком обґрунтовано можна критикувати методику розкопок того часу, якість залишеної К.К. Косцюшком-Валюжиничем польової документації дає змогу підкріпити наше припущення деякими вагомими аргументами.

Найцікавішими для нашого дослідження є ділянки розкопок біля південних і південно-східних стін, між власне стіною і протейхізмою. Тут, безпосередньо із зовнішнього боку міського оборонного муру, в 1904 р. було відкрито 5 «гробниць єгипетської кладки» у вигляді східчастих подіумів, складених із кам'яних плит і уламків надгробків IV—III ст. до н. е. (рис. 9). У деяких з них виявлено керамічні урни з прахом померлих і супровідний поховальний інвентар, датований першими століттями н. е. (Косцюшко-Валюжинич 1906, с. 67 і наст.).

З огляду на те що на території некрополя Херсонеса поки не відкрито жодних поховальних споруд, де могли бути розміщені мармурові саркофаги (АСХ 1978, с. 137; Зубарь 1982, с. 8—34), можна припустити, що їх також могли розташовувати на зазначеній ділянці некропо-

ля, вздовж дороги, що вела в місто по периболу, між основною стіною і протейхізмою, можливо, на спеціально зведених підставах-подіумах, які слугували одночасно і місцем поховання, і надгробним пам'ятником.

Монументальні надгробні пам'ятники у вигляді окремо розташованих саркофагів спочатку були пов'язані з поховальною практикою населення Малої Азії, де вони відомі за масовими знахідками. У цьому регіоні пам'ятники у вигляді монолітних саркофагів, що стояли на високих подіумах, які часто мали додаткове архітектурне оформлення, є практично невід'ємною частиною міських некрополів доби еллінізму (див. напр.: Tuchelt 1979, S. 309 ff., Taf. 92, 4). У багатьох випадках мармурові саркофаги були частиною складної триярусної конструкції, оскільки самі вони, крім наявності подіуму-постаменту, слугували ще й базою для встановлення стели (Tuchelt 1979, S. 311—312, Abb. 2).

Практично в незмінному вигляді цей вид надгробних пам'ятників перейшов у поховальну практику перших століть н. е., отримавши новий імпульс розвитку як на території Малої Азії, так і в цілому в східних провінціях Римської імперії. Такі пам'ятники, датовані II—III ст., що в тому числі збереглися *in situ*, широко відомі на території римської провінції Віфінія-Понт (рис. 10) (Bechert 1999, S. 108, Abb. 136) та загалом у Малій Азії (Idil 1985, S. 100; пор.: Schweyer 2002, fig. 99, pl. 18, 22). У північному Єгипті також відомі надгробні пам'ятники перших століть н. е. у вигляді саркофагів, розміщених на постаментах (Daszewski 1992, p. 31, fig. 4).

Практика організації доріг, які вели до міських воріт і вздовж яких було встановлено монументальні саркофаги, безпосередньо пов'язана з проблемою просторової організації античного некрополя в цілому. У вирішенні цього питання не останню роль відіграла проблема з'ясування конкретного місця встановлення монументальних надгробних пам'ятників. Херсонес дає цікавий і поки єдиний у межах Північного Причорномор'я приклад послідовної зміни двох традицій, яких дотримувалися в просторовій організації його міського некрополя, характерних для класичного та елліністичного періодів, з одного боку, і перших століть н. е. — з іншого. Це насамперед стосується надгробних пам'ятників найрепрезентативніших груп, часто представлених привізними мармуровими екземплярами, які за традицією розміщували безпосередньо біля міських воріт.

На сьогодні встановлено, що просторова організація міського некрополя Херсонеса, що підходив безпосередньо до міських стін, починаючи з другої половини — кінця V — середини IV ст. до н. е. і практично до кінця елліністич-

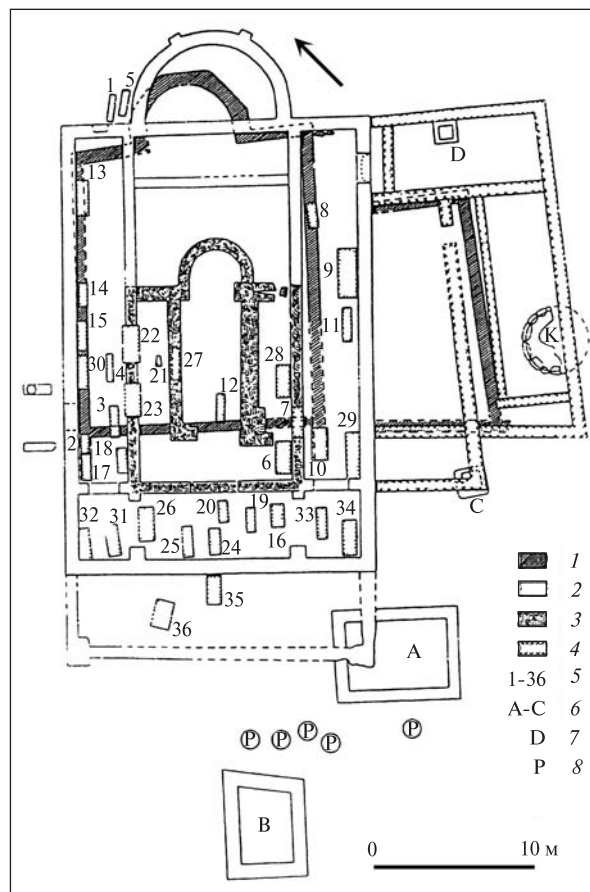

Рис. 8. Схематичний план комплексу «Базиліка 1935 р.», за І.В. Завадською: 1 — ранній храм і прибудови до нього; 2 — базиліка кінця VI — початку VII ст.; 3 — пізньосередньовічна каплиця; 4 — прибудови до базиліки; 5 — середньовічні могили; 6 — цистерни; 7 — купіль; 8 — піфоси

ного періоду, здебільшого ґрунтувалася на принципах, засвідчених для численних пам'яток материкової Греції і Східного Середземномор'я у цілому (Буйських 2005, с. 54 сл.; 2005а, с. 339 сл.). Це означає, що вздовж доріг, що вели до міських воріт, розміщувалася найбільш представницька частина міського некрополя, де було поховано знатних громадян та іноземців, які заслужили особливих почесностей. На штучно зведених терасах — периболах, які фланкували ці вулиці, встановлювали монументальні надгробні пам'ятники. Такі периболы збереглися на ділянці некрополя Північного берега (Буйських 2005б, с. 64—65) і в Південно-східному районі (Буйських 2005в, с. 147). Під час подальшого розширення міської території багато з них було розібрано (Антонова, Бабинов 1970, с. 248—249; Ryzhov 2003, p. 47).

Пам'ятники, відкриті К.К. Косцюшком-Валюжиничем біля південних міських стін, відбивають абсолютно іншу традицію організації найближчого міського некрополя. Основні закономірності її просторової організації склалися в античних містах Південної Італії. Незва-

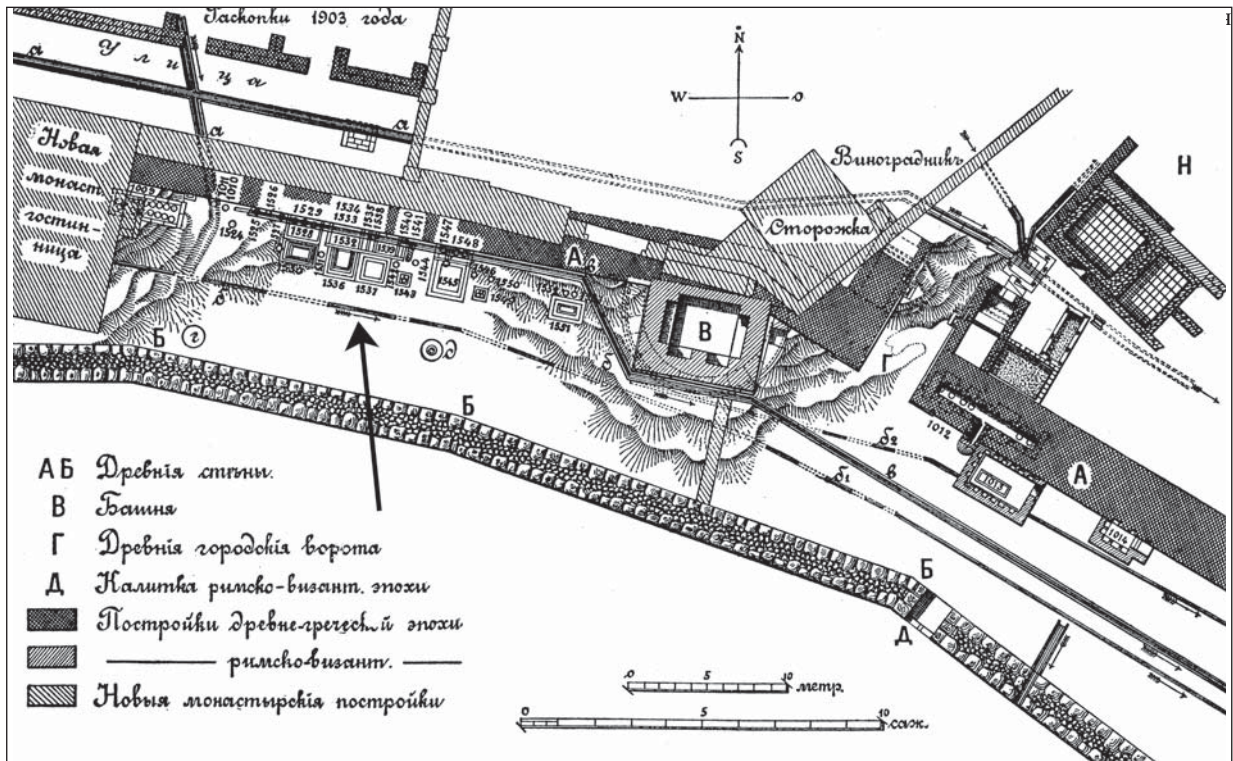

Рис. 9. Ділянка некрополя біля південних оборонних стін, за К.К. Косцюшком-Валужиничем

Рис. 10. Мармуровий саркофаг in situ. Провінція Віфінія-Понт, за Т. Bechert

жаючи на те, що і в їх основу було покладено загально-грецький принцип просторової організації території некрополя у вигляді фланкованих надгробними пам'ятниками доріг-алей, що вели в місто, сам підхід до зведення пам'ятників

був іншим. Найвиразніші зразки такої традиції дає некрополь Тарента елліністичного періоду. Значна кількість деталей (Klumbach 1937, Abb. 28—33), що збереглися, дає змогу стверджувати про різноманітність наземних поховальних склепів і мавзолеїв, розташованих уздовж доріг. З I ст. н. е. «поховальні вулиці» (Gräberstraßen) (Hesberg 1987, S. 45 ff.; 1992, S. 27 ff.) стали звичайною схемою просторової організації міських некрополів. Серед розмаїття надгробних пам'ятників слід виділити велику групу так званих почесних монументів, які були місцем поховання знатних і заслужених громадян і районом їх публічного шанування (Hesberg 1987, S. 121 ff.). Такі пам'ятники встановлювали вздовж доріг, як правило, безпосередньо біля міських воріт.

Слід зазначити, що мармурові саркофаги — не єдині пам'ятники, появу яких у некрополі Херсонеса Таврійського можна пов'язувати з трансформацією традицій організації міського некрополя. Крім них, до нового для Херсонеса типу поховальних пам'ятників, що з'явилися в перші століття н. е., слід віднести й колумбарії — так звані пристінні склепи 1013 і 1014 з нішами для встановлення поховальних урн (Белов 1927, с. 105 сл.), відкриті з зовнішнього боку 16-ї куртини (рис. 11, 12). Обидва типи розглянутих поховальних пам'ятників унікальні в межах усього Північного Причорномор'я, оскільки є безпосереднім свідченням наявності нових для регіону культурних традицій.

Аналогічну практику організації доріг, що вели в місто, вздовж яких встановлювали монументальні саркофаги, засвідчено на території некрополів перших століть н. е. в південно-західній частині Малої Азії, де близькі до херсонеських саркофаги з гірляндами і сідлоподібною кришкою були своєрідними наземними поховальними комплексами, які розглядали не лише як житла, а й як храми, зведені на честь героїзованих померлих (Machatschek 1967, S. 44).

Важко визначити, коли саме некрополь Херсонеса набув нових зовнішніх рис і були зруйновані, можливо навмисно, надгробні пам'ятники перших століть н. е., що відбивали язичницький пласт вірувань населення, а розбиті на окремі частини саркофаги використані знову в будівництві. Однак з огляду на досить пізню масову християнізацію населення Херсонеса, яку безпосередньо слід пов'язувати з церковним будівництвом, що розгорнулося на території міста наприкінці VI — на початку VII ст. (див.: Зубарь, Хворостяний 2000, с. 96—99; Сорочан 2005, с. 1026—1028), можна припустити, що це відбулося не раніше VI ст., коли почалося активне зведення християнських базилік, спорудження яких потребувало багато будівельного матеріалу. Поступова трансформація світогляду переважної більшості херсонеситів призвела до того, що в той час вже не вважалося злочином знищення чужих новому релігійному вченню язичницьких поховальних пам'ятників. Проте напевно чи між часом руйнування саркофагів, розташованих на території некрополя, і використання їх частин у будівництві минуло багато часу, інакше фрагменти мармурових саркофагів було б виявлено не в базиліці, зведеній наприкінці VI — на початку VII ст., а в раніших спорудах. Причому не виключено, що мармурові частини саркофагів використовували не лише як будівельні деталі, а й як матеріал для отримання вапна, ями для зберігання якого зафіксовано поблизу базилік 1932 і 1935 рр. (Белов 1936, с. 29—31; Сорочан 2005, с. 727). Отже, наявність фрагментів мармурових саркофагів, використаних як будівельний матеріал у базиліці 1935 р., певно, можна розглядати як ще одне опосередковане свідчення порівняно пізнього утвердження християнської релігії у Херсонесі (див.: Зубарь, Хворостяний 2000, с. 95—99).

Появу розглянутих вище надгробних пам'ятників у Херсонесі в II—III ст. н. е., безумовно, можна пов'язувати з включенням міста в сферу впливу Римської імперії, що неминуче мало при-

Рис. 11. Пристінні склепи 1013, 1014. Сучасний стан

Рис. 12. Внутрішній вигляд поховальної камери пристінного склепу 1013

вести до трансформацій у культурі його населення. Проте напевно чи це явище безпосередньо слід пов'язувати з процесом романізації. Імовірно, тут відбувся процес синкретизації суто римських рис і традицій еллінізму в єдину пізньоантичну культуру (пор.: Штаерман 1985, с. 10). Причому наведені дані засвідчують наявність досить близьких аналогій херсонеським саркофагам у некрополях Східних провінцій Римської імперії. Отже, використання таких споруд заможною частиною населення слід пояснювати впливом провінційно-римських традицій у поховальній архітектурі, а не безпосередньою романізацією в цілому грецького населення Херсонеса. У цьому, ймовірно, полягає одна зі специфічних особливостей розвитку культури цього центру в перші століття н. е., який протягом століть був тісно пов'язаний зі східною частиною імперії, де традиція використання саркофагів мала глибоке коріння.

Античная скульптура Херсонеса. Каталог. — К., 1976.

Антонова И.А., Бабинов Ю.А. Исследование 20-й куртины херсонесских оборонительных стен // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 248—249.

- Белов Г.Д. Римские приставные склепы № 1013 и 1014 в Херсонесе // Хсб. — 1927. — Вып. 2. — С. 105—146.
- Белов Г.Д. Раскопки в Херсонесе в 1934 г. — Симферополь, 1936.
- Белов Г.Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. — Симферополь, 1938.
- Белов Г.Д. Херсонесские рельефы // ВДИ. — 1940. — № 3—4. — С. 266—287.
- Белов Г.Д. Херсонесские саркофаги // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 24—28.
- Белов Г.Д. Раскопки в Северном районе Херсонеса в 1968 г. // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. — К., 1974. — С. 82—92.
- Белов Г.Д. Два фрагмента надгробных стел из Херсонеса // СГЭ. — 1977. — Вып. 42. — С. 44—46.
- Буйських А.В. Про один маловідомий тип надмогильних пам'яток некрополя Херсонеса Таврійського IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 47—58.
- Буйських А.В. Градостроительство и архитектура // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005а. — С. 307—344.
- Буйських А.В. О пространственной организации некрополя на Северном берегу Херсонеса // Хсб. — 2005б. — Вып. 14. — С. 59—70.
- Буйських А.В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — 2005в. — Вып. 9. — С. 138—158.
- Гриневич К.Э. Мраморный Таманский саркофаг // ТСА РАНИОН. — 1928. — Т. 4. — С. 162—177.
- Диатроптов П.Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001.
- Завадская И.В. Проблема стратиграфии архитектурного комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — С. 94—105.
- Завадская И.В. К дискуссии о религиозной принадлежности храма комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999. — С. 52—60.
- Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К., 1982.
- Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 61—84.
- Зубарь В.М. Хворостяний А.И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI вв.). — К., 2000.
- Иванова А.П. Фрагменты мраморных саркофагов II—III вв. н. э. // СХМ. — 1963. — Вып. 3 — С. 19—25.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК. — СПб., 1906. — Вып. 20. — С. 17—95.
- Косцюшко-Валюжинич К.К. Раскопки в Херсонесе // ОАК за 1904 г. — СПб., 1907. — С. 49—69.
- Оверман Э., Макленнан Р., Золотарев М.И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 57—63.
- Седикова Л.В. Базилика 1935 года // Wczesnobizantyjskie budowle sakralne Chersonozu Taurydzkiego. — Poznań, 2004. — С. 61—66.
- Сокольский Н.И. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья // САИ. — 1969. — Вып. Г 1—17.
- Соломоник Э.И. К вопросу о населении Херсонеса // АДСВ. Социальное развитие Византии. — Свердловск, 1979. — С. 119—125.
- Сорочан С.Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005.
- Стоянов Р.В. Некоторые аспекты хронологии и районирования херсонесского некрополя классического и эллинистического периода // Хсб. — 2003. — Вып. 12. — С. 165—186.
- Стржелецкий С.Ф. Античные памятники Херсонеса из раскопок 1950 г. // ВДИ. — 1951. — № 4. — С. 136—141.
- Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3 (4). — С. 72—87.
- Штаерман Е.М. Введение // Культура древнего Рима. — М., 1985. — Т. 1. — С. 7—21.
- Якобсон А.Л. К изучению фресок южного нефа «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // СА. — 1978. — № 2. — С. 96—104.
- Asgari N. The Stages of Workmanship of the Corinthian Capital in Proconnesus and its Export Form // Herz N., Waelkens M. (Ed.). Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade. — NATO ASI Series. — Serie E. — Applied Studies. — 1988. — Vol. 153.
- Bechert T. Die Provinzen des Römischen Reiches. Einführung und Überblick — Mainz, 1999.
- Daszewski W.A. Marina Al-Alamein 1991 // Polish Archaeology in the Mediterranean. — III. — Reports 1991. — Warsaw, 1992. — P. 29—38.
- Erdelyi G. A római köfaragas es köszobraszat Magyarországon. — Budapest, 1974.
- Grala K., Skoczyła J. Antyczne kamieniolomy Proconnesos. Zarys problematyki // Folia Praehistorica Posnaniensia. — 2002/2003. — Т. X/XI. — S. 313—328.

- Hesberg H.V.* Planung und Ausgestaltung der Nekropolen Roms im 2. Jh. n. Chr. // *Hesberg H. v., Zanker P.* (Hrsg.). Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung — Status — Standard. Kolloquium in München, 1985. — München, 1987. — S. 43—60.
- Hesberg H.V.* Römische Grabbauten. — Darmstadt, 1992.
- Fischer M.L.* Marble Studies: Roman Palestine and the Marble Trade (Xenia. — Hft 40.). — Konstanz, 1998.
- Idil V.* Likya Lahitleri. — Ankara, 1985.
- Klumbach H.* Tarentiner Grabkunst. — Reutlingen, 1937. —
- Koch G., Sichtermann H.* Römische Sarkophage. — München, 1982.
- Machatschek A.* Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien (Ergänzungshefte zu den Tituli Asiae Minoris Nr. 2. Denkschriften der phil.-hist. Klasse der ÖAW Nr. 96). — Graz, Wien, Köln, 1967.
- Michailov G.* Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. — Serdicae, 1970. — Vol. 1.
- Schweyer A.-W.* Les Lyciens et la mort. Une étude d'histoire sociale (Varia Anatolica—XIV). — Istanbul; Paris, 2002.
- Skoczylas J.* Użytkowanie surowców skalnych w Chersonesie Taurydzkim // *Wczesnobizantyjskie budowle sakralne Chersonesu Taurydzkiego.* — Poznań, 2004. — S. 209—241.
- Tuchelt K.* Das Grabmal des Scipio Nasica in Pergamon // *IstMitt.* — Bd. 29. — 1979. — S. 309—316.
- Turçan R.* Origines et sens de l'inhumation a l'époque Imperiale // *Rev. Studes anciennes.* — 1958. — T. 60. — № 3/4. — P. 323—347.
- Ryzhov S.* Excavations of Insula XXXVI at Chersonesos // *The Study of Ancient Territories. Chersonesos & Metaponto. 2003 Field Report.* — Austin, 2003. — P. 43—52.
- Ward-Perkins J. B.* Nicomedia and the Marble Trade // *BSR.* — Nr. 48. — 1980. — P. 23—69.
- Waelkens M.* Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihrer Produktion. — Berlin, 1982.

Одержано 27.03.2007

V.M. Zubar, A.V. Buyskykh

ЕЩЕ РАЗ О МРАМОРНЫХ САРКОФАГАХ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Статья посвящена новой атрибуции фрагментов привозных мраморных саркофагов II—III вв. н. э. в качестве отдельно стоящих погребальных и надгробных памятников. Установлено, что находки саркофагов, изготовленных, вероятнее всего, на о-ве Проконнес в Мраморном море, прямо указывают, что Херсонес Таврический в первые века н. э. был включен в сферу обширной торговли мраморами, охватывавшую не только Средиземноморский, но и Черноморский бассейны. В результате анализа материалов раскопок некрополя высказано предположение, что наиболее вероятным местом установки саркофагов был участок городского некрополя, располагавшийся вдоль дороги, которая вела к городским воротам. Появление мраморных саркофагов в Херсонесе могло быть связано с включением города в сферу влияния Римской империи, что неизбежно должно было привести к определенным трансформациям в культуре его населения. Использование таких сооружений зажиточной частью населения следует объяснять влиянием провинциально-римских традиций в погребальной архитектуре, а не прямой романизацией в целом греческого населения Херсонеса. В это, вероятно, следует видеть одну из специфических особенностей развития культуры данного центра в первые века н. э., который был тесно связан с восточной частью империи, где традиция использования саркофагов имела глубокие корни.

V.M. Zubar, A.V. Buyskykh

ONCE MORE ABOUT MARBLE SARCOPHAGI OF TAURIC CHERSONESOS

The article presents the new attribution of fragmented imported marble sarcophagi of the 2nd—3rd c. AD as surface funeral monuments and tomb stones. It is determined that the finds of sarcophagi, produced most likely in the Proconnesos in the Sea of Marmara, directly indicate that Tauric Chersonesos belonged to the wide circle of marble trade. After the analysis of excavation materials from the necropolis the assumption is made that the most probable place for sarcophagi installation was a necropolis section situated along the road leading to the city gate. The appearance of marble sarcophagi in Chersonesos can be related with its integration into a sphere of influence of the Roman Empire. Their use by the prosperous habitants should be referred to the impact of Roman provinces' traditions in funeral architecture, but not to the direct Romanization of Greek on a whole habitants of Chersonesos. That should be probably viewed as one of the peculiarities in cultural development in the first cc. AD of this centre, which was closely related with the Eastern part of the Empire, where the tradition of using sarcophagi has its deep roots.

КОНТАКТИ ОСІЛОГО НАСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ З САРМАТАМИ В СЕРЕДИНІ I — СЕРЕДИНІ III ст.

Статтю присвячено розгляду контактів осілого населення дніпро-донецького лісостепу ступенів B2—C1a — носіїв пізньозарубинецько-ранньокіївських пам'яток, та сарматів Подніпров'я і Подоння.

Археологи завжди приділяли увагу дослідженню взаємовідносин кочової та осілої спільнот на різних етапах розвитку: від енеоліту до пізнього середньовіччя. Не є винятком і відносини між землеробами та кочовиками на території сучасної України в добу пізнього латену та римського часу. Нещодавно на цю тему з'явилося дві узагальнюючі публікації, одну з яких присвячено контактам сарматів та слов'ян у I—IV ст. (Козак 2003), а другу — огляду проблеми відносин сарматів і племен зарубинецької культури у вітчизняній археологічній літературі (Любичев 2004).

Контакти сарматів та «зарубинців» мали дуже обмежений характер. У воєнному аспекті вони відбилися в сарматських навалах на зарубинецькі городища в Середньому Подніпров'ї, що призвело до їх загибелі та відходу частини зарубинецького населення з цього регіону. Обмін відбувся в наявності дуже невеликої кількості сарматських речей на зарубинецьких пам'ятках і небагатьох зарубинецьких речей у сарматських похованнях. Наявність фібул середньолатенської схеми «зарубинецького типу» з трикутною спинкою у степовій смузі не можна пояснювати контактами сарматів виключно із зарубинецькими племенами Середнього Подніпров'я, тому що наприкінці II — на початку I ст. до н. е. існували безпосередні зв'язки гетів, пізніх скіфів та сарматів із племенами Ілірії. Побутування зарубинецьких речей у сарматському середовищі є наслідком захоплення полонених та змішаних шлюбів. У результаті сармато-зарубинецьких контактів не виникло чітко виділених зарубинецького та сарматського компонентів відповідно в сарматському та зарубинецькому середовищах (Любичев 2004, с. 184—185).

Актуальним вважається вивчення контактів сарматів з осілими спільнотами українського лісостепу в наступну за латеном добу — римську. З огляду на це ми й розглянемо контакти сарматів із населенням дніпро-донецького лісостепу в середині I—III ст. Хронологічні межі праці обмежено, з одного боку, розпадом класичної латенізованої зарубинецької культури і

появою пам'яток пізньозарубинецького горизонту (горизонту Рахни-Почеп) у середині — третій чверті I ст. (Обломский 1987, с. 83; Каспарова 1986, с. 11), а з іншого — появою у дніпро-донецькому лісостепу елементів черняхівської культури в середині III ст. (Обломский 1999). Зазначений час припадає на ступені B1b, B2, C1a — початок C1b європейської хронологічної системи (Erdrich, Carnap-Bornheim 2004, Abb. 2). О.В. Симоненко об'єднує ранньосарматські пам'ятки II ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е. (час існування зарубинецької культури) в один ступінь А, що розпадається на три хронологічні фази (A1, A2, A3) (Симоненко 2003, с. 77). Фаза A3 збігається з ранньою фазою ранньоримського часу в Середній Європі. Наступний ступінь (Б) відносної хронології сарматської культури Північного Причорномор'я датовано 50/70—150 рр., тобто її фінал відбувся раніше, ніж фінал ступеня B2 римського часу (близько 170 р.) (Симоненко 2003, с. 78). У той час у дніпро-донецькому лісостепу існували пізньозарубинецькі пам'ятки. Фазу B1 датовано в межах другої половини II — першої половини III ст., тобто вона є майже синхронною ступеню C1a (Симоненко 2003, с. 78). Тоді у лісостепу вже були відомі ранньокіївські пам'ятки типу Шишине-5—Шмирьове. Отже, відповідно до цієї сарматської хронологічної системи, ми й розглянемо контакти на ступенях Б та B1.

Про можливість належної оцінки рівня розвинутості контактів цих спільнот у зазначений час засвідчує наявність відповідної джерельної бази. З 1960-х рр. відкрито й вивчено відносно значну кількість пізньозарубинецьких та окремі ранньокіївські пам'ятки в регіоні, створено відповідні узагальнюючі праці (Обломский 1991; 2002; Терпиловский 2004). До початку 1990-х рр. сарматські поховальні пам'ятки цілеспрямовано вивчали в зонах, що прилягають до дніпро-донецького лісостепу з півдня та сходу, також було видано низку узагальнюючих праць (Костенко 1983; 1986; Медведєв 1990). Світ побачили окремі публікації щодо контактів сарматів із пізньозарубинецько-ранньокіївським населенням у регіоні (Обломский, Томашевич 1993; Медведєв 1993).

У середині — третій чверті I ст. н. е. відбулася катастрофа, що призвела до зникнення зарубинецьких пам'яток Прип'ятського Полісся і Середнього Подніпров'я, масових міграцій населення з території зарубинецької культури, в тому числі до верхніх течій Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, зміни топографії поселень (Терпиловський 2004). Пізньозарубинецькі пам'ятки характеризуються значною розбіжністю, що пов'язане зі ступенем збереженості «класичних» зарубинецьких компонентів, місцевим субстратом, наявністю інших етнокультурних компонентів. З одного боку, спостерігається спадкоємність пізньозарубинецьких пам'яток із зарубинецькою культурою, з іншого — це нове явище в нових умовах (Щукин 1994, с. 237). За даними досліджень на початок 1990-х рр., ареал пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишеве-2—Тернівка-2 охоплював верхні течії Сейму, Пслу, Ворскли, Сіверського Дінця. Одне угруповання було відірване від цього загального масиву й розміщувалося в степовій смузі — в нижній та середній течії Орелі (рис. 1) (Обломский 2002, с. 40; Терпиловський 2004, с. 27). За течією Сіверського Дінця в степу розташоване поселення Бондариха (Телегин 1957).

Між таким «традиційним» ареалом пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишеве-2—Тернівка-2 та ареалом пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж пролягала зона «археологічної пустелі». Однак це визначення втратило свою актуальність після відкриття протягом останніх десяти років на лівому березі Дніпра пізньозарубинецьких поселень Никольська Слобідка (Терпиловський, Абашина 1992, с. 102), Рудяки (Максимов 1972, с. 41) та Бортничі (Терпиловський 2004, с. 41). На Трубежі обстежено поселення Селище (урочище Бірки), Пасішна, Коржі (урочище Рябці), Волчків (урочище Великий Балачин) (Савчук 1969, с. 83—86) (рис. 1). Відкрито пізньозарубинецькі селища Ступки (Удовиченко 1999), Більськ (урочище Озеро) (Супруненко, Терпиловський 2005), біля с. Глинське (урочище Ферма), Побиванки, Хутір Марки, Ковалівка на Ворсклі, Прилипка (Лугова, Левченко 1999), Саранчівка, Бухалівка (урочище Ставок), Запсілля, Дмитрівка (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 37—40, 41—42) на Пслі. За течією Сули відкрито поселення в урочищах Лящівка, Коса біля Засулля, в урочищі Щурова Гора неподалік с. Березняки, на Дніпрі — с. Самусіївка. На Хоролі відкрито поселення Хорол (куток Чигринівка) (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 37—40, 41—42).

У басейні Ворскли виявлено пізньозарубинецькі поселення Триби (р. Коломак), Ключники, Безручки, Писарівка (р. Тагамлик), Нові Сан-

жари (р. Ворона) (рис. 1). На Орелі нове пізньозарубинецьке поселення відкрито поблизу с. Ливенське (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 41—52). Згадані відкриття доводять, що ареал пізньозарубинецьких пам'яток охоплював середні течії Сули, Ворскли, а також течії Псла і Хоролу (рис. 1). Нині існують підстави стверджувати, що подальші суцільні розвідки можуть відкрити пізньозарубинецькі пам'ятки на всій території дніпро-донецького лісостепу від Дніпра до Осколу.

Пізньозарубинецькі пам'ятки типу Грині не мають компактного ареалу, вони спорадично розкидані на великих відстанях одна від одної: Решетки (Дніпро), Вовки (Псьол), Рябівка-3 (Ворсклиця), Октябрьське-2 (Сейм) (Обломский 2002, с. 15), Раківка-1 (Сіверський Донець) (Любичев 1993) (рис. 1).

Керамічний комплекс ранньокіївських пам'яток типу Шишине-5—Шмирьове, незважаючи на незначні відмінності, майже цілком подібний до пізньозарубинецьких пам'яток типу Картамишеве-2—Тернівка-2 (Обломский 1991, с. 49, 68, 78). Поки що залишається незрозумілим територіальне розміщення пам'яток типу Шишине-5—Шмирьове: або вони існували лише в зоні дніпро-донецького вододілу (рис. 1), або поступово замінили пізньозарубинецькі пам'ятки на всій території дніпро-донецького лісостепу. Пам'ятки типу Шишине-5—Шмирьове датовано кінцем II — першою половиною III ст. (Обломский 1991, с. 35, 59). З огляду на це можна говорити про існування в дніпро-донецькому лісостепу на ступенях B2—C1a пізньозарубинецько-ранньокіївських пам'яток напередодні надходження черняхівських імпортів.

З'ясуємо питання щодо розміщення сарматських поховань, синхронних пізньозарубинецько-ранньокіївським поселенням, та наявності в них речей, що засвідчують контакти між обома спільнотами. Ми беремо до уваги поховання, датовані серединою I — III ст. На південь від Орелі серединою I ст. до н. е. — I ст. н. е. датовано пох. 3 кургану 1 і поховання в кургані 2 групи 21 біля с. Заплавка (Костенко 1986, с. 15—16), впускне поховання в кургані 2 групи 20 поблизу с. Мінівка, пох. 1 в кургані 6 групи 1 і поховання в кургані 8 групи 2 неподалік с. Котівка, пох. 2 в кургані 10 групи 3 поблизу с. Личкове (Костенко 1986, с. 15—16, 18, 21). У степовій смузі Сіверського Дінця цим часом датовано пох. 4 кургану 28 біля Сло-в'янська, поховання в кургані поблизу с. Рождественка, пох. 2 в кургані 12 неподалік с. Бунакове (Костенко 1986, с. 34—36).

У межах I—III ст. на Орелі датовано 9 поховань (з них 6 — основні): поблизу с. Ново-подкряже, пох. 7 в кургані 5 групи 1 біля с. За-

плавка, пох. 2 в кургані 2 групи 11 поблизу с. Спаське (Костенко 1986, с. 10, 16, 29). У межах I ст. н. е. датовано пох. 3 в кургані 1 групи 4 біля с. Прядівка, пох. 9 кургану 1 групи 16 і пох. 7 в кургані 2 групи 12 поблизу с. Михайлівка, пох. 12, 10, 2 групи 2 біля с. Личкове, пох. 9 кургану 1, пох. 5 кургану 3 групи 30 біля с. Пролетарське, пох. 2 кургану 3 групи 2 неподалік с. Соколове. Пох. 4, 6 кургану 2 поблизу с. Булахівка (Костенко 1986, с. 11, 13, 20, 23—26, 30, 32). У басейні Сіверського Дінця цим часом датовано пох. 2, 5, 6 кургану 28 поблизу Слов'янська (Костенко 1986, с. 34).

До I—II ст. на південь від Орелі до сарматських віднесено пох. 1 кургану 1 біля с. Юр'євка, пох. 3 кургану 3 групи 1 поблизу с. Миколаївка, пох. 1 кургану 19 групи 1 неподалік с. Соколове, в кургані біля Олександрівки, в кургані 13 поблизу Вороного, в кургані неподалік с. Хорошеве (Костенко 1986, с. 27, 30, 32). У басейні Сіверського Дінця зазначеним часом датовано поховання в кургані поблизу с. Грушеваха (Костенко 1986, с. 35). Не раніше II ст. здійснено пох. 4 в кургані 3 поблизу Роздольського-Новоселок на Сіверському Дінці. До II ст. у басейні Орелі віднесено пох. 3 в кургані 3 групи 13 поблизу с. Гупалівка (Костенко 1986, с. 14). II—III ст. датовано розташовані на північ від Орелі пох. 5 у кургані 4 групи 7 біля с. Прядівка, пох. 1 кургану 5 групи 1 поблизу с. Заплавка, пох. 1 у кургані 4 групи 1, пох. 2 кургану 1 групи 2, пох. 3 кургану 4 групи 3 біля с. Ковпаківка, поховання в кургані неподалік с. Афанасіївка, зруйноване пох. 1 кургану 1 групи 5 біля с. Соколове (Костенко 1986, с. 15, 20, 21, 28, 30). На Сіверському Дінці до того часу належить пох. 1 кургану 4 поблизу с. Мечебелове (Костенко 1986, с. 35). До першої половини III ст. віднесено пограбоване поховання в кургані 3 групи 3 поблизу с. Бузівка (Костенко 1986, с. 18).

Розташування цих комплексів засвідчує, що в степовій смузі між Дніпром (на ділянці від устя Орелі до устя Осокорівки) та Сіверським Дінцем (від впадіння Береки до Казеного Торця) у зазначений час розміщувалося сарматське угруповання, яке безпосередньо примикало з півдня до лісостепу — зони розселення пізньозарубинецько-ранньокиївських племен (рис. 1). Решта сарматських угруповань розташовувалась на схід від Осколу — на Дону та його витоків (рис. 1). Середньодонська група охоплювала територію за течією Дону від Гремячого до Нової Калитви, її пам'ятки поширені від витоків Тихої Сосни, Потудані, Девиці на заході до нижньої течії Толучіївки та середньої течії Битюга на сході (рис. 1). У цій групі виділяються поховання середньої (I — початок II ст.) і пізньої (II — середина III ст.) хронологічних фаз (Медведев 1990, с. 24—26).

Воронезька група сарматських поховань охоплює нижню течію р. Воронеж. Поховання першої хронологічної фази I Чертовицького могильника датовано I ст. до н. е. — початком II ст. н. е., II фази — другою половиною I — II ст. Переважна більшість сарматських поховань тут належить до другої половини I — початку II ст. (Медведев 1990, с. 63). Поховання під курганами 1, 3, 4, 7, 8, 11, 13, 15, 18, 20, 21, 26, 29, 29 I Чертовицького могильника датовано I ст. н. е. (Медведев 1990, с. 72). Поховання в курганах 5, 10, 13, 14, 38 Писарівського могильника віднесено до перших століть нашої ери.

Верхньодонська група сарматських поховань охоплює територію навколо Красивої Мечі й прилеглі ділянки Дону (рис. 1). Час поховань Новоникольського і В'язівського курганних могильників, що належать до неї, припадає на початок II — середину III ст. (Медведев 1990, с. 103—167).

На карті масштабу 1:200 000 ми нанесли поселення пізньозарубинецького горизонту на Орелі, за даними Д.Я. Телегіна і С.О. Беляєвої (Телегін, Беляєва 1975; Телегін 2000), і сарматські поховання на південь від Орелі, за даними В.І. Костенко (Костенко 1986). Припускаємо, що до пізньозарубинецьких потрапила й частина пенківських селищ, оскільки інколи культурне визначення дрібнофрагментованої кераміки цих спільнот, знайденої на поверхні заплавних пам'яток, майже неможливе. На лівому березі Орелі ближче до її гирла пізньозарубинецькі селища відкрито біля селищ Шульгівка й Сорочине, на правому березі — біля с. Цибульківка, на лівому березі — поблизу Могильова, Лисківки, Драгівки, Івано-Яризівки, Байбаківки. Після завороту русла Орелі в північно-східному напрямку селища відкрито на лівому березі ділянки біля селищ Йосипівка, Перещепин, Багате, Орелька, на правому — поблизу селищ Скалонівка, Сомівка, Мажарове.

На лівому березі Орелі пізньозарубинецькі селища віддалені від курганів із сарматськими похованнями поблизу Могильова, Новоподкряжа, Прядівки, Юр'євки, Гупалівки, Дмухайлівки, Михайлівки, Минівки, Заплавки, Котівки, Ковпаківки, Бузівки, Личкова, Пролетарського на 2—14 км. У культурному шарі поселення Йосипівка (урочище Лиман) знайдено 23 фрагменти профільованих частин світло- і червоноглиняних ранньоримських амфор. Вінця належать до типів C і D, деякі ручки — до типів B, C, D, інші ручки — до типів C і D (Обломский, Терпиловский 1991, с. 71—73). За Д.Б. Шеловим, тип B датовано другою третьою I — II ст., тип C II — початком III ст., тип D — II—III ст. (переважно першою половиною III ст.) (Шелов 1978, с. 18—19). Вінця червоноглиня-

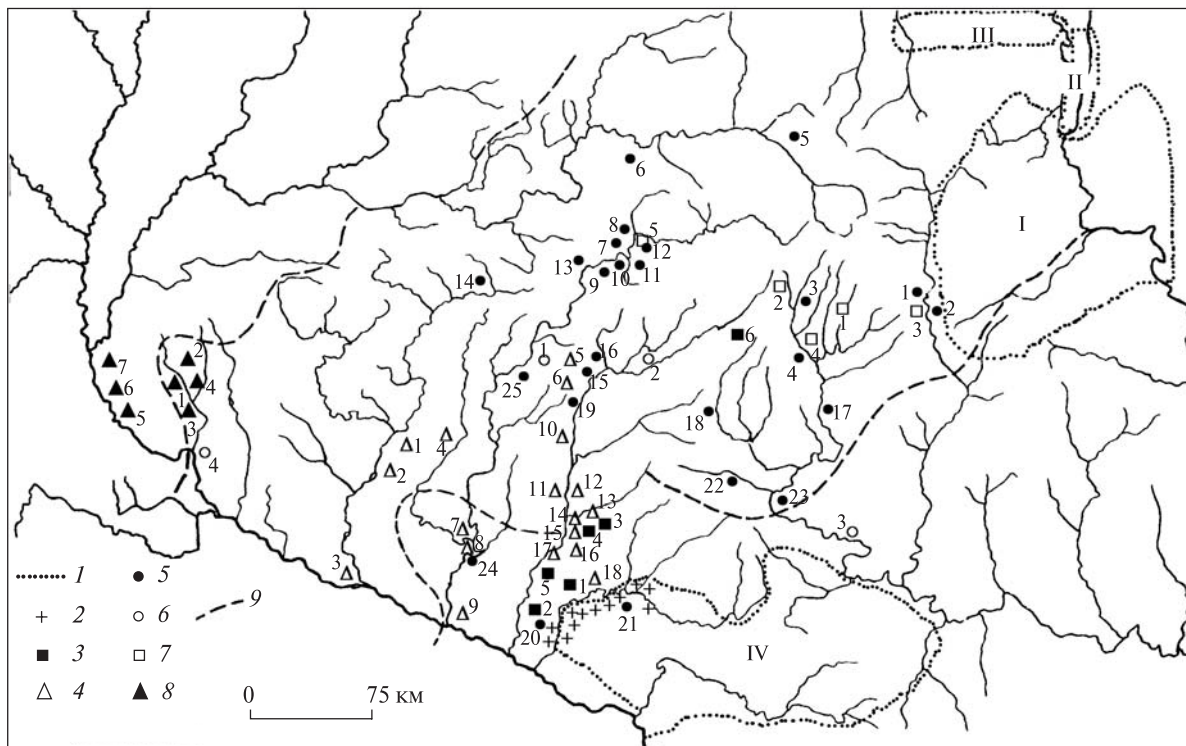

Рис. 1. Етнокультурна ситуація в дніпро-донському лісостепу та прилеглий частині степу на ступенях В2—С1а: I — зони поширення сарматських поховань у степу (I — Середньодонська група; II — Воронежська група; III — Верхньодонська група (за О.П. Медведєвим); IV — поховання між Дніпром та Сіверським Дінцем, зокрема у Поорілля (за В.І. Костенко)); 2 — відомі за розвідками пізньозарубинецькі пам'ятки на Поорілля; 3 — окремі сарматські поховання на північ від Орелі або в лісостепу (1 — Ливенське, 2 — Павлівка, 3 — Малий Ладижин, 4 — Макухівка, 5 — Крупнодеринці, 6 — Борисівка); 4 — відомі за останніми розвідками пізньозарубинецькі поселення на Ворсклі, Сулі, Пслі (1 — Засулля, 2 — Березняки, 3 — Самусівка, 4 — Хорол, 5 — Саранчівка, 6 — Бухалівка, 7 — Запсілля, 8 — Дмитрівка, 9 — Глинське, 10 — Побиванка, 11 — Марки, 12 — Ковалівка, 13 — Триби, 14 — Ключники-2, 15 — Безручки, 16 — Писарівка, 17 — Нові Санжари, 18 — Ливенське (Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, рис. 24)); 5 — розкопані пізньозарубинецькі пам'ятки типу Картамишеве-2—Тернівка-2 (1 — Приоскільське-1, 2 — Колоскове, 3 — Тернівка-2, 4 — Головіне-1, 5 — Жерновець-1, 6 — Комарівка-2, 7 — Картамишеве-1, 8 — Картамишеве-2, 9 — Бобрава-3, 10 — Богданівна, 11 — Гочево-3, 12 — Гочево-7, 13 — Пісчане, 14 — Великі Будки (Хутір), 15 — Березівка-2, 16 — Солдатське-5, 17 — Новодонівка-1, 18 — Рідний Край-1, 19 — Більськ, 20 — Чернеччина, 21 — Йосипівна, 22 — Колісники, 23 — Занки, 24 — Прилипка, 25 — Ступки); 6 — розкопані пізньозарубинецькі пам'ятки типу Грині (1 — Вовки, 2 — Рябівка-3, 3 — Раківка-1, 4 — Решетки); 7 — ранньокіївські пам'ятки типу Шишине-5—Шмирьове (1 — Шишине-5, 2 — Шмирьове, 3 — Приоскільське-2, 4 — Шосейне, 5 — Куліга); 8 — пізньозарубинецькі пам'ятки типу Лютіж (1 — Пасічна, 2 — Селище, 3 — Волчків, 4 — Коржі, 5 — Рудяки, 6 — Вишеньки, 7 — Никольська Слобідка)

них амфор належать до типу 4, за І.С. Каменецьким, уламки ручок — до типу 1. Уламки таких вінець і ручок належать ранньоримським червоноглиняним амфорам, датованим у Танаїсі I—II ст. (Каменецький 1969, табл. 1, I—2; с. 140; Обломский, Терпиловский 1991, с. 73). Поряд із ліпною керамікою у заповненні житла на поселенні в урочищі Бондариха знайдено фрагменти амфор з «фігурною за розрізом ручкою та гофрованим горлом» і днище глека, виготовленого з того самого матеріалу, що й амфора (Телегин 1957, с. 130).

У сарматських похованнях Поорілля відсутні будь-які пізньозарубинецько-ранньокіївські речі: специфічна кераміка, прикраси кола «ввімчастих емалів». У свою чергу, сарматські кераміка й речі відсутні на пізньозарубинецьких поселеннях Поорілля. Той незначний античний

імпорт у вигляді амфорної тари з Йосипівки міг потрапити до мешканців селища лише від сарматів. Не можна виключати можливість контактів сарматів і осілого населення, беручи до уваги ту мізерну відстань між районами їх кочування і поселеннями, а також швидкість пересування кочовиків. М.Б. Щукін вважає, що низькі місця заплави були важкодоступними для сарматської кінноти і «продиратися наскрізь широкі заплави ... буває не просто ... коли не знати проходів і стежок» (Щукін 1994, с. 233). Однак важко собі уявити, що за таких незначних відстаней та бажання здобичі кочовики не знайшли б цих шляхів.

Сарматські поховання зазначеного часу виявлено й у перехідній зоні степу—лісостепу, що тяжіє до нижньої течії Орелі: біля селищ Ливенське (Супруненко 1998), Павлівка (Супру-

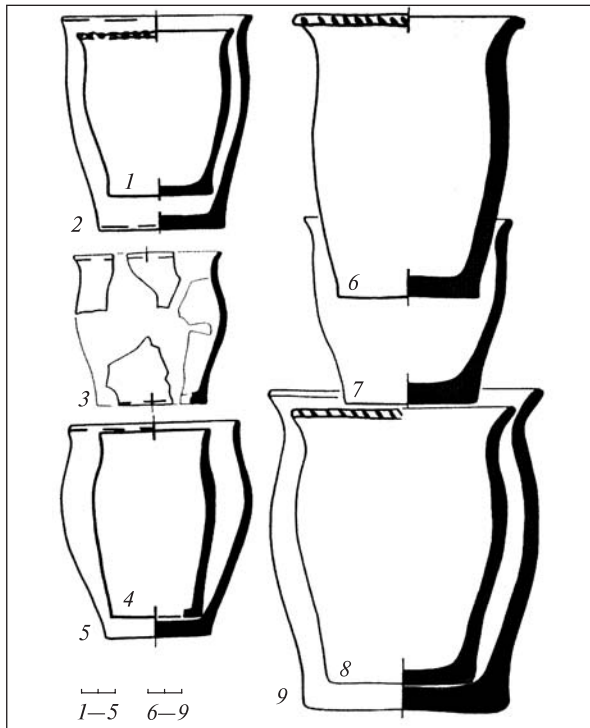

Рис. 2. Слабопрофільовані горщики з пізньозарубинецьких та ранньокіївських пам'яток (1—5) та сарматських могильників Подоння (6—9) (Обломский, Томашевич 1993, рис. 1)

ненко 1994), Орлик (Обломский 2002, с. 13) і північніше: поблизу селищ Малий Ладижин (Супруненко 1998а, с. 62—63), Макухівка на Коломаку (Кулатова 1990). Ми цілком погоджуємось із О.Б. Супруненком, який дійшов висновку, що сармати панували на безлісих територіях поріччя Орелі й Сули протягом I—III ст. із поступовим «осіданням» у зволожений заплавах річок (Супруненко 1998), тобто сармати в смузі лісостепу на Придніпровській низині вибирали для помешкання сприятливий для життя й господарювання тип ландшафту. Сарматські пам'ятки відкрито й далеко на північ, у лісостепу. В с. Борисівка (верхня течія Ворскли), розташованому від степу зі сходу приблизно на 60 км, із півдня — на 140—150 км, випадково було знайдено поховання жінки I—II ст. із двома вузькогорлими глиняними глеками, двома зеленими косметичними банками та єгипетськими намистинами фісташкового кольору із непрозорої пасти (Обломский 2002, с. 14). Це поховання розташоване в зоні поширення пізньозарубинецьких пам'яток (Березівка-2, Солдатське-5, Шмирьове, Картамишеве, Бобрава, Богданівка, Гочево, Шосейне, Тернівка, Головіне) (Терпиловский 2004, рис. 2, прил. 1).

А.М. Обломський обґрунтовує свою тезу про наявність сармато-пізньозарубинецьких відносин візуальною подібністю сарматським горщикам I типу Подоння (за класифікацією

О.П. Медведєва) (Медведєв 1987, с. 100—101) деяких посудин («близьких до баночних», «тюльпаноподібних») пізньозарубинецької кераміки дніпро-донецького вододілу (рис. 2) (Медведєв 1987, с. 51). Крім того, дослідник доводить подібність ліпних лискованих мисок типів I—II, за класифікацією О.П. Медведєва (рис. 3) (Медведєв 1987, с. 95), мискам античних зразків і вважає, що набір ліпних мисок сарматських пам'яток Подоння формувався під впливом зарубинецьких традицій (Обломский, Томашевич 1993, с. 51). Зважаючи на це, було зроблено висновок, що значне поширення серед сарматської кераміки горщиків типу I та ліпних мисок видів 1 та 2 є не лише пережитком традицій скіфського лісостепового населення, а й результатом контактів сарматів Подоння з пізньозарубинецьким населенням (Обломский, Томашевич 1993, с. 51).

Однак слід зауважити, що на верхньодонських сарматських могильниках горщики зазначеного типу й ліпні миски виду 2 становлять 67 % керамічного комплексу, тобто є його основою (Медведєв 1993, с. 56). Між пізньозарубинецькими банко- і тюльпаноподібними горщиками та сарматськими горщиками I типу є візуальна близькість, але немає повної подібності в деталях (Медведєв 1993, с. 56). О.П. Медведєв переконливо довів еволюцію сарматських горщиків I типу Подоння II—III ст. від посудин скіфського часу в цій місцевості (Медведєв 1993, рис. 1). Можливо, в дніпро-донецькому лісостепу ці горщики в пізньозарубинецьких племенах також наслідували керамічну традицію скіфського часу, але, на жаль, досі нічого невідомо про культуру населення цього регіону в III—I ст. до н. е., на яку «наклались» пізньозарубинецькі пам'ятки типу Картамишеве-2—Тернівка-2.

Гострореберні ліпні миски сарматських пам'яток Подоння типу 2 візуально дуже подібні до пізньозарубинецьких, але ця подібність пояснюється витоками з одного прототипу — античних червонолакових мисок (Медведєв 1993, с. 58). У носіїв зарубинецької культури Середнього Подніпров'я ліпні лисковані миски з'явилися під впливом знайомства з мисками ольвійської периферії (Максимов 1982, с. 8). У свою чергу, на Подонні ліпні миски були дериватами кружальних сіроглиняних нижньодонських і кубанських посудин, але в жодному разі — античних червонолакових (Медведєв 1993, с. 58).

Горщики сарматського вигляду знайдено в ямі 2 поселення Тернівка-2 (рис. 4, 1), будівлі 2 розкопу 1 (рис. 4, 3), шарі розкопу 1 (рис. 4, 2), ямі 5 розкопу 3 (рис. 4, 4) поселення Шишине-5 (Обломский 1991, с. 71). Горщики з поселення Шишине-5 мають аналогії серед сарматських

горщиків типу V, за О.П. Медведєвим (Медведєв 1987, с. 103), а горщик із Тернівки подібний до виробу з пох. 4 кургану 13 В'язівського могильника (Медведєв 1987, рис. 6, II; Обломський 1991, с. 82). У будівлі 3 поселення Цепляєве Друге знайдено ручку груболіпного глека з наліпними «вічками-шишечками». Посудини з такими деталями мають аналогії у матеріалах Зільчицького городища в Осетії і були поширені серед сарматів Північного Кавказу у II—III ст. (Обломський 1991, с. 220—222).

Ще одним аргументом на користь існування контактів сарматів і пізньозарубинецько-ранньокиївського населення для А.М. Обломського є трупопокладення на с. Шишине-5. У 1986 р. на дні ями 1 розкопу 3 знайдено скелет на спині, орієнтований на схід; ноги зігнуті в колінах і притиснуті до грудини, права рука зігнута в лікті й відкинута за голову, ліва — зігнута в лікті й залягає на грудині, череп залягає тіменем донизу й щелепами доверху (Обломський, Томашевич 1993, с. 52). На думку фахівця, на користь належності цього поховання іноплеменника зі слідами очищення вогнем до римського часу вказують наявність у ямі вторинно обпаленої пізньозарубинецько-ранньокиївської кераміки (крім кераміки неоліту й бронзової доби), що датує час її засипки (в культурному шарі навкруги такої кераміки немає, отже, її покладено в яму навмисно); яма 1 поряд з іншими належить садибі; дуже «нестандартне» положення похованого — його «втиснуто» у вузький простір нижньої частини ями (Обломський, Томашевич 1993, с. 52). Антрополог Т.В. Томашевич знаходить аналогії цьому похованню серед сарматських поховань на могильнику Сад і Животинному городищі. В цьому ракурсі цікавим є поховання окремого черепа на околиці могильника з трупоспаленнями Шишине-5. Ці докази належності поховання до ранньоримського часу і відповідно до сарматів виглядають досить розпливчастими: немає стратиграфічних свідчень належності ями до

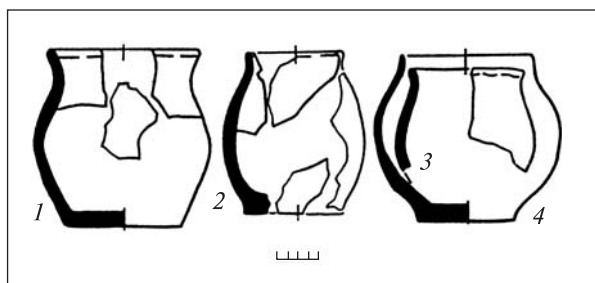

Рис. 4. Горщики сарматського вигляду з ранньокиївського поселення Шишине-5: 2 — розкоп 1, шар; 3 — розкоп 1, будівля 2; 4 — розкоп 3, яма 5 та з ями 2 пізньозарубинецького поселення Тернівка-2 (I) (Обломський, Томашевич 1993, рис. 2, 12—15)

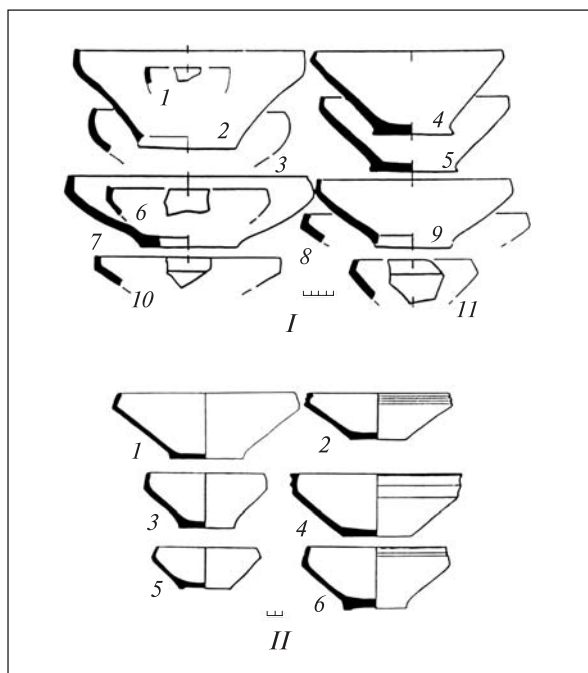

Рис. 3. Лисковані миски з пізньозарубинецьких і ранньокиївських поселень Сіверського Дінця (I) (Обломський, Томашевич 1993, рис. 2, 1—11) та ліпні гостро-реберні миски з поховань сарматського часу лісостепового Подоння (II) (Медведєв 1993, рис. 2)

цього часу, хибним є припущення про навмисне поміщення в яму вторинно обпаленої кераміки, не проведено порівняння з краніометричним матеріалом бронзової доби.

Можна погодитися із висновком, що контакти сарматів і пізньозарубинецько-ранньокиївського населення не існували на рівні постійного торговельного обміну: в такому разі численний у сарматів античний імпорт обов'язково було б знайдено на поселеннях осілої спільноти (Обломський, Томашевич 1993, с. 55). А.М. Обломський суть цих контактів вбачає в екзогамних зв'язках і вважає, що пізньозарубинецько-ранньокиївський вплив на сарматів був сильнішим, ніж імпульси в зворотному напрямку. Саме екзогамними зв'язками, захопленням полонених, проникненням невеликих груп населення із заходу на схід пояснює фахівець наявність у сарматів Подоння пізньозарубинецьких керамічних традицій (Обломський, Томашевич 1993, с. 55). Однак О.П. Медведєв переконливо довів місцеве донське походження в середовищі скіфського і сарматського населення «пізньозарубинецьких» форм кераміки, а також запозичення деяких із них з нижнього Дону та Кубані (Медведєв 1987, с. 56—57). На Подонні не знайдено специфічних пізньозарубинецьких речей, і дві сусідні культури виглядають абсолютно відокремленими.

Отже, контакти сарматів із пізньозарубинецько-ранньокиївським населенням у зоні лісостепу та прилеглої степовій смузі були ще

більш обмеженими, ніж в попередню латенську добу контакти між зарубинецьким населенням та сарматами. Таке враження, що контакти між ними полягали виключно у захопленні сарматами полонених на поселеннях осілої спільноти. Деякі дослідники припускають наявність неукріплених поселень цієї доби як відбиття політичної залежності носіїв пізньозарубинецько-раньокиївських пам'яток від сар-

матів (Симоненко 1982, с. 68). За підсумками наших досліджень незрозумілою є теза про те, що пізньозарубинецьке населення «достатньо швидко оволоділо специфікою європейських північно-західних культур і сарматської культури» (Максимов 1982, с. 162). У період до появи в дніпро-донецькому лісостепу черняхівської культури тут не відбувалося жодної інтеграції сарматів з осілим населенням.

- Каменецкий И.С. Опыт изучения массового керамического материала из Танаиса // МИА. — 1969. — № 154. — С. 136—172.
- Каспарова К.В. Поздняя фаза зарубинецких могильников // Культуры Восточной Европы I тыс. н. э. — Куйбышев, 1986. — С. 5—25.
- Козак Д.Н. Сарматы та слов'яни на Україні // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 64—71.
- Костенко В.И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. — III в. н. э. — Днепропетровск, 1983.
- Костенко В.И. Сарматы Самаро-Орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э. — Днепропетровск, 1986.
- Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 144—148.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Тертиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ; Полтава, 2005.
- Лугова Л.М., Левченко Д.І. Знахідки I тис. н. е. з поселення біля с. Прилипка на Пслі // АЛЛУ. — 1999. — № 2. — С. 33—34.
- Любичев М.В. Раннеславянское селище на Северском Донце // ВХГУ. — 1993. — № 374. — История: Вып. 27. — С. 30—35.
- Любичев М.В. Контакты сарматов и племен зарубинецкой культуры в отечественной археологической литературе // ВХНУ. — 2004. — № 633. — История: вып. 36. — С. 177—187.
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Медведев А.П. Керамика сарматского времени лесостепного Подонья // Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 93—111.
- Медведев А.П. Сарматы и лесостепь. — Воронеж, 1990.
- Медведев А.П. О культурной принадлежности лепной керамики из погребений сарматского времени донской лесостепи // КСИА. — 1993. — Вып. 207. — С. 56—59.
- Обломский А.М. О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — 1987. — № 3. — С. 68—85.
- Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991.
- Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепровского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 26—38.
- Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. — М., 2002.
- Обломский А.М., Тертиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.
- Обломский А.М., Томашевич Т.В. О контактах позднезарубинецкого населения водораздела Днепра и Дона с сарматами Подонья // КСИА. — 1993. — Вып. 207. — С. 48—55.
- Савчук А.П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 82—87.
- Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1982. — С. 52—69.
- Симоненко А.В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье // РА. — 2003. — № 4. — С. 77—91.
- Супруненко А.Б. Среднесарматское погребение из с. Павловка Кобелякского района // Курганы Нижнего Поворскля. — Москва; Полтава, 1994. — С. 56—67.
- Супруненко О.Б. Сарматське поховання у Полтавському Пооріллі // АЛЛУ. — 1998. — С. 41—43.
- Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава, 1998а.

- Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.* Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — 2000. — № 1/2. — С. 70—76.
- Телегин Д.Я.* Находки раннеславянского времени на Северском Донце // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68. — С. 129—132.
- Телегин Д.Я.* Памятники Поорелья в работах экспедиции «Днепр-Донбасс» // АЛЛУ. — 2000. — № 2. — С. 19—26.
- Телегин Д.Я., Беляева С.О.* Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 95—107.
- Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Lublin, 2004.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.* Памятники киевской культуры. — К., 1992.
- Удовиченко О.І.* Мініатюрна мисочка пізньозарубинецького часу з околиць с. Ступки // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (6). — С. 76.
- Шелов Д.Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 16—21.
- Щукин М.Б.* На рубеже эр. — СПб., 1994.
- Erdrich M., Carnap-Bornheim C.* Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein // Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. — Bonn, 2004.

Одержано 10.05.2007

М.В. Любичев

КОНТАКТЫ ОСЕДЛОГО
НАСЕЛЕНИЯ ДНЕПРО-ДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ
С САРМАТАМИ В СЕРЕДИНЕ I — СЕРЕДИНЕ III ВВ.

Контакты сарматов с позднезарубинецко-раннекиевским населением в зоне лесостепи и прилегающей полосе степи были еще более ограниченными, чем в предшествовавший период позднего латена контакты между носителями зарубинецкой культуры и сарматами. Создается впечатление, что контакты между ними ограничивались лишь захватом сарматами пленных из позднезарубинецких и раннекиевских поселений. В период до появления в регионе черняховской культуры здесь не происходило интеграции сарматов с оседлым населением.

M.V. Ljubichev

CONTACTS OF SETTLED
POPULATION OF DNEPR-DONETS FOREST-STEPPE
TO SARMATIANS IN MIDDLE I — THE MIDDLE OF III CENT. CE

Contacts of Sarmatians with Late Zarubincy — Early Kiev of the population in a zone of forest-steppe and in an adjoining strip of steppe were even more limited, than during the previous period late Laten contacts between carriers Zarubincy cultures and Sarmatians. These of a generality are looked as not perceiving each-other, but at the same time separate Sarmatian burials are deeply in forest-steppe (Borisovka). The impression is made, that contacts between them were limited only to capture by Sarmatians captured from among inhabitants Late Zarubincy and Early Kiev settlements. During before occurrence in region Chernyachov cultures here did not occur any integration of Sarmatians to settled population.

ПОХОВАННЯ І РОЗВИТОК ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ В ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Статтю присвячено загальній характеристиці поховань й аналізу розвитку поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я за матеріалами досліджень на Хмельниччині.

У статті наведено комплексну характеристику давньоруських поховань на Лівобережжі Дністра в середній його течії за узагальненням відомих на сьогодні джерел та їх аналізу. Крім того, виділено основні етапи розвитку поховального обряду, з'ясовано причини його зміни й особливості розвитку. Давньоруські поховання регіону та поховальний обряд і раніше були предметом наукового вивчення (Моця 1990, с. 137; Захар'єв 1995 та ін.), однак досі дослідники робили висновки, спираючись лише на матеріали окремих досліджень; комплексної студії із запропонованої теми не було. Географічні межі праці обмежено Хмельницькою областю. Північна межа проходить вздовж вододолу між притоками Дністра та Південного Бугу (Волочиськ—Гвардійське—Дашків) — приблизний кордон між літописними Болохівською землею і Пониззям.

Нині в зазначених географічних межах Лівобережжя Середнього Подністров'я розкопано понад 200 давньоруських поховань. Практично всі або майже всі вони датовані XI—XIII ст. Поховання IX—X ст. досі не відомі. Це пояснюється тим, що для населення південно-руських земель на той час був характерний обряд тілоспалення (Моця 1987, с. 126; 1990, с. 109), отже, виявити такі поховання, якщо вони не підкурганні, дуже важко. На жаль, антропологічний матеріал із давньоруських поховань на досліджуваній території майже не вивчали (за винятком спостережень під час розкопок могильників у сокілецькому мікрорегіоні В.А. Захар'єва).

На зазначеній території на сьогодні відомо 13 пунктів, де виявлено могильники чи окремі поховання давньоруського часу: Бакота-1 (гора Біла), Бакота-2 (урочище Скельки), Бакота-3 (урочище Пушкарівка), Глибівка, Іванківці, Жванець, Карачківці, Сокілець-1 (урочище Батарей), Сокілець-2 (урочище Могилки), Тимків, Устя, Цибулівка, Черче. Ще принаймні 7 пунктів слід мати на увазі як імовірні могильники: підплитові — в районі Великого Карабчієва, Луки-Врублівецької, Станіславівки; без плитового перекриття — в районі Думанова, Маліївців, Мі-

цівців і Нігіна. Досить добре досліджено могильники в Бакоті, Жванці й Соکیلці, натомість в інших пунктах їх майже не вивчали (якщо не брати до уваги розкопки 1883 р. курганів у районі с. Карачківці, інформація щодо яких до нас майже не дійшла) (див.: Гуцал, Мегей 2000, с. 25; Маярчак 2006, с. 16—21, 53—59).

Відомі на зазначеній території поховання XI—XIII ст. за різницею у поховальному обряді можна поділити на такі групи:

- поховання під курганами (Глибівка, Іванківці, Карачківці, Тимків, Черче, Сокілець-2) (Сецинский 1901, с. 319; Артамонов 1946/12, с. 7, 86; Геринович 1927, с. 138; Захар'єв 1992/51, с. 8—12; 1993/66, с. 2—5; 1995/57, с. 19—24 та ін.);

- поховання-інгумації під плитовими перекриттями (Устя, Сокілець-1) (Бибииков и др. 1969/15, с. 30—31; Захар'єв 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3—19 та ін.);

- поховання-інгумації без плитового перекриття (Жванець, Цибулівка, в районі Бакоти, Макіївці (можливо), Сокілець-1) (Мовша 1976/256, с. 2—9; Кучугура, 1992/50, с. 2; Горішній, Юра, 1974/6 г; 1975/27в; Захар'єв, 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1994; 1995/57, с. 3—19 та ін.; Нечитайло, Забашта, Рідшу 2004, с. 237).

Розглянемо найповніше вивчені поховання (могильники) з кожної виділеної групи.

Незважаючи на те що підкурганних поховань досліджено мало, їх можна поділити за суттєвими диференційними ознаками на кілька варіантів. Так, відомі поховання під курганом на рівні давньої денної поверхні (Сокілець (к. 2)) і в ямах (Тимків (тут яму було перекрито дерев'яними плахами), Сокілець (к. 1, 13, 14, 37, 38)); з домовинами, збитими залізними цвяхами (Карачківці, Сокілець (к. 2)), і без домовин (Тимків, Сокілець (к. 1, 13, 14, 37, 38)); з ровом за кам'яною конструкцією (Тимків, Сокілець (к. 37)) і без нього (Сокілець (к. 1, 13, 14, 38)); з одним небіжчиком (Тимків, Карачківці, Сокілець (к. 1, 2, 13, 38)) і групі (Сокілець (к. 14, 37)). У більшості досліджених курганів (шість сокілецьких курганів і один з Тимкова було дослі-

джено В.А. Захар'євим) виявлено кам'яну кругову конструкцію (кромлех, «крепиду», крім к. 38 з Сокильця), і майже всі вони (крім чоловічого поховання у к. 1 з Сокильця) містили відносно небагатий поховальний інвентар (прикраси). Дещо багатший поховальний інвентар був у жіночих похованнях під к. 13 і 37 з Сокильця. У курганах також знайдено фрагменти розбитих посудин і рештки поминальних вогнищ (Захар'єв 1993/66, с. 2—5; 1995/57, с. 21—22 та ін.). Звичай ритуального биття глиняного посуду після використання його під час похоронних дій був дуже поширений і відомий етнографічно (Моця 2003, с. 204). На фрагментах донець посудин із сокилецьких к. 1, 2, 14 є клейма (Захар'єв 1992/51, с. 9—11; 1995/57, с. 22—23). Це підтверджує думку деяких дослідників про культове значення клейм на давньоруському посуді (див.: Гупало 1995; Ягодинська 2000). Усі небіжчики з відомих поховань під курганами орієнтовані головою на захід, іноді з невеликим відхиленням на північ. Давньоруські кургани досліджуваної території, про які ми маємо досить повну інформацію, за керамікою та аналогією з курганами інших територій Русі датовано другою половиною XI — початком XII ст.

Традиція спорудження кругової загорожі навколо слов'янських поховань під курганами дуже давня. Так, у к. 5 корчацько-празької археологічної культури VI—VII ст., дослідженому 1969 р. біля с. Миропіль на Житомирщині, навколо поховання-кремації було виявлено загорожу у вигляді вкопаних вертикальних стовпів, розміщених по колу в основі насипу. Поряд зі стовпами у коло було вписано два великі камені (Русанова 1973, с. 29, 40). Кургани часів Київської Русі з кам'яним кромлехом відомі на захід від Збруча (Максєв 1994, с. 32), на Буковині (Мисько 2002, с. 121), Пороссі, у північних регіонах Русі, хоч і в значно меншій кількості, ніж звичайні земляні насипи (Русанова 1966, с. 10; Моця 1990, с. 21, 22—23 (карта); 1993, с. 124). У свій час І.П. Русанова висловила припущення про вплив половців на появу у давньоруських курганах Поросся кам'яного кромлеха (Русанова 1966, с. 10), яке не підтвердилося: згодом стало відомо про величезні терени поширення такого типу поховань на території Русі, докладніше було вивчено й поховання кочівників. З огляду на це висновок В.А. Захар'єва, що досліджені ним могильники у сокилецькому мікрорегіоні належать до «пам'яток осіло кочівницьких орд Чорноклобуцького об'єднання», на нашу думку, не переконливий. Дослідник не підтверджує його аналогіями з розкопаними на території чорних клобуків курганами, не порівнює їх поховальний інвентар та ін., обмежуючись, по суті, гіпотезою про

належність курганів із кам'яним кромлехом кочівникам і припущенням, що галицькі князі за прикладом київських також використовували чорних клобуків для захисту кордону (Захар'єв 2000, с. 120; 2003, с. 73). Визнаючи необхідність пояснення виникнення відносно рідкісного на Русі типу курганів із кромлехом¹, усе ж вважаємо їх слов'янськими з огляду на географію їх поширення, поховальний інвентар тощо. Чорноклобуцькі поховання суттєво різняться від досліджених у сокилецькому мікрорегіоні (див.: Плетнева 1973, с. 12—14, 20—23 та ін.; Толочко 1999, с. 103, 106). Поховання кочівників супроводжуються специфічним інвентарем, головною особливістю яких є наявність поховань коней або ж їх частин. Поховальний інвентар у розкопаних курганах сокилецького мікрорегіону типово слов'янський (пор.: Русанова 1966, с. 10, 17 та ін.; Ратич 1976, с. 173—175). Є підстави припускати, що у досліджуваному регіоні, досить близько розміщеному від Степу, осідала якась частина кочівників — чорних клобуків і половців (Маярчак 2006, с. 10). Проте поки що їх поховання тут невідомі.

Якщо В.А. Захар'єв вважає появу курганів давньоруського часу на Лівобережжі середнього Дністра (а точніше, у сокилецькому мікрорегіоні) наслідком осілости частини чорних клобуків, то Є.І. Тимофєєв, О.П. Моця і Б.П. Томенчук пояснюють їх появу в Подністров'ї переселенням сюди окремих груп жителів Волині чи інших земель, для яких був характерний саме підкурғанний обряд поховання (Тимофєєв 1961, с. 65, 67; Моця 1990, с. 53; 2001, с. 47; Томенчук 2000, с. 238, 241). На думку О.П. Моці, ґрунтові (безкурғанні) поховання залишили автохтони (Моця 2000, с. 245). Ці міркування виглядають обґрунтованими, адже у Подністров'ї курғанних давньоруських могильників відомо значно менше, ніж у Середньому Подніпров'ї (Моця 1993, с. 10—11, рис. 5). Проте слід звернути увагу на те, що підкурғанні могильники XI—XII ст. у Придністров'ї вивчено недостатньо, а їх меншу кількість можна пояснити інтенсивнішим розорюванням курғанів у лісо-степовій зоні, порівняно з територією Волині, та іншими чинниками. Отже, вважаємо за доцільне залишити питання причини появи давньоруських курғанів у регіоні відкритим до часу їх детальнішого археологічного вивчення. Можливо, поява курғанів на цій території, як і на інших південноруських землях, була зумовлена еволюцією поховального обряду. І лише недо-

¹ Можливо, має рацію О.О. Ратич, який вважав, що поховання у кругах-кромлехах належали представникам соціальної верхівки (Ратич 1976, с. 177).

статня вивченість цих пам'яток у Подністров'ї зумовила пошук причини їх появи «зовні». Поясненням меншої кількості курганних некрополів у Подністров'ї може бути й відносно менша чисельність тут населення, і хронологічно коротший період функціонування такого типу поховального обряду у регіоні порівняно з іншими землями Русі. Отже, після заміни тут обряду безкурганного тілоспалення (менш імовірно — тілопокладення) обрядом тілопокладення під курганом, останній у Подністров'ї міг функціонувати відносно недовго, оскільки його замінив обряд підплитового тілопокладення.

Поховання-інгумації під плитовими перекриттями відомі вже на понад 37 некрополях Правобережної України (Моця 1994, с. 30). Їх вважають характерними для Подністров'я (Моця 2001, с. 47). На досліджуваній території підплитові поховання відомі у Соکیلці-1, Усті, а також, можливо, Великому Карабчієві, Станіславівці та Луці-Врублівецькій. Поховання під плитовими перекриттями досить добре вивчено завдяки планомірним розкопкам 1992—1997 та 2000 рр. експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвської районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В.А. Захар'євим у Соکیلці. Однак, на жаль, це поки що єдиний пункт на зазначеній території Лівобережжя середньої течії Дністра, де розкопували підплитові поховання (їх тут досліджено близько 40)². Тут вони суміжні з похованнями без плитового перекриття. Детальніше схарактеризуємо могильник другої половини XII — першої половини XIII ст. в урочищі Батарея у Соکیلці.

Усього досліджено 100 поховань³, розміснених рядами, орієнтованими головою на захід (іноді з невеликим відхиленням), без домовин. Центральну частину могильника склали підплитові поховання. Плити завдовжки до 2,3 м, завширшки до 1,3 м й завтовшки до 0,4 м виготовлено з місцевого вапняку. Могильні ями завглибшки 0,6—0,8 м від рівня сучасної по-

² На Правобережжі Дністра (території Буковини) на 2001 р. було досліджено понад 20 підплитових поховань на 12 могильниках (Пивоваров 2003, с. 173). Відомі підплитові поховання і на захід від Збруча — Устя, Городок, Виноградне та ін. (Археологічні пам'ятки ... 1966, с. 322—326; Довженко, Приходнюк 1972, с. 376; Пивоваров 2005, с. 145) і навіть, як винятки, у Поросці (Моця 1993, с. 124).

³ Ми маємо повну інформацію про матеріали розкопок перших 88 поховань і ще про 8 (пох. 89—96) — неповну (Захар'єв 1992/51, с. 12—15; 1993/66, с. 6—10; 1994/60; 1995/57, с. 3—19; 1996/38; 2002; Захар'єв, Рідшу 1997/16, с. 2—17). Відповідно, наші підрахунки ґрунтуються на зазначених даних.

верхні. Дитячі поховання менш глибокі. Поховальні ями мали заокруглені кути. Їх ширина — близько 1 м, довжина — до 2,2 м. Окремі поховання дають змогу досить вірогідно реконструювати окремі деталі вбрання, розміщення прикрас у тогочасної жінки. Так, В.А. Захар'єв реконструював розташування прикрас у жінки з пох. 3 (Захар'єв 1996, с. 192). Пох. 8 і 9, 10 і 11, розміщені поряд, очевидно, були родинними. Крім того, виявлено поховання з невеликими підбоями в одній зі стінок ями (пох. 7, 8). Біля плит, що перекривали пох. 18 і 20, простежено скупчення битих посудин, а пох. 24 було засипане камінням. Цікаво, що у двох випадках біля тіла, а в одному — у роті небіжчика виявлено камені.

У більшості встановлених випадків (24) обидві руки у небіжчиків були складені в ділянці живота (у пох. 20 зафіксовано складення рук у «замок»). У 10 випадках права рука небіжчика лежала на грудях, а ліва — на животі. Зафіксовано й 6 інших варіантів положення рук у покійників, але всього 1—2 випадки. На думку дослідників, положення рук покійників мало глибоке ритуальне значення і могло відбивати соціальний і сімейний статус, а також рід занять похованої людини (Петрашенко 2005, с. 48). Цікаво, що у більшості покійників із сокілецького могильника положення рук фактично збігається з таким у сучасній поховальній практиці.

Найпоширеніший інвентарний набір жіночих поховань включав 1—3 скроневі у півтора оберти есо- чи петлеподібні кільця зі срібного, з великим вмістом лігатури, або ж мідного (бронзового?) дроту, що лежали біля голів небіжчиць (принаймні 24 випадки). Більшість небіжчиць з інвентарем мали на одній із рук кільця-персні, як правило, типу скроневих. У переважній більшості поховань, де вдалося зафіксувати місцезнаходження цих перснів-кілець, вони були на одному з пальців правої руки (11 випадків). Лише у двох похованих кільця були на лівій руці. У пох. 11, 75, 88 на руках у покійних були, відповідно, срібні, мідні й бронзові пластинчасті браслети, кінці яких скручені в трубочку. В пох. 76 на руці небіжчиці було виявлено два скляні браслети. Фрагментований срібний колт знайдено у пох. 74, намисто зі скла й бурштину — у пох. 11 і 87. У засипці безплитового безінвентарного чоловічого пох. 16 виявлено бронзовий хрестик. Фрагмент бронзового натільного хрестика, розламаного у давнину, знайдено у жіночому безплитовому пох. 81, але тут виявлено і поховальний інвентар. У цілому поховальний інвентар у жіночих похованнях характеризується досить значною варіабельністю, причому істотної різниці між ін-

вентарем підплитових і безплитових поховань немає. Деякі з поховань вирізняються з-поміж інших багатшим поховальним інвентарем — більшою кількістю кілець, наявністю срібло- і золототканних смужок тощо.

Усі чоловічі поховання, крім трьох, були безінвентарними. У пох. 38 біля шиї небіжчика знайдено пустотілу посріблену кульку з вушком та двома отворами у нижній частині, у пох. 53, праворуч від хребта, — мідного литого «гудзичка» грибоподібної форми, у пох. 71, у верхній частині грудей, — комбінованого гудзика-запонку, утвореного з двох намистин (одна зі скла, друга — з металу, що розпався). Очевидно, все це деталі одягу.

Якщо не брати до уваги згадані чоловічі поховання, то поховальний інвентар виявлено у 15 підплитових похованнях та 20 похованнях без плитового перекриття; не було його у 22 підплитових і 33 безплитових похованнях. Отже, як у підплитових похованнях, так і в похованнях без плитового перекриття, поховальний інвентар (прикраси) знайдено практично лише в жіночих могилах, причому в похованнях обох типів він був приблизно однаковим. З огляду на це припущення про те, що у підплитових могилах поховані заможніші люди, аніж у безплитових могилах (Пивоваров 2003, с. 177), за матеріалами розкопок могильника у Сокільці, не підтверджується. Втім про помилковість зазначеної думки вже зазначалося раніше (Археологія Прикарпаття ... 1990, с. 154; Моця 1994, с. 31).

За результатами аналізу матеріалів розкопок могильника в урочищі Батарей можна простежити такі тенденції:

- безінвентарні підплитові поховання — чоловічі;
- підплитові поховання з інвентарем — жіночі;
- безплитові поховання з інвентарем — жіночі;
- безплитові безінвентарні поховання — різні: чоловічі, жіночі, дитячі.

Взявши до уваги те, що могильник почав «розростатися» саме з підплитових поховань, у поховальному обряді на могильнику можна помітити ще одну тенденцію: спочатку на поховання перестали класти плити, а згодом — поховальний інвентар. Отже, загальне датування В.А. Захар'євим поховань під плитовими перекриттями ранішим часом (друга половина XII ст.), аніж безплитових (перша половина XIII ст.) (Захар'єв 2002, с. 127), цілком обгрунтоване.

Якщо раніше підплитові поховання вважали найхарактернішими для Пруто-Дністровського межиріччя (Моця 1993, с. 94), то нині, з надходженням нової інформації, стає зрозуміло, що

вони не менш типові й для території Лівобережжя Дністра. Обмеження побутування підплитових могильників Пруто-Дністровським межиріччям пояснюється тим, що на Лівобережжі вони були маловідомі.

Підплитові поховання поширилися у Подністров'ї у XII ст. Відомий дослідник давньоруського поховального обряду О.П. Моця розглядає поховання під кам'яною плитою як відбиття синкретизму двох релігій (язичництва й християнства) (Моця 1993, с. 94—95). Б.О. Тимошук вважає, що підплитові поховання поширені не лише в Галицькій Русі, а й на території розселення західних слов'ян, і припускає, що такі поховання могли з'явитися на землях східних хорватів під впливом їх західних сусідів. На думку дослідника, згадані поховання були етнографічною ознакою не лише однієї групи населення (Тимошук 1995, с. 216). Взагалі ж на причини появи підплитових поховань на західноукраїнських землях у давньоруський час є кілька поглядів. Чернівецький дослідник С.В. Пивоваров умовно виділив такі підплитові поховання (Пивоваров 2003, с. 174—175):

- етнічні — обряд підплитових поховань пов'язаний із лендзянами, хорватами або тиверцями; В.В. Сєдов висловив припущення, що обряд підплитових поховань принесли на територію хорватів переселенці (тиверці) з півдня (Нижнього Подністров'я), однак південніше середнього Дністра могильників із підплитовими похованнями відомо дуже мало (Тимофєєв 1961, с. 64, 69; Сєдов 1982, с. 128; Археологія Прикарпаття ... 1990, с. 154—155; Войнаровський 1992, с. 42).

- соціально-майнові — підплитові поховання є свідченням соціальної диференціації давньоруського населення і належать покійникам із соціальної верхівки (Ратич 1976, с. 176—177).

- язичницькі — підплитові поховання пов'язані з давніми віруваннями населення регіону, що деякий час практикувалися й після прийняття християнства (Петегірич 1990, с. 72—73; Моця 1994).

- еволюційно-функціональні — підплитові поховання з'явилися в результаті еволюції поховального обряду (від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без використання підкурганних поховань) та функціонального призначення надмогильних плоских конструкцій (для позначення місця захоронення) (Томенчук 1998, с. 14).

Сам С.В. Пивоваров вважає підплитові поховання язичницько-соціально-майновими. Згідно з цим поглядом, поширення у Подністров'ї підплитових поховань пов'язане з поширенням християнства, зокрема з Балкан. Обряд плитового поховання, можливо, наклався на деякі

місцеві язичницькі вірування та традиції і тому отримав таке широке побутування, невідоме на інших давньоруських землях. Матеріал, з якого виготовляли плити, засвідчує соціально-майнову диференціацію у давньоруському суспільстві: бідніших ховали під дерев'яними плитами, заможніших — під кам'яними (Пивоваров 2003, с. 176—177). Останній висновок було зроблено під впливом відносно недавно з'ясованого факту, що крім інгумацій під кам'яними плитами у Південно-Західній Русі існувала практика тілопокладень під дерев'яними плитами (щитами) (Томенчук 1996). До того ж принаймні частина досліджених поховань, яку спочатку трактували як звичайні ямні поховання, могла бути перекритою дерев'яними плитами, раніше не зафіксованими дослідниками (Пивоваров 2003, с. 175).

З аргументами С.В. Пивоварова (Пивоваров 2003, с. 175—176), що засвідчують зв'язок поширення поховань під кам'яними плитами з християнством, можна погодитися, як і з думкою дослідника про можливий зв'язок підплитових поховань із давніми язичницькими віруваннями населення Подністров'я. Однак теза про належність поховань під кам'яними плитами багатшим прошаркам суспільства не переконлива, оскільки поховальний інвентар на дослідженому широкою площею сокілецькому могильнику в урочищі Батарєя загалом однаковий як для безплитових (чи, що дуже малоймовірно, поховань, раніше перекритих дерев'яними плитами⁴), так і для підплитових поховань, а, як відомо, для соціально-майнової диференціації поховань поховальний інвентар відігравав провідну роль.

Існують й інші аргументи проти теорії про соціальну нерівність похованих у ґрунтових і підплитових похованнях:

- на території колишньої Галицької землі трапляються багаті безплитові поховання й бідні поховання, перекриті плитами;
- на більшості могильників відомі лише підплитові або лише безплитові поховання.

Отже, існування могильників окремо для багатих і бідних видається дуже сумнівним (Археология Прикарпаття ... 1990, с. 154).

Найпереконливішу відповідь на питання, чому поховання під кам'яними плитами набули поширення саме у Подністров'ї, вважаємо, дає язичницький, за класифікацією С.В. Пивоварова, погляд. Спробуємо обґрунтувати і розвинути це положення.

⁴ Зважаючи на досить значну кількість досліджених в урочищі Батарєя поховань, автор все ж схиляється до думки, що безплитові поховання тут справді були такими: під час розкопок у жодному з поховань не виявлено решток дерев'яних плит.

Традиція обробки каменю у вигляді плит чи блоків на Дністрі має глибоке коріння і була розвинута тут ще з часів черняхівської археологічної культури II—V ст. н. е. Саме у цьому регіоні слов'янське населення століттями витесувало з каменю язичницькі ідоли (Винокур 2000, с. 123—144 та ін.). Отже, простіше кажучи, той самий ремісник-каменотес, який раніше витесував кам'яні ідоли, з поширенням моди на плити над похованнями став витесувати такі плити. Якщо розмістити ідола у горизонтальному положенні, він нагадуватиме плиту на давньоруському похованні, і, навпаки, плита у вертикальному положенні, ймовірно, є стилізованим язичницьким ідолом⁵, що уособлював Род — верховне божество слов'янських племен Лісостепу ще з першої половини I тис. н. е. (див.: Рибаків 1987, с. 557; Винокур 2000, с. 155—159). Можливо, це був своєрідний компроміс, взаємоузгодження у світогляді людини того часу язичницьких вірувань батьків і дідів з християнством. З утвердженням цієї ідеології плити, а вслід за ними й поховальний інвентар у похованнях зникають. Хоча не абсолютно. Відомо, що в наступні століття обряд підплитового поховання частково зберігся на землях Галицько-Волинської держави (Микитина 1973; Пивоваров 2003, с. 177). Цікаво, що на цвинтарі с. Калюс Новоушицького р-ну тривалий час (як саме, з'ясувати не вдалося, але, за свідченням старожилів, понад трьох поколінь) використовують виготовлений із кам'яних тесаних плит стіл для ритуального спільного обіду громади села за померлими. Ця традиція на цвинтарі вже затопленого Дністровським водосховищем села відмирає. Можливо, вона характерна не лише для цього села. Отже, продовження традиції встановлення оброблених кам'яних плит на цвинтарі у Подністров'ї сягає нашого часу.

Безінвентарну й безплитову поховальні традиції у досліджуваному регіоні продовжують могильники в Бакоті (урочище Скельки) та Жванці, датовані другою половиною XIII — XIV ст., що демонструють перемогу християнської ідеології у населення Лівобережжя Середнього Подністров'я.

Бакотський могильник в урочищі Скельки було відкрито 1964 р. І.С. Винокуром, О.М. При-

⁵ У цьому контексті цікаві досліджені 1973 р. на Одещині інгумації доби енеоліту й бронзи, перекриті кам'яними плитами й ідолами (Алексеева 1974). Незважаючи на значний хронологічний розрив між енеолітом, бронзовим віком і давньоруським часом, можна припустити тенденцію до стилізації ідолів, як і певну подібність вірувань у населення зазначених епох. Більшість кам'яних ідолів, знайдених на слов'янських землях, мають вигляд прямокутної у розрізі плити завдовжки близько 2 м (Русанова, Тишошук 1993, с. 14).

ходнюком і Г.М. Хотюном (Винокур, Хотюн, Приходню 1964/41, с. 7). Розкопками 1974 р. П.А. Горішнього й Р.О. Юри тут досліджено 55 поховань-тілопокладень, розміщених паралельними рядами. Скелети були орієнтовані головами на захід, з деякими відхиленнями на північ або південь, лежали на глибині від 0,45 до 1,55 м. Як правило, могильні ями не простежувалися (крім трьох випадків). У 6 похованнях біля скелетів виявлено рештки дерев'яних домовин (гвіздки не знайдено). Руки небіжчиків переважно лежали на грудях або животі. Майже всі поховання безінвентарні, з яких вирізняються два жіночі поховання, датовані дослідниками XII—XIII ст. (Горішній, Юра 1974/6 г; Винокур, Горішній 1994, с. 332—333 та ін.).

- Пох. 11. Стінки домовини — зотлілі дубові дошки. На пальці правої руки, що лежала на грудях, — срібне кільце в 1,5 оберти типу скроневого. Біля лівої скроні — скроневе кільце. Друге кільце було знайдено у викиді землі в процесі розчищення. В районі шиї — 4 маленькі бронзові гудзики у вигляді грибочків. Біля правої скроні знайдено маленьке червоне кругле скельце з рештками металевої оправы.

- Пох. 16. Стінки домовини — зотлілі дубові дошки. Біля правої скроні — 2 срібні в 1,5 оберти скроневі кільця, а також срібна тринамистинна «сережка київського типу» із зерню. Біля лівої скроні — 3 скроневі кільця й тринамистинна «сережка», намистини якої прикрашено сканню. На середньому пальці лівої руки було срібне кільце, яке нічим не відрізнялося від скроневих кілець.

Жванецький могильник в урочищі Щовб виявлено в 1974 р. Подільською експедицією Державного історичного музею УРСР на чолі з Т.Г. Мовшею. У 1976 р. на площі 90 м² тут було досліджено 26 ґрунтових, орієнтованих головою на захід поховань, що становили, мабуть, основну частину ґрунтового могильника загальною площею приблизно 300 м². Усі поховання, окрім двох (1 і 26), були безінвентарними. З 26 поховань 18 дорослих (5 жіночих, 6 чоловічих, 7 невизначених) та 8 дитячих. Звертає на себе увагу висока (принаймні значно вища порівняно з некрополем в урочищі Батарея) дитяча смертність на могильнику. Скелети знайдено на глибині 0,25—0,85 м від рівня сучасної поверхні; як правило, на невеликій глибині було поховано дітей. Поховальні ями мали прямокутну форму і заокруглені кути й містили одне, рідше — кілька поховань. У п'яти випадках пізніші поховання були впущені в раніші могильні ями, перекриваючи їх або навіть руйнуючи. Це вказує на те, що над похованнями були якісь зовнішні ознаки, які, ймовірно,

позначали місця могил окремих родин (Бузян, Якубенко 1987). У поховальних ямах 9 і 10 виявлено рештки органічної білої речовини (берести?). Орієнтація усіх поховань західна, положення — випростане на спині. У переважній більшості випадків (11) руки небіжчиків були зігнуті у ліктях і покладені на живіт. Лише у 5 похованнях зафіксовано інше положення рук. У 10 похованнях під або ж над тілом небіжчика виявлено каміння (під черепом, лопатками, ліктями, тазом і в ногах). Інвентар мали лише два поховання: дитяче, біля якого виявлено бронзове кільце, і ще одне — з кістяним гудзиком. У деяких похованнях траплялися уламки посуду XII—XIII ст. (Мовша 1976/256, с. 2—9; Мовша, Бузян, Якубенко 1977).

Дослідники могильника у Жванці датували його XII—XIII ст. Однак, порівнюючи поховальний обряд на могильнику з іншими давньоруськими похованнями у регіоні, більш переконливо датувати його часом не раніше початку XIII ст.

Отже, на Лівобережжі середньої течії Дністра у розвитку поховального обряду в XI—XIII ст. можна виділити такі етапи:

- друга половина (кінець?) XI — перша половина XII ст. — підкурғанні поховання, які замінили поки що не відомі тілоспалення (менш імовірно — тілопокладення);
- друга половина XII ст. — підплитові поховання;
- з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового перекриття.

Це генеральна лінія розвитку поховального обряду, але, звісно, на кожному з цих етапів різні типи поховального обряду могли співіснувати. Еволюція поховального обряду відбиває поступову перемогу християнської ідеології у населення Середнього Подністров'я.

У підкурғанних похованнях простежено лише окремі елементи ідеології християнства (тілопокладення в ямі, бідність поховального інвентарю, орієнтація головою на захід), тому загалом такі поховання є язичницькими. Цікавим (трапляється відносно рідко) елементом конструкції давньоруських курғанів є кам'яний кромлех. О.П. Моця пов'язує використання каміння в поховальній конструкції з язичницькими віруваннями населення і відносить поховання з камінням до категорії язичницьких (Моця 1993, с. 94—95). Традиція обкладати по периметру могильний горбик необробленими каменями збереглася у наддністрянських селах до XX ст., коли вона була витіснена практикою встановлення дерев'яної чи металевої загорожі навколо могили. Отже, звичай спорудження кам'яної конструкції з необробленого каменю навколо поховання зберігся у Середньому Подністров'ї практично до нашо-

го часу. Під впливом християнства змінилася її форма. Якщо під сокілецькими курганами вона була круглою (коло — давній символ Сонця та вічності), то пізніше стала прямокутною (за формою труни)⁶.

Поховання під плитовими перекриттями вразно демонструють явище двовір'я — співіснування язичницьких вірувань і християнського світогляду. За досить короткий час — протягом двох-трьох століть — переважно внаслідок зміни ідеології відчутно змінився і глибоко консервативний за своїм характером поховальний обряд, все більше набуваючи християнських рис. На могильнику в урочищі Батарей у Сокільці, крім таких ознак християнської ідеології, як розміщення поховань рядами, інгумація, відсутність або нечисленність поховального інвентарю, орієнтація небіжчиків головою на захід, зафіксовано й інші. Так, у двох безплитових і безінвентарних похованнях під тілом небіжчиків лежали камені: в жіночому (пох. 47) — під черепом, у чоловічому (пох. 6) — під черепом і плечем. На думку дослідників, це символізувало праведність померлих, було символом аскетизму в християнській ідеології (Макаров 1981, с. 111—113). Загалом поховальний обряд на могильнику відбиває поступовий наступ християнства.

На могильнику у Жванці поховальний обряд засвідчує майже повну перемогу християнської ідеології над язичництвом у населення середньої течії Лівобережжя Дністра. Наявність каміння під (а подекуди над) тілом покійного тут зафіксовано в 10 випадках із 26, а поховальний інвентар практично відсутній.

⁶ Для аналогії: на загалом християнських, але з язичницькими пережитками (наявність поховального інвентарю) давньоруських могильників Південного Подніпров'я у поховальних конструкціях також нерідко трапляються кам'яні обкладки (Козловський 1992, с. 26—30).

У цілому ж можна зробити висновок про повільніший процес утвердження християнської поховальної традиції у Середньому Подністров'ї порівняно з Середнім Подніпров'ям, де традиційні християнські інгумації у трунах практикували вже в XI ст. (Дяденко, Моця 1986).

Відомо, що на Русі існував звичай перевезення небіжчика до могили на санях у будь-яку пору року (Рабинович 1978, с. 258—259). Маємо підстави припускати, що у досліджуваному регіоні також побутовували такий звичай, оскільки практика перевезення найповажніших покійників на санях (запряжених лише волами) у будь-яку пору року існувала в Ольгопільському та Ямпільському повітах Подільської губернії ще наприкінці XIX — на початку XX ст. (Александрович 1916, с. 98).

Отже, наявна на сьогодні джерельна база (понад 200 поховань у 13 пунктах) дає змогу виокремити три етапи розвитку поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я у XI—XIII ст.:

- друга половина XI — перша половина XII ст. — підкурганні поховання;
- друга половина XII ст. — підплитові поховання;
- приблизно з початку XIII ст. домінують інгумації без плитового перекриття.

Основною причиною змін поховального обряду було поступове зростання впливу християнства, яке, за матеріалами поховань, остаточно перемогло язичництво на зазначеній території відносно пізно — на початку XIII ст. Нова ідеологія, спираючись на місцеві язичницькі традиції, спричинила появу місцевої форми двовір'я і, зокрема, відбилась у поширенні підплитових поховань. Окремі архаїчні риси поховального обряду, характерні для регіону в давньоруський час, збереглися до XX ст.

Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губ. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губ. (Оттиск из «Кустарных промыслов Подольской губернии» — издание Подольской Губернской Земской Управы). — К., 1916.

Алексеева И.Л. Каменные ящики Нижнего Поднестровья // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 237.

Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ. — 1946/12.

Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., 1966.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990.

Бибилов С.Н., Довженко В.И., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — 1969/15.

Бузян Г.М., Якубенко О.О. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець // VII Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології): Тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 46—47.

Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. — 1964/41.

Винокур И.С., Горишній П.А. Бакота. Столица давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

- Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.
- Войнаровський В.М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років Державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 33—45.
- Геринювич В. Кам'яничина. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — Кам'янець-Подільський, 1927. — Ч. 2. — С. 1—168.
- Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. — 1974/6г.
- Горішній П.А., Юра Р.О. Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. — 1975/27в.
- Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 233—238.
- Гуцал В.А., Мегей В.П. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963—1999 рр.) // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 15—32.
- Довженко В.Й., Приходнюк О.М. Роботи слов'янського загону Середньодністровської експедиції // АДУ 1969 р. — К., 1972. — С. 372—376.
- Дяденко В.Д., Моця О.П. Жовнинський могильник XI—XIII ст. // Археологія. — 1986. — № 54. — С. 82—90.
- Захар'єв В.А. Звіт про розвідкові дослідження на Дунаєвеччині у 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/51.
- Захар'єв В.А. Звіт про роботу Сокілецької давньоруської археологічної експедиції у 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/66.
- Захар'єв В.А. Звіт про дослідження у 1994 році давньоруського могильника в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1994/60.
- Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Сокільця на Ушиці // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 вересня 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 46—47.
- Захар'єв В.А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1995/57.
- Захар'єв В.А. Давньоруські могильники Центрального Поділля: Матеріали ІХ Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 125—127.
- Захар'єв В.А. Звіт про п'ятий сезон дослідження давньоруського підплитового могильника поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області // НА ІА НАНУ. — 1996/38.
- Захар'єв В.А. Елементи язичництва в християнських похованнях давньоруського Сокільця: Матеріали ІV Міжнар. археол. конф. студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 189—192.
- Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т. Звіт про роботи на давньоруському могильнику XII—XIII ст. в ур. Батарєя поблизу с. Сокілець Дунаєвечького району Хмельницької області та спелеооб'єктах середньої течії р. Ушиці // НА ІА НАНУ. — 1997/16.
- Захар'єв В.А. Новий давньоруський курганний могильник Сокілецького мікро регіону: Матеріали Х Подільської істор.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 118—121.
- Захар'єв В.А. Черговий етап дослідження Сокілецького давньоруського підплитового могильника XII—XIII ст. // АБУ 2000/2001 рр. — К., 2002. — С. 126—127.
- Захар'єв В.А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Вип. 3. — С. 72—75.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в ІХ—XIV ст. — К., 1992.
- Кучугура Л.І. Звіт про проведення часткової археологічної розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — 1992/50.
- Макаров Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей // СА. — 1981. — № 2. — С. 111—116.
- Малеев Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 верес. 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 31—33.
- Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки ІХ—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2006.
- Мисько Ю. Релігійні уявлення слов'яно-руського населення Буковини за археологічними даними // Питання ста-

- родавної та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. — Чернівці, 2002. — Т. 2. — С. 115—125.
- Мовша Т.Г.* Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции ранне-железного века в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/256.
- Мовша Т.Г., Бузян Г.И., Якубенко О.О.* Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 340—341.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990.
- Моця О.П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Моця О.* Підплитові поховання на південноруських могильниках // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22—24 вересня 1994 р.): Тези доп. та повідомл. — Чернівці, 1994. — С. 30—31.
- Моця О.П.* Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2001. — Вип. 6. — С. 45—48.
- Моця О.П.* Світогляд сільського люду в давньоруські часи // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 198—207.
- Нечитайло П.О., Забаїта Р.В., Рідуш Б.Т.* Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002—2003 рр. // АБУ 2002/2003 рр. — 2004. — Вип. 6. — С. 237—242.
- Никитина Г.Ф.* Могильник у с. Оселивка Черновицкой области // АО 1972 га. — М., 1973. — С. 317—318.
- Петегирич В.М.* Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини: Тези доп. і повідомл. 1-ї Терноп. обл. наук. істор.-краєзн. конф. — Тернопіль, 1990. — Ч. 1. — С. 71—73.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пивоваров С.* Поховання під кам'яними плитами на давньоруських некрополях (спроба інтерпретації) // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 173—180.
- Пивоваров С.В.* Нові дослідження літописного Василева // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14. — С. 135—148.
- Плетнева С.А.* Древности Черных Клобуков // САИ. Е 1-19. — М., 1973.
- Рабинович М.Г.* Очерки этнографии русского феодального города. — М., 1978.
- Ратич О.О.* Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття та Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 132—206.
- Русанова И.П.* Курганы полян X—XII вв. // САИ. Е 1-24. — М., 1966.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. Е 1-25. — М., 1973.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Языческие святилища древних славян. — М., 1993.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982.
- Сецинский Е.И.* Археологическая карта Подольской губернии: Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. — 1901. — Т. 1. — С. 197—353.
- Тимофеев Е.И.* Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. // СА. — 1961. — № 3. — С. 56—75.
- Толочко П.П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Томенчук Б.П.* Некрополі княжого, літописного Галича // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. — Івано-Франківськ, 1996. — Вип. 3. — С. 8—28.
- Томенчук Б.П.* Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX—XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998.
- Ягодинська М.* Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia archaeologica. — Львів, 1993. — № 1. — С. 67—71.

Одержано 24.09.2007

С.П. Маярчак

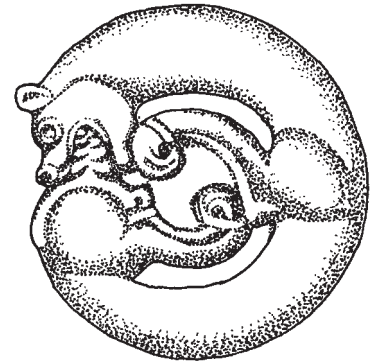
ПОГРЕБЕНИЯ И РАЗВИТИЕ
ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА У ДРЕВНЕРУССКОГО
НАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Статья посвящена общей характеристике погребений и анализу развития погребального обряда у древнерусского населения Левобережья Среднего Поднестровья по материалам исследований в Хмельницкой области. Источниковая база (более 200 погребений в 13 пунктах) позволяет выделить три этапа развития погребального обряда в XI—XIII вв.: вторая половина XI — первая половина XII вв. — подкурганые погребения; вторая половина XII в. — подплитовые погребения; приблизительно с начала XIII в. — доминирование ингумаций без плитового перекрытия. Основной причиной смены погребального обряда был постепенный рост влияния христианства, которое (по материалам погребений) в конечном счете победило язычество на указанной территории относительно поздно — в начале XIII в. Новая идеология, опираясь на местные языческие традиции, обусловила появление местной формы двоеверья, которая выразилась в распространении подплитовых захоронений. Отдельные архаические черты погребального обряда, характерные для региона в древнерусское время, сохранились до XX в.

S.P. Mayarchak

BURIAL AND THE DEVELOPMENT
OF FUNERAL RITE BY THE ANCIENT RUS POPULATION
OF THE LEFT BANK OF THE MIDDLE DNISTER RIVER REGION

The article presents the general description of the burials and the analysis of the burial customs development of the Ancient Rus population on the left bank of the middle reach of the Dnister River based on the materials of the research in Khmelnytska Oblast. The sources available today (more than 200 burials in 13 sites) allows the author to single out the following three stages of development of the burial customs within the period since the 11th till the 13th cc.: 1) the second half of the 11th — the first half of the 12th c. — mould burials; 2) the second half of the 12th c. — burials under the slabs; 3) approximately since the beginning of the 13th c. — inhumations without slab covering prevail. The main reason for the change of the burial customs was a gradual increase of the Christian influence, which, as the materials from the burials show, finally overcame paganism on the territory studied, though relatively late, at the beginning of the 13th c. A new ideology, based on pagan traditions, caused the development of the local form of biritualism which reflected in particular in practice of covering burials with the slabs. Some archaic features of burial customs typical for the region since the Ancient Rus time preserved in burial practices till the 20th c.

Н.М. Будзинська

ДАВНЬОРУСЬКІ МЕТАЛЕВІ ПЕРСНІ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Статтю присвячено давньоруським металевим персням із колекції Музею історії міста Києва, зібрану протягом понад 20 років існування музею. Наведено класифікацію та каталог виробів.

Персням як найпоширенішій категорії прикрас присвячено багато праць. Так, М.В. Седова описала колекцію перснів із розкопок Новгороду 1950-х рр. Авторка класифікувала їх за формою (дротові, виті, плетені, пластинчасті) і подала хронологію (Седова 1981, с. 121—143). Литим персням із геометричним орнаментом присвятила свою статтю Т.В. Равдіна (Равдіна 1968, с. 133—138). Групу давньоруських перснів із князівськими знаками було розглянуто в окремих статтях (Рыбаков 1940, с. 227; Якубовський 1975, с. 87—104). Цінною є публікація Н.Г. Недошивіною групи перснів із колекції Історичного музею в Москві (Недошивіна 1967). Срібні персні з черню (58 екз.) із різних музеїв України та Росії було зібрано Т.І. Макаровою, яка класифікувала їх за формою щитка і розподілила на 4 типи (Макарова 1986, с. 39—48, 128—133). Класифікаційну схему металевих перснів із розкопок півдня Русі запропоновано в праці Т.Г. Сарачевої (Сарачева 1994, с. 85—100). Окремі персні з колекції Національного музею історії України, знайдені в різні роки біля Десятинної церкви, опубліковано в ювілейному збірнику, присвяченому 1000-річчю освячення першого християнського храму на Русі (Церква Богородиці ... 1996). Колекції металевих перснів (близько 450 екз.), знайдених у басейні Білого озера, присвятила свою працю І.А. Суміна (Сумина 1999, с. 167—189).

Колекція металевих перснів Музею історії міста Києва, що налічує близько 30 екз., посідає помітне місце серед музейної збірки ювелірних прикрас княжої доби. Джерелами її створення були археологічні знахідки Києва і його околиць та речі з приватних колекцій. Більшість перснів не опубліковано, окремі з них важко ідентифікувати і датувати через відсутність наукових довідників, присвячених цій темі.

Аналізуючи склад колекції металевих перснів Музею історії міста Києва, слід зазначити, що вони розподілені за матеріалом на дві групи — срібні та бронзові. Обидві групи містять різні за формою та технікою виготовлення персні, що пов'язано з їх хронологією.

І групу утворюють нечисленні срібні персні, два з яких щиткові, один — пластинчастий широкосерединний, знайдений у багатому жіночому похованні X ст. Останній — кований перстень із зигзагоподібним орнаментом на щитку та кінцями, зав'язаними й обмотаними навколо стрижня на дві сторони, — один із найраніших виробів першої групи, датується серединою X ст. (рисунок, 1) і має скандинавське походження (Боровський, Архипова 1993, с. 207—208; Лесман 1996, с. 70). Подібний за технікою та елементами орнаменту перстень було знайдено в багатому жіночому похованні X ст. біля решток Десятинної церкви в 1936 р. (Каргер 1958, с. 182, № 4, табл. XX). Два подібні персні з латуні й срібла без орнаменту відомі з новгородської колекції, а також на великій території Північно-Східної Європи (Седова 1981, с. 129, рис. 45, 24—25, рис. 46, 14; Спицын 1905, вып. 17, с. 84—172, рис. 233/2/3, 242/2/3, 314/2/3, 320, 321/2/3). Персні цієї групи побутували до кінця третьої чверті XI ст., а окремі екземпляри — до початку XII ст. (Сумина 1999, с. 174, рис. 4, 4).

Два щиткові персні цієї групи мають різну форму щитка. Один, знайдений на Китаївському могильнику (рисунок, 2), має щиток у вигляді восьмилисника з опуклою серединою у вигляді півсфери, на якій, згідно з припущенням авторів знахідки, містився накладний мініатюрний хрестик, що не зберігся (Мовчан, Степаненко 1976, с. 108—118). Щиток було зроблено окремо і припаяно до кованої дужки. Перстень датовано X ст., і, напевно, це був виріб київських майстрів. Відомо, що жителі Китаївського поселення переважно користувалися

ремісничими виробами, що надходили з київських майстерень. Подібний за формою перстень було знайдено біля Десятинної церкви (розкопки Т.М. Мовчанівського 1937 р.) (Церква Богородиці ... 1996, с.155). Персні XI ст. із подібними щитками, але виконані з бронзи, відомі з новгородської колекції (їх вважають найранішими), а також з Білозір'я, де їх датовано кінцем XI — початком XII ст. (Седова 1981, с. 133, рис. 50, 18; Сумина 1999, с. 182, рис. 8, 1, 2).

Інший щитковий перстень цієї групи, без певного місця знахідки, надійшов до музею з приватної колекції (рисунок, 3). Його опукла лита дужка на плечиках розширюється і переходить в округлої форми площину, на якій розміщено накладний щиток у вигляді розетки з зерниною у центрі. Подібні персні з Києва відомі в колекції Б.І. та В.Н. Ханенків та серед знахідок Княжої Гори поблизу Канева (Ханенко Б.І. и В.Н. 1902, табл. XXIII; Мезенцева 1968, табл. VIa).

II групу складають найчисленніші в колекції бронзові персні, за формою їх поділяють на дві підгрупи.

I підгрупу складають щиткові персні, за формою щитка їх поділяють на три типи: ромбоподібні, круглі або овальні, зі вставками.

Персні *I типу* представлено трьома прекрасними литими перснями з ромбоподібними щитками. Вони мають багато спільних ознак і датовані XI—XII ст. Кожен перстень обабіч дужок має рельєфні виступи. На двох перснях на щитках зроблено чотири випуклі шипи. Вони відрізняються лише тим, що в центрі одного розміщено орнаментальну лінію псевдозерні (Боровський, Калюк 1993, с. 27) (рисунок, 4), а в центрі іншого — велику зернину з подвійними перехрещеними вигравійованими лініями (рисунок, 5). Третій перстень має по боках щитка лише два шипи, а його центр прикрашає поперечна випукла лінія (рисунок, 6). Незважаючи на подібність, усі три персні відрізняються між собою елементами оздоблення щитка і були відлиті в різних формах. Подібний бронзовий перстень із новгородської колекції М.В. Седова датує початком XIV ст. (Седова 1981, с. 128, рис. 49, 8, с. 136). З розкопок Полоцька подібні вироби відомі з прошарку X—XIII ст. (Штыхов 1975, с. 68, рис. 33, 16).

До *II типу* належать персні з круглим та овальним щитками, переважно орнаментовані різними знаками. Серед них домінують хрестоподібні зображення, що з'явилися на Русі після прийняття християнства. Один із пернів — масивний, із хрестоподібною монограмою — знайдено під час розкопок житла XII—XIII ст. на Подолі (рисунок, 7). Два інші також походять із Києва, але надійшли до музею з

приватної колекції. Один із них має круглий щиток, на якому зображено навскісний хрест, що закінчується поперечними рисками на кінцях променів (рисунок, 8). На овальному щитку другого персня зображено хрест у ромбі (рисунок, 9). Обидва персні датовано XI—XII ст., як і перстень, знайдений у Вишгороді (рисунок, 10), по всій площі щитка якого нанесено гравійовані перехрещені лінії, що утворюють ромбоподібний орнамент. Персні зі знаками у вигляді хреста були поширені з X ст. на всій території Середнього Подніпров'я (Ханенко Б.І. и В.Н. 1902, с. 37, № 421, 422; с. 48, № 1016, 1019, 1020; табл. XXIII, № 423; Беляшевський 1892, табл. II, 22).

У цій підгрупі виділяється перстень малого діаметра, можливо, дитячий (рисунок, 11). Його вузьку дужку поділено перерізами, а малий круглий щиток прикрашено зображенням навскісного хреста. Перстень було знайдено в будівлі, розташованій у межах садиби XI—XII ст. «міста Ярослава» в Києві. На думку автора розкопок, будівля могла бути склоробною майстернею, а знайдені в ній речі з бронзи, як і численні вироби зі скла, належали майстрові-ремісникові (Боровський 1979, с. 91, 92, 99).

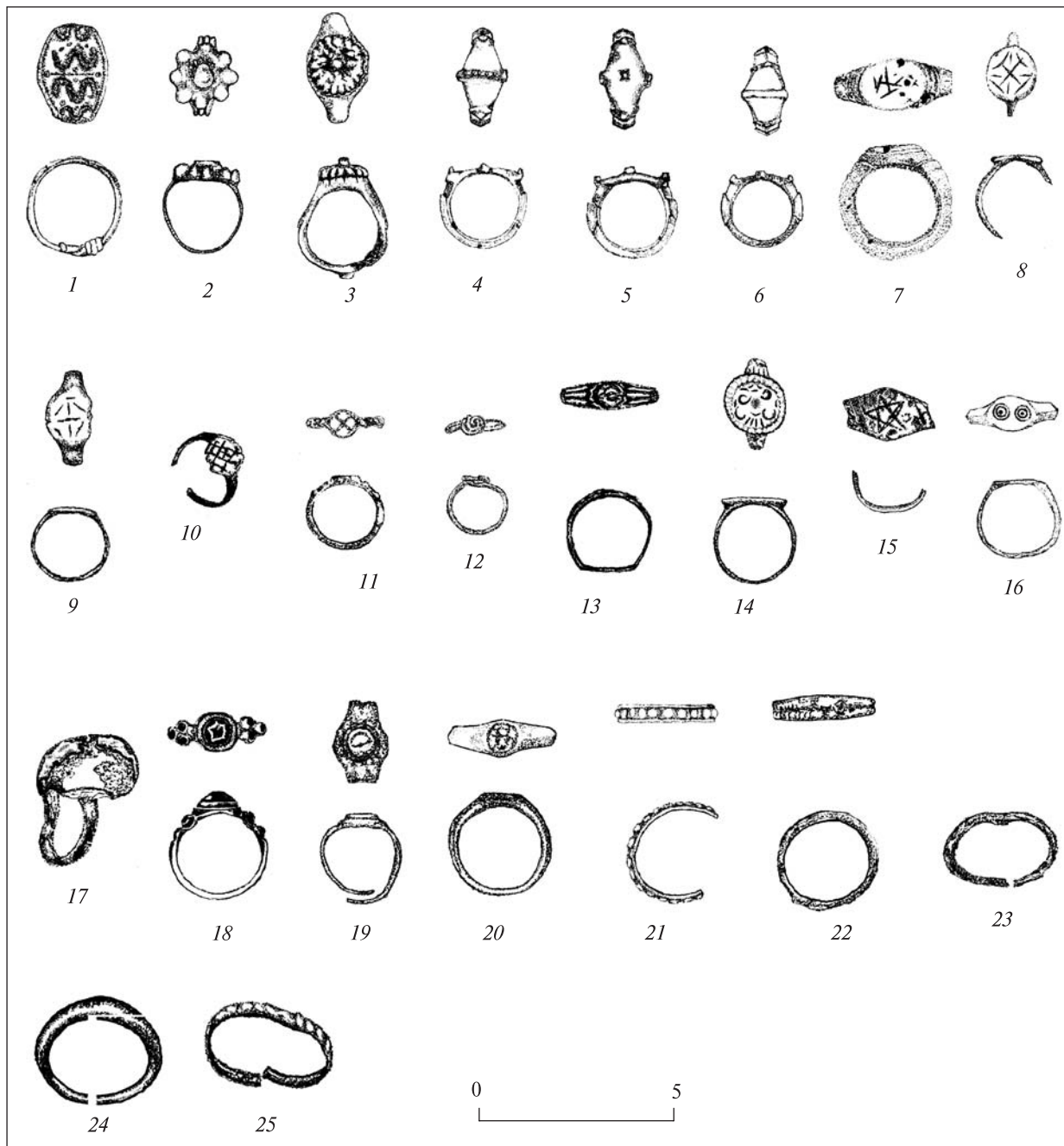
Другий дитячий круглоротовий перстень X—XI ст. походить із приватної колекції (рисунок, 12). Його щиток складається зі згорнутого спіраллю дроту. Персні подібного типу X ст. відомі з новгородської колекції, розкопок Білозір'я, а також володимирських курганів XI—XII ст., Волго-Клязьминського межиріччя XI—XII ст. (Седова 1981, с. 122, 124, рис. 46, 15; Седов 1982, табл. LIX, 25; Сумина 1999, с. 174, рис. 4, 3).

Традиція оформлення щитка у вигляді завування відома на півдні Східної Європи з латенської епохи. Дротові персні того часу зі спіральним щитком знайдено в Австрії, Польщі, Чехії. До X ст. ця традиція поширилася на північ Європи, у Скандинавію та Прибалтику (Кухаренко 1959, с. 31—35; Финно-угры и балты ... 1987, табл. II, 18, CVII, 1).

З приватної колекції походить пластинчастий перстень зі знаками у вигляді півмісяців (рисунок, 13). Аналогічний перстень, датований 70—90 рр. XI ст., відомий із новгородської колекції (Седова 1981, с. 129).

Із розкопок Десятинної церкви походить бронзовий перстень з круглим щитком, прикрашений гравійованим орнаментом у вигляді завитків та рисок (рисунок, 14). Подібні вироби відомі з розкопок середньовічного Білозір'я (Сумина 1999, с. 180, рис. 6, 2).

Досить цікавим є пластинчастий, широко-серединний перстень XI—XII ст. із гравійованим зображенням зірки на щитку з колишньої

Персні з колекції Музею історії міста Києва: 1–3 — срібні (I група); 4–16 — бронзові (II група); 17–25 — бронзові (II група); 4–6 — I підгрупа, I тип; 7–16 — I підгрупа, II тип; 17 — з пустотілим щитком; 18–20 — I підгрупа, III тип; 21–25 — II підгрупа

приватної колекції (рисунок, 15). Перстень з аналогічним знаком, знайдений у Києві, відомий з колекції Ханенків (Ханенко Б.И. и В.Н. 1902, с. 38, № 445). Ще один перстень із гравійованою зіркою на щитку з розкопок Володимирських курганів А.А. Спицин відносить до татарських (Спицин 1905, вып. 15, с. 39, рис. 283).

Знаки у вигляді п'ятикутної зірки та хрестоподібні були досить поширені серед виробів київських ремісників. Вони відомі на підвісках, пряжках, бляшках, денцях глиняного посуду, кістяних та дерев'яних виробках. Так, під

час розкопок на Подолі у 1973 р. поблизу Житнього ринку було знайдено дерев'яний поплавок, з одного боку якого нанесено знак у вигляді п'ятикутної зірки (Толочко, Гупало, Харламов 1976, с. 45, рис. 16). На думку більшості дослідників, знаки на давньоруських ремісничих виробках були або талісманами-оберегами, або клеймами майстрів (Рыбаков 1940, с. 227; Каргер 1958, с. 427; Колчин 1968, с. 22–23, рис. 13).

На овальному щитку іншого персня XII ст. зображено два радіальні кола з цяткою у цент-

рі (рисунок, 16). Цей знак — символ сонця — представлено і на інших предметах музейної колекції: бурштиновому хресту з церкви Богородиці Пирогошої, денця посуду, кістяних виробів із Верхнього міста та Подолу.

З Верхнього міста походить перстень із вкритим позолотою великим округлим пустотілим щитком (рисунок, 17).

До III туну належать персні зі вставками. Вони відрізняються за формою, технікою закріплення та матеріалом вставки. Досконалим є перстень, знайдений на Подолі, що має круглий щиток зі вставкою із фіолетового гранованого скла, по сторонах якого містяться три маленькі круглі вставки, з'єднані між собою у вигляді трикутника (рисунок, 18). Вставки закріплено так званним глухим способом, відомим з кінця XI ст.: вставки стискали й утримували в гнізді щитка краями металу (Рындина 1963, с. 241). Аналогічні персні зі вставками знайдено в Новгороді, Білозір'ї, Ярополчі Заліському (Седов 1982, табл. LIV, № 26, 29; Седова 1981, с. 181, рис. 80, 3, 6, 12, 14, 15, 18; Сумина 1999, с. 184—185, 182, рис. 8, 5—7; Сарачева 1994, с. 91, рис. 6, 14). Другий перстень, пластинчастий, з круглим високим гніздом, обрамленим псевдозерню, де містилася вставка, що не збереглася, походить із гори Дитинка (рисунок, 19) (Боровський, Архипова 1993, с. 215).

У садибі XI — початку XII ст. на Подолі було знайдено перстень із круглим заглибленим щитком, що мав вставку з пасти, яка не збереглася й позначена лише рештками черні (рисунок, 20). Подібна форма перснів відома з X — початку XI ст., однак найбільшого поширення набула у XII ст. Масову їх появу спостережено на півночі Русі з другої половини XII ст. (Зоценко, Брайчевська 1993, с. 75—76, рис. 18, 2).

До II підгрупи належать дротові персні — найпростіші й найпоширеніші у Київській Русі в XI—XIII ст. (Седов 1982, с. 110). У музейній колекції є гладкі (рисунок, 21, 22), рубчасті (рисунок, 23) та прикрашені дисками (рисунок, 24) екземпляри. Ці вироби знаходять аналогії серед старожитностей давнього Новогрудка та Білозір'я, датованих XI ст. (Гуревич 1981, рис. 83, 1—3). У цій підгрупі виділяється перстень, прикрашений орнаментом у вигляді косички (рисунок, 25). На думку М.В. Седової, цей орнамент був характерний для фінських племен Поволжя та Прикам'я (Седова 1981, с. 131). Аналогічний перстень знайдено в Білозір'ї (Сумина 1999, с. 169, рис. 2, 4).

Розглянуті персні з металу, що характеризують цю групу археологічної колекції Музею історії міста Києва, можуть слугувати додатковим матеріалом для подальшої систематизації цієї категорії прикрас.

КАТАЛОГ

№ 1. Перстень. Срібло, кування.

Скандинавія, X ст.

Щитковосерединний. Дужка пластинчаста, оздоблена трьома рельєфними лініями. Кінці звужено, зв'язано й обмотано навколо дужки на дві сторони. Широку й пласку середню частину прикрашено чеканим орнаментом у вигляді чотирьох плавних зигзагоподібних ліній, між якими розташовано мініатюрні кола з цяткою всередині.

Розмір: діаметр (*D*) дужки — 2,2 см; щиток — 2,4 × 1,7 см.

Місце і час знахідки: Київ, вул. Золото-ворітська, 2. Поховання X ст. Розкопки Я.С. Боровського, 1984 р.

Інв. № А-4736/2.

Література: Боровський Я.С., Архипова Є.І. Дослідження «Міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 207—208. — Рис. 1, П (рисунок, 1).

№ 2. Перстень. Срібло, кування, паяння.

Київ, X ст.

Щитковий. Дужка тонкопластинчаста, оздоблена трьома рельєфними лініями з напаяним масивним восьмилисником із закругленими краями та випуклою серединою. Між серединою та восьмилисником по колу нанесено орнамент у вигляді перлин.

Розмір: *D* дужки — 2, щиток — 1,7 см.

Місце і час знахідки: Київ, Китаєво. Курганний могильник X ст. Розкопки І.І. Мовчана, 1973 р.

Інв. № А-3903.

Література: Мовчан І.І., Степаненко Л.Я. Розкопки поселення та могильника в Китаєво // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 144. — Рис. 6 (рисунок, 2).

№ 3. Перстень. Срібло, лиття.

Київ (?), X ст.

Щитковий. Дужка випукла, розширюється в масивну круглу розетку з зерниною всередині. По краю розетки — підріз.

Розмір: *D* дужки — 2,1, щиток — 1,3 см.

Місце і час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4864/69 (рисунок, 3).

№ 4. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XII ст.

Щитковий. Дужка плескато-випукла, щиток ромбоподібний з чотирма шипами та поперечною орнаментальною лінією псевдозерні.

Розмір: *D* дужки — 1,8 см; щиток — 2,2 × 1,1 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Велика Житомирська, 2. Ювелірна майстерня XII ст. Розкопки Я.Є. Боровського, 1988 р.

Інв. № А-4901/224.

Література: Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 27 (рисунок, 4).

№ 5. Перстень. Бронза, лиття.

Київ (?), XII ст.

Щитковий. Дужка плескато-випукла, щиток ромбоподібний з чотирма шипами. В центрі щитка — велика зернина з подвійними перехрещеними гравійованими лініями.

Розмір: *D* дужки — 1,7 см; щиток — 2,5 × 1,4 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4892/25 (рисунок, 5).

№ 6. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XII ст.

Щитковий. Дужка плескато-випукла з ребром по зовнішньому краю, щиток ромбоподібний з двома шипами в місцях з'єднання з дужкою. По центру — поперечна випукла лінія.

Розмір: *D* дужки — 1,5 см; щиток — 2,1 × 1,1 см.

Місце та час знахідки: Київ, Десятинний пров., 10. Майстерня X—XII ст. з обробки залізних та кольорових металів. Розкопки С.Р. Кілієвич, 1981 р.

Інв. № А-4848/1.

Література: Килиєвич С.Р., Орлов Р.С. Новое в ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 62 (рисунок, 6).

№ 7. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XII—XIII ст.

Щитковий. Масивний. Дужка випукла, розширюється в овальний щиток, край якого окреслено врізною лінією. У центрі щитка прокреслено монограму: хрест із поперечними рисками на двох кінцях.

Розмір: *D* дужки — 2,5 см; щиток — 1,6 × 1,3 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Героїв Трипілля, 24. Житло XII ст. Розкопки Л.В. Пекарської, 1990 р.

Інв. № А-4913/12 (рисунок, 7).

№ 8. Перстень. Бронза, лиття, паяння.

Київ (?), XI—XII ст.

Щитковий. Дужка вузькопластинчаста, плескатоовальної форми, 1/3 частини якої втрачено. На дужку напаяно круглий щиток, у центрі яко-

го прокреслено навскісний хрест із поперечними рисками на кінцях променів.

Розмір: *D* дужки — 2, щитка — 1,3 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4959 (рисунок, 8).

№ 9. Перстень. Бронза, кування.

Київ (?), XI—XII ст.

Щитковий. Дужка вузькопластинчаста, плескато-овальної форми. Середня частина розширюється в овальний щиток, у центрі якого прокреслено хрест у ромбі.

Розмір: *D* дужки — 2 см; щиток — 1,3 × 1,6 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4974 (рисунок, 9).

№ 10. Перстень. Бронза, лиття.

Київ (?), XI—XII ст.

Щитковий. Дужка вузькопластинчаста, плеската. Щиток круглий. По полю щитка нанесено ромбоподібний орнамент (перехрещені лінії, що утворюють ромби).

Розмір: *D* дужки — 1,8, щитка — 1,1 см.

Місце та час знахідки: м. Вишгород. Об'єкт не визначено. Знахідка 1985 р.

Інв. № А-4725/1 (рисунок, 10).

№ 11. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XII ст.

Щитковий. Дужка вузькопластинчаста, поперечно поділена перерізами. Щиток круглий, у центрі якого вигравійовано глибокий навскісний хрест.

Розмір: *D* дужки — 1,5; щитка — 0,7 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Рейтарська, 33. Ремісничка майстерня XI—XII ст.

Розкопки Я.Є. Боровського, 1973 р.

Інв. № А-46.

Література: Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва — К., 1976. — С. 99. — Рис. 7 (рисунок, 11).

№ 12. Перстень. Бронза, лиття.

Київ (?), X—XI ст.

Круглодротовий. Виготовлений із круглого в перерізі дроту, закрученого спіраллю в щиток.

Розмір: *D* дужки — 1,4, щитка — 0,6 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4892/22 (рисунок, 12).

№ 13. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XII ст.

Щитковий. Дужка пластинчаста, з трьома врізними лініями. Щиток овальний, окреслений по колу невеликими пунктирними лініями. В

центрі вигравійовано знак у вигляді двох півмісяців.

Розмір: *D* дужки — 2 см; щиток — 0,9 × 0,6 см.

Місце та час знахідки: Київ, Китаєво. 1997 р.

З приватної колекції.

Інв. № А-4961 (рисунок, 13).

№ 14. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XII—XIII ст.

Щитковий. Дужка вузькопластинчаста, прикрашена поперечними врізними лініями, злегка розширюється до щитка. Щиток круглий, із заглибленням у центрі. По полю нанесено орнамент у вигляді півмісяців та невеликих променів, по краю щитка — рубчасту кайму.

Розмір: *D* дужки — 2, щитка — 1,5 см.

Місце та час знахідки: Київ, Десятинна церква (?). Час знахідки не визначено.

Інв. № В-1660 (рисунок, 14).

№ 15. Перстень. Бронза, лиття.

Київ (?), XI—XII ст.

Щитковосерединний. Дужка плескатовипукла, 1/2 частину якої втрачено, розширюється в овальний щиток, у центрі якого прокреслено зірку.

Розмір: *D* дужки — 2 см; щиток — 2 × 1,4 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4892/24 (рисунок, 15).

№ 16. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XII ст.

Щитковий. Дужка тонкопластинчаста з позовжнім ребром посередині, розширюється в овальний щиток із прокресленим орнаментом у вигляді солярних знаків (два радіальні кола з цяткою у центрі).

Розмір: *D* дужки — 2 см; щиток — 1,2 × 0,8 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Героїв Трипілля, 24. Розкопки Л.В. Пекарської, 1990 р.

Інв. № А-4913/39 (рисунок, 16).

№ 17. Перстень. Бронза, лиття, позолота.

Київ, XII ст.

Щитковий. Дужка плеската. Щиток круглий, масивний, опуклий, у середині порожній. Щиток деформований, частково втрачений, на поверхні подекуди збереглися рештки позолоти.

Розмір: *D* дужки — 1,5, щитка — 2 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Володимирська, 3. Розкопки С.Р. Кілієвич, 1976 р.

Інв. № А-24 (рисунок, 17).

№ 18. Перстень. Бронза, скло, лиття,

Київ, XII ст.

Щитковий. Дужка круглодротова. Щиток круглий зі вставкою із фіолетового гранованого

скла, закріпленою «глухим» способом у гніздо щитка. Обабіч щитка по три маленькі вставки з того самого скла, закріплені аналогічним способом.

Розмір: *D* дужки — 2, щитка — 1 см.

Місце знахідки: Київ. Час знахідки не визначено. Випадкова знахідка.

Інв. № А-4111 (рисунок, 18).

№ 19. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI ст.

Щитковий. Дужка пластинчаста з розімкнутими звуженими кінцями, що трохи заходять один за одний. Щиток високий, круглий, обрамлений псевдозерню, де, очевидно, була вставка зі скла або пасти, що з часом розпалася.

Розмір: *D* дужки — 2, щитка — 1,3 см.

Місце та час знахідки: Київ, гора Дитинка. Житло X—XI ст. Розкопки Я.Є. Боровського, 1985 р.

Інв. № А-4854/5.

Література: Боровський Я.Є., Архіпова Є.І. Дослідження «міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 215 (рисунок, 19).

№ 20. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, X—XI ст.

Щитковосерединний. Дужка плескатоовальна. Середня частина розширюється в круглий заглиблений щиток, де, очевидно, була вставка з пасти, що з часом розпалася.

Розмір: *D* дужки — 2,2, щитка — 0,8 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Нижній Вал, 41. Садиба XI ст. Розкопки В.М. Зоценка, 1987 р.

Інв. № А-4915/34.

Література: Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 76 (рисунок, 20).

№ 21. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XIII ст.

Круглодротовий із розімкнутими кінцями. Виготовлений з тонкого дроту, зігнутого по формі пальця. Деформований.

Розмір: *D* — 2 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Оболонська, 4. Розкопки О.П. Калюка, 1989 р.

Інв. № А-4914/122 (рисунок, 21).

№ 22. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XIII ст.

Круглодротовий, гладкий, замкнутий. Середню частину потовщено, внутрішню — звужено.

Розмір: D — 2,5 см, товщина середньої частини — 0,5, внутрішньої — 0,2 см.

Місце та час знахідки не визначено. З приватної колекції.

Інв. № А-4864/73 (рисунок, 22).

№ 23. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XIII ст.

Круглодротовий, рубчастий, з розімкнутими кінцями. Деформований.

Розмір: D — 2 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Велика Житомирська, 11. Розкопки Я.Є. Боровського, 1994 р.

Інв. № А-4949/595 (рисунок, 23).

№ 24. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XIII ст.

Круглодротовий. Прикрашений дисками. 1/3 частину втрачено.

Розмір: D — 2 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Велика Житомирська, 11. Розкопки Я.Є. Боровського, 1994 р.

Інв. № А-4949/863 (рисунок, 24).

№ 25. Перстень. Бронза, лиття.

Київ, XI—XIII ст.

Круглодротовий. Прикрашений орнаментом у вигляді косички.

Розмір: D — 1,8 см.

Місце та час знахідки: Київ, вул. Володимирська, 12. Розкопки І.І. Мовчана, Я.Є. Боровського, 1993 р.

Інв. № А-4947/8 (рисунок, 25)

Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 году // Киевская старина. — Январь, 1892.

Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в городі Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1979. — С. 91, 92, 99.

Боровський Я.Є., Архипова Є.І. Дослідження «Міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993.

Боровський Я.Є., Калюк О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 27.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981. — С. 106.

Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII століття на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 75—76.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. — 1968. — С. 22—23.

Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. — 1959. — № 1. — С. 31—35.

Лесман Ю.М. К динамике развития северо-европейских традиций в древнерусской культуре: монетовидные подвески, орнаментированные волотами // Ладога и Северная Европа. — СПб., 1996. — С. 70.

Макарова Т.И. Черное дело древней Руси. — М., 1986. — С. 39—48, 128—133.

Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень. Княжа Гора. — К., 1968.

Мовчан І.І., Степаненко Л.Я. Розкопки поселення та могильника в Китаєво // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 108—118.

Недошивина Н.Г. Перстни // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.: Труды ГИМ. — М., 1967. — Вып. 43.

Равдина Т.В. Древнерусские литые перстни с геометрическим орнаментом // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 133—138.

Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XIII вв. // СА. — 1940. — № 6. — С. 227.

Рындина Н.В. Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. // МИА. — 1963. — С. 241.

Сарачева Т.Г. Металлические перстни Днепровского Левобережья (конец IX—первая половина XIII вв.) // История и эволюция древних вещей. — М., 1994.

Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981.

Спицын А.А. Владимирские курганы // ИАК. — СПб., 1905. — Вып. 15, 17.

Сумина И.А. Металлические перстни средневекового Белозерья // Археологический сборник. — М., 1999.

Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києво-Подолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 45.

Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. — М., 1987.

Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. 5.

Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996.

Штыхов Г.В. Древний Полоцк. — Минск., 1975.

Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — № 1. — С. 87—104.

Одержано 06.06.2005

Н.Н. Будзинская

ДРЕВНЕРУССКИЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПЕРСТНИ В КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ИСТОРИИ ГОРОДА КИЕВА

В собрании Музея истории города Киева хранится коллекция древнерусских металлических перстней, которая формировалась на протяжении более 20 лет и состоит из перстней, найденных во время археологических раскопок в Киеве и его окрестностях и переданных музею Институтом археологии НАН Украины. Отдельные экземпляры, без места находки, поступили из частных коллекций и не имеют точной атрибуции (недостаток информации об истории находки, культурном слое и сопровождающем материале). Всего описано 25 экземпляров перстней, которые по материалу делятся на две группы — серебряные и бронзовые. Группы разделяются на подгруппы, подгруппы — на типы. Анализ коллекции древнерусских металлических перстней из коллекции Музея истории города Киева может служить дополнительным материалом для систематизации этой категории ювелирных украшений местного производства.

N.M. Budzynska

ANCIENT RUS METAL RINGS IN COLLECTION OF THE MUSEUM OF HISTORY OF KYIV

The collection of Ancient Rus metal rings formed during more than 20 years is kept in the Museum of History of Kyiv. It contains rings found during archaeological excavations in Kyiv and suburbs passed to the Museum by the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine. Several items descend from private collections and are not provided with definite attribution, due to the lack of information about history and location of a find, cultural layer and related material. Totally 25 items are described. Based on the material they are divided into two following groups: silver and bronze. Groups are divided into subgroups, and subgroups into types. The analysis of the collection of Ancient Rus metal rings can be an additional material for systematization of this category of locally produced jewellery.

До історії стародавнього виробництва

О.М. Приходнюк, С.А. Горбаненко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЖИТЕЛІВ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

На основі раніше проаналізованих навколишнього середовища, застосування сільськогосподарських знарядь праці, палеоетноботанічного спектра та археозоологічного комплексу зроблено спробу комплексного аналізу сільського господарства жителів ранньосередньовічного Пастирського городища.

Проаналізовані раніше матеріали з Пастирського городища та відтворене навколишнє середовище (див.: Журавльов 1998; Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007; Пашкевич 1998; Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко; Горбаненко) дають змогу здійснити комплексний аналіз сільського господарства жителів ранньосередньовічного Пастирського городища (рис. 1).

Обов'язкові складові сільського господарства — природні та антропогенні. Окремо слід виділити їх взаємовплив та взаємодію між собою.

Природні складові. До природних складових належать клімат, рельєф місцевості, ґрунти. На час існування пам'ятки припадає період поліпшення кліматичних умов. У потенційній ресурсній зоні пам'ятки, з огляду на рельєф цієї місцевості, придатними для землеробства було близько 70 % території. У 5-кілометровій зоні та поряд можна виділити кілька ділянок з більш-менш рівною поверхнею, цілком придатних для землеробських потреб. Так, одна ділянка поряд із городищем має площу близько 2280 га, інша — близько 1280 га. Решту потенційної ресурсної зони могли використовувати для потреб тваринництва. Ґрунти потенційної ресурсної зони поділяють на чорноземи (близько 2/3) і ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю. Усі ґрунти навколо пам'яток могли використовувати для землеробських потреб.

Антропогенні складові. До антропогенних складових належать знаряддя праці, представлені на городищі майже повним комплексом знарядь землеробства: залізними деталями знарядь для обробки ґрунту, знаряддями для збирання та переробки врожаю (рис. 2). На пам'ятці було знайдено цілі та фрагментовані наральники; наконечники представлено типа-

ми І А 1 та І В 2. Знайдено чересло та знаряддя для вторинного обробки ґрунту — мотички. Серед матеріалів є цілі та фрагментовані серпи і фрагментована та ціла коси-горбуші. Зі знарядь для переробки врожаю вірогідно відомі лише жорна.

Взаємодія антропогенних і природних складових. До результатів такої взаємодії належать худоба та культурні рослини. Із матеріалів пам'ятки досліджено археозоологічний комплекс, до складу якого входили (за кількістю особин): велика рогата худоба (ВРХ) — 29,8 %; коні — 9,3; дрібна рогата худоба (ДРХ) — 28,1; свині — 32,8 %. Відтворення ймовірного палеоетноботанічного спектра (ПБС) зернових пам'ятки (за об'ємом) показало наявність усіх загальноновживаних у слов'янському середовищі зернових із відносним переважанням пшениці (голозерної та плівчастої — до третини кожного виду) та ячменю плівчастого (до 1/6), жита (до 1/6), проса (до 1/10) і вівса у незначних кількостях. Із матеріалів городища відомі й бобові — сочевиця та горох.

Дії поділяють відповідно до двох основних напрямів сільського господарства і включають землеробські роботи й випасання та відгодівлю худоби. Проміжною ланкою є заготівля корму за допомогою знарядь для збирання врожаю.

До землеробських робіт насамперед належить обробку ґрунту. Для обробки ґрунту необхідно було використання тягової сили — волів та коней. Із представленого матеріалу, в перерахунку за узагальненими даними В.І. Цалкіна, адаптованими нами до матеріалу, тяглова сила могла становити 10,8 % стада (коні та воли).

До інших землеробських робіт належать збирання (серпами і косами-горбушами), переробка урожаю (зернотерками — на крупу, легкими ручними ротаційними жорнами — на борошно) та відбір посівного фонду на наступний рік.

© О.М. ПРИХОДНЮК, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2008

Заготівля корму. Основною базою для заготівлі корму слугувала косовиця. Крім того, частину кормової бази для тваринництва мали становити рештки після збирання та переробки врожаю, як-от солома та відходи після переробки зерна.

Випасання та відгодівля худоби. Випасання худоби могло поєднувати вигін та відгін. В обох випадках з цією метою могли використовувати одні й ті самі землі:

- поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, зокрема завдяки відходам тваринництва;
- близько розташовані лісові ділянки на узліссях, не придатні для землеробства чи ще не освоєні з цією метою, або віддалені від поселень лісові угіддя на узліссях, де землеробство з різних причин було нерентабельним;
- близькі заплави, використання яких для землеробських потреб було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо), або віддалені заплави, що також не використовували для землеробства.

Крім того, слід звернути увагу на місця, де тварин було зручно випасати (близьке розміщення пасовищ до пам'ятки та природні кордони, за які тваринам було б складно забрести).

Результат. До результатів сільськогосподарської праці належать продукти землеробства та тваринництва. Обсяг продуктів землеробства приблизно такий, %: просо — 9; ячмінь півчасний — 14; жито — 15; пшениця голозерна — 30; пшениця півчасна — 29; овес — 3. Для вживання у їжу використовували крупу та борошно; частина зерна складала посівний фонд. До продуктів тваринництва належать шерсть, шкіра, молоко та м'ясо. Для вживання у їжу використовували молочні та м'ясні продукти харчування (м'ясо, %): ВРХ — 37,9; ДРХ — 8; свині — 35,8; коні — 18,3; частину стада необхідно було залишати для подальшого репродукування. За віковою градацією (молоді / напівдорослі / дорослі) слід відзначити добру забезпеченість стада відтворювальним фондом, оскільки для коней та ВРХ визначено велику кількість особин у репродуктивному (дорослому) віці.

* * *

Комплекс виявлених залізних деталей для знарядь землеробства, жорна і їх частини дають усі підстави реконструювати повний комплекс землеробських знарядь (рис. 2). Порівняльна характеристика цих знарядь вказує на типовість виявленого матеріалу для усієї території сучасної України наприкінці I тис. н. е. (рис. 3). Це дає змогу залучити широкі аналогії, інтерпре-

тації та висновки, отримані під час дослідження аналогічних матеріалів з інших пам'яток.

Розвиток сільського господарства, взаємодоповнювальними компонентами якого є землеробство та тваринництво, безпосередньо залежить від систем землеробства. Очевидно, що жителі Пастирського городища використали всі досягнення попереднього періоду в галузі сільського господарства. Отже, могли існувати «заплавна» система землекористування, підсічно-вогнева форма освоєння земельних ділянок, перелогова система землеробства. Практично, змінюватися могла лише площа полів, які використовували в той чи інший спосіб.

Під системою землеробства розуміють сукупність агротехнічних заходів, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів (Краснов 1971, с. 53). Однак важко не погодитися з думкою, що на ранньому етапі розвитку землеробства способів підтримки родючості ґрунту, не виключаючи способів його обробки, не існувало (Новиков 1959, с. 39). Отже, описуючи системи землеробства жителів Пастирського городища, насамперед слід мати на увазі способи використання ґрунту для сільськогосподарських потреб і відновлення родючості ґрунтів за рахунок природних ресурсів. Щодо існування сукупності заходів, спрямованих на відновлення комплексу необхідних поживних речовин у ґрунті, можна лише висувати припущення. Не виключена можливість внесення добрив природним способом (відходів від утримування домашньої худоби). Імовірно емпірично мало прийти розуміння корисної дії сівозміни для підтримання родючості ґрунту.

Свідчення з приводу використання різних земельних угідь переважно ґрунтуються на

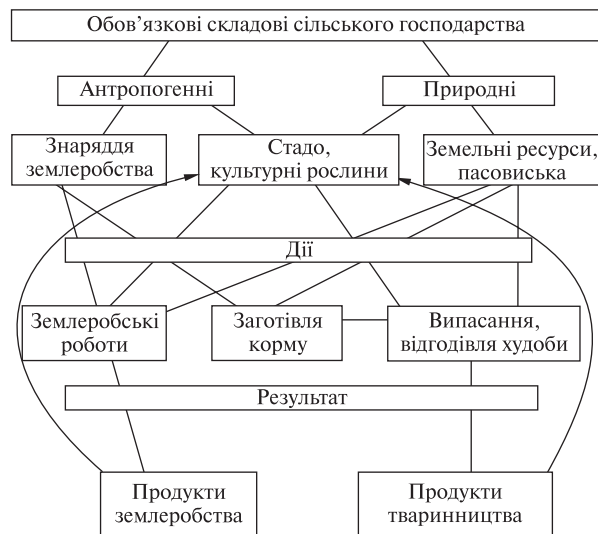

Рис. 1. Узагальнена схема взаємодії елементів сільського господарства

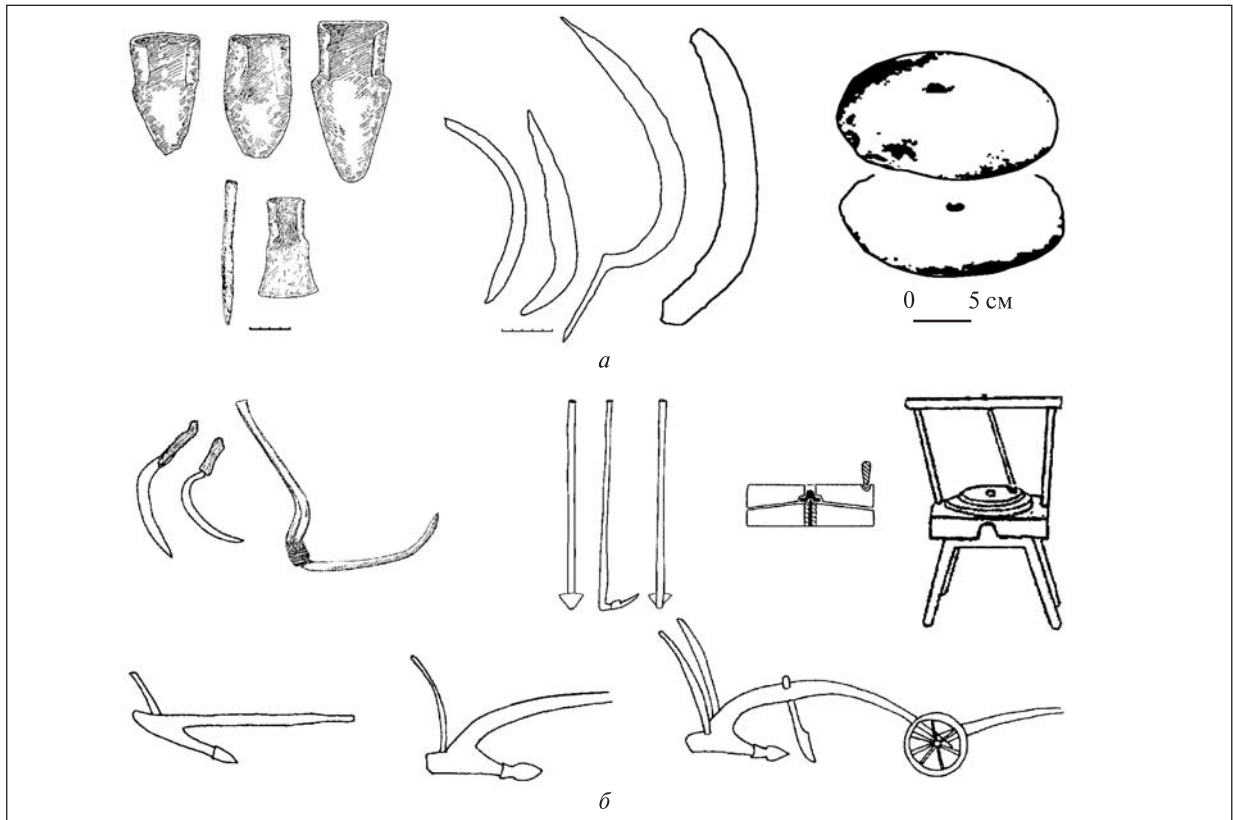

Рис. 2. Комплекс знарядь землеробської праці з Пастирського городища: *а* — археологічні дані, *б* — реконструкція

опосередкованих даних, отриманих під час вивчення давніх землеробських знарядь, ПБС пам'ятки (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко), топографії городища, рельєфу потенційної ресурсної зони та наявних у ній ґрунтів (див.: Горбаненко), а також забезпеченості тягловою силою (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007).

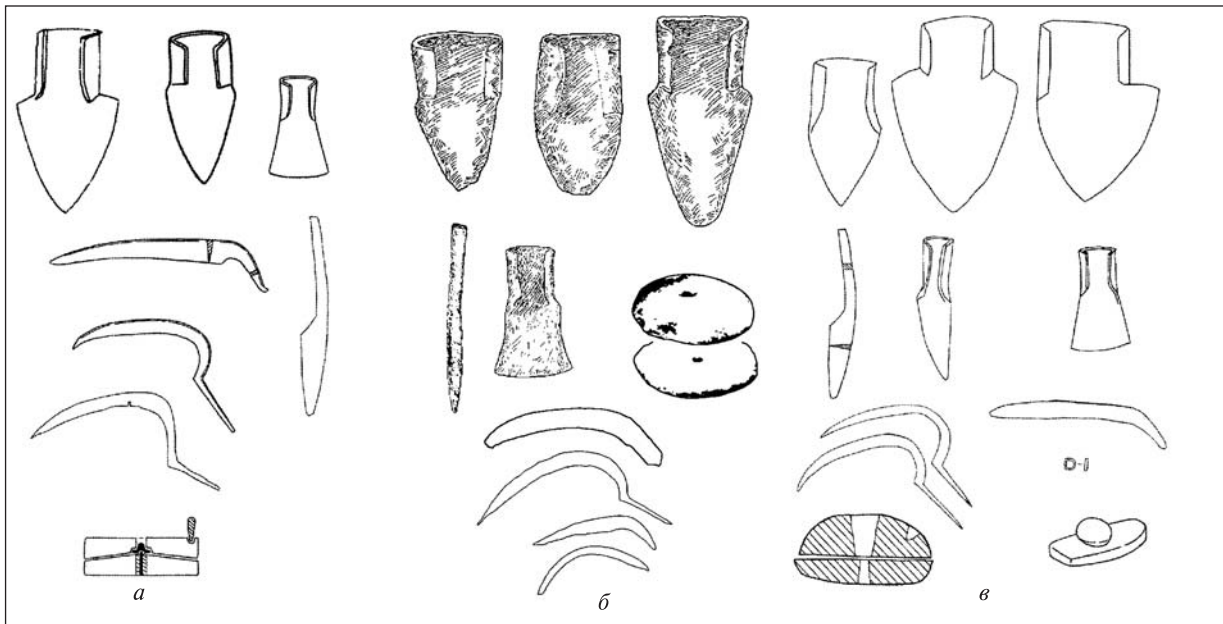
Наявність тяглової сили була необхідною умовою для найважливішого процесу в комплексному сільському господарстві — оранки. Традиційно для цього процесу використовували ВРХ та коней. Аналіз археозоологічного матеріалу свідчить про достатню забезпеченість землеробства тягловою силою: ВРХ становила близько третини стада, коні — близько 1/10 частини. За запропонованими узагальненими даними, наведеними В.І. Цалкіним (Цалкин 1969, с. 94) та адаптованими нами до матеріалів Пастирського городища, у складі стада було близько 1,5 % волів (5 % від стада ВРХ), яких використовували як тяглову силу. Про використання з цією метою коней засвідчують знахідки деталей кінської упряжі (а не деталей кінської вузди): дротяні залізні кільця круглої та чотирикутної форм, дротяні трикутних обрисів обойми (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007, 5.1).

На час існування пам'ятки припадає період поліпшення кліматичних умов. Ця теза, крім власне палеоприродних досліджень (див.: Гор-

баненко), могла б знайти підтвердження в археозоологічному матеріалі за умови низьких показників щодо свиней — найневибагливіших у розведенні тварин, неперебірливих у їжі та таких, що швидко набирають масу. В археозоологічному комплексі пам'ятки їх частка становила близько третини — показник, у цілому характерний для пам'яток останньої чверті I тис. н. е. (див.: Горбаненко 2007, табл. 18, 20).

Побіжним свідченням поліпшення клімату в час існування Пастирського городища є запропонований імовірний ПБС пам'ятки, у якому близько третини могла становити пшениця голозерна (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко, розділ 4). На відміну від проса, ячменю плівчастого та пшениці плівчастої, пшениця голозерна чутливіша до кліматичних змін (Культурная флора ... 1979, с. 50—52, 213, 214). Слід нагадати, що ПБС пам'ятки представлено останнім роком існування довгої споруди № 1 (і, напевно, городища в цілому) — періодом потепління клімату (Безусько, Климанов 1987, с. 54—58).

З огляду на це привертає увагу набір землеробських знарядь. На городищі знайдено наральники та серпи, які за формою поділяють на більш архаїчні та новіші. Якщо відносно наральників не можна визначити напевно, чи були вузьколопатеві наконечники ранішими, а широколопатеві пізнішими (хоча практика комплексних досліджень пам'яток у лісостеповій зоні показує,

що таке твердження має підґрунтя), то серпи чітко можна поділити на архаїчні, більше притаманні археологічним культурам першої половини та третьої чверті I тис. н. е. (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко), та прогресивніші форми, що фактично побутують дотепер.

З цього приводу становить інтерес вузьколопатовий наральник 1 (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко, рис. 2), форму якого слід пов'язувати зі знаряддям для обробітку ґрунту типу 3 (див.: Горбаненко 2007, рис. 19) — прямогрядільними ралами з ральником, який укріплений залізним вузьколопатовим наконечником, поставленим під кутом близько 45°. Рала такого типу доцільніше було використовувати на ґрунтах, що сформувалися під лісовою рослинністю, — звільненими від дерев у результаті підсіки. Суть підсічної системи землеробства полягає у тому, що на заздалегідь вибраній і підготовленій лісовій ділянці повалені дерева та кущі, а трав'яний і дерновий покриви за допомогою вогню перетворені на попіл. У такий спосіб мінеральні солі, що містяться в органічній речовині, через застосування випалу переходять у стан, в якому вони доступні для засвоєння культурними рослинами (Петров 1968, с. 67)¹.

Традиційно хлібороб вибирав придатну ділянку, зручну для посіву хліба. Навесні, коли ліс вбирився в листя, його підкресали, тобто знімали кору з дерев через увесь стовбур, щоб дерево швидше висихало. Потім ліс рубали так,

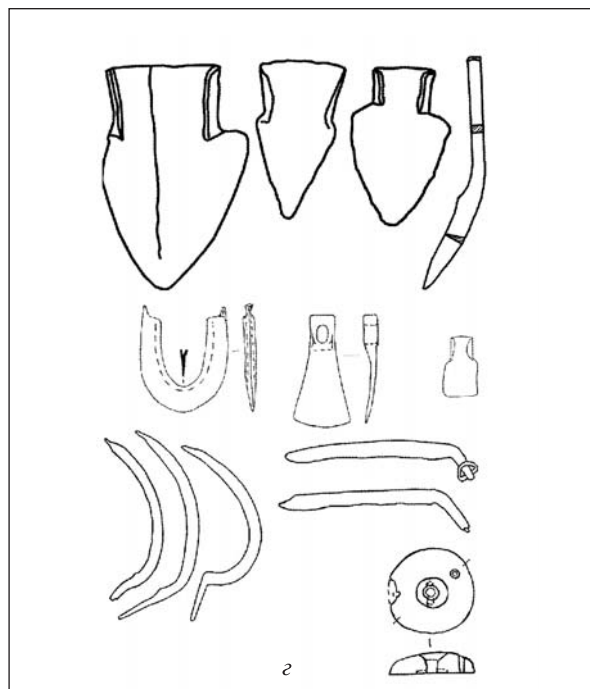

Рис. 3. Порівняльна таблиця знарядь землеробства останньої чверті I тис. н. е. (Славяне ... 1990; Михеев 1985а; Горбаненко 2007, рис. 38): а — райковецька культура; б — матеріали з Пастирського городища; в — волинцевсько-роменські матеріали; з — салтівська культура

щоб дерева рівномірно розпадалися по всій ділянці. Після цього, коли стовбури підсихали, їх спалювали, отримуючи ділянку, удобрену попелом чи згнилими стовбурами. Це один із варіантів підсічно-вогневого землеробства (Пачкова 1974, с. 33). Можливо, використовували й інші форми, але суть процесу від цього не змінювалася (Столетов 1867, с. 1—13). У будь-якому випадку хліборобу потрібно було

¹ Якщо для V—VII ст. термін «підсіка» слід вживати переважно для визначення форми землеробства, то для VIII—X ст. під цим терміном слід розуміти превентивну форму для розчищення ділянок під переліг на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони.

вибрати придатну для землеробства ділянку та розчистити її, знищивши всю рослинність.

Побіжно про використання підсічного землеробства свідчить простота обробітку ґрунту.

Для обробітку звільненої від лісу ділянки знаряддя плужного типу не підходили. За підсіки у перший рік необхідно було лише заборонувати ділянку з посівами (Левашова 1956, с. 21), для чого використовували знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — смик-борону та борону-суковатку². За етнографічними даними, під час подальшого використання підсічних ділянок їх простіше було обробляти легкими безплоскими ралами (Зеленин 1907, с. 114—116).

Традиційність використання підсіки з найдавніших часів підтверджує її існування (Слободин 1952, с. 15—30) до XVI ст. включно у лісових районах Росії (Столетов 1867, с. 13—14).

Про існування у давнину лісів в околицях Пастирського городища засвідчує низка фактів. Так, лінія лісів у давнину була південніше порівняно з сучасною. За дослідженнями науковців, на місці розташування Пастирського городища росли широколистяні та широколистяні з ділянками лучних степів ліси (Безусько, Климанов 1987). Дотепер тут місцями збереглися ділянки широколистяних лісів, а в середині XIX ст. на території городища ріс густий дубовий ліс. Крім того, на існування лісової рослинності в околицях городища побіжно вказують археозоологічні дослідження: на пам'ятці було знайдено кістки козуль, які живуть у світлих лісах із розвиненим підліском (Флинт, Чугунов, Смирин 1970, с. 213), а також кістки турів, які в давнину, ймовірно, жили в лісостепу і розріджених лісах (Жизнь животных 1971, с. 547). До того ж південна частина потенційної ресурсної зони навколо городища розміщується на ґрунтах, що сформувалися під лісовою рослинністю (рис. 4).

З метою обґрунтування диференційного підходу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту на різних типах ґрунтів нами було розглянуто кілька прикладів (Горбаненко 2006). Найпоказовішим прикладом використання вузьколопатевої наральники у лісовій зоні (на відповідних ґрунтах) є матеріали давньоруської пам'ятки Автуничі на Чернігівщині. По-

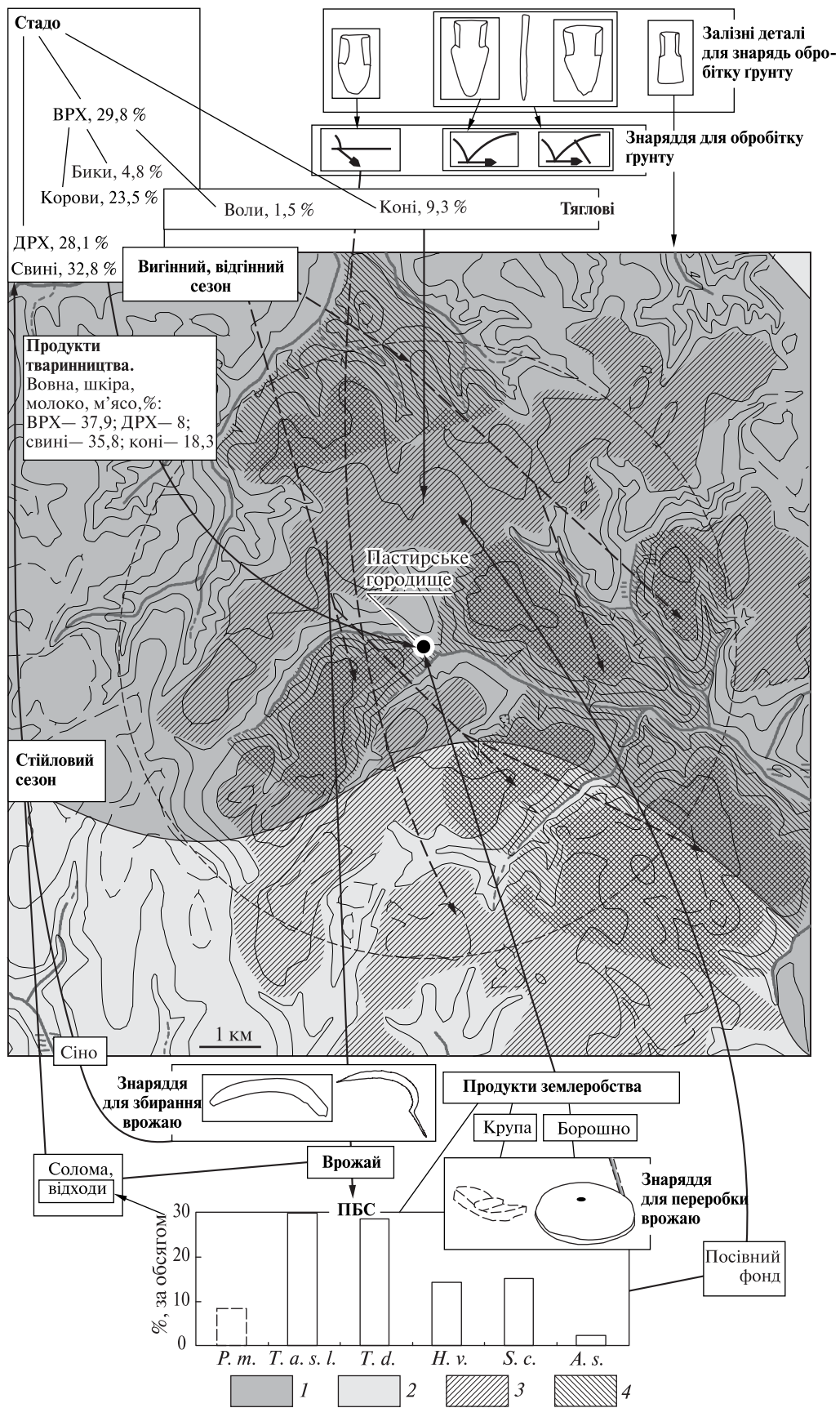
² Власне на Пастирському городищі не було знайдено жодних деталей цільнодерев'яних знарядь для вторинного обробітку ґрунту, що пояснюється поганими умовами для збереження дерева. Однак фрагменти борони-суковатки було виявлено у культурному шарі Старої Ладogi, датованому VIII—X ст. (Миролюбов 1976, с. 121—122); такі знаряддя відомі з етнографічних матеріалів (Парфенов 1873, с. 640—641; Супинский 1949, с. 139; Краснов 1971, с. 24; Левашова 1956, с. 35). Отже, можна припустити існування на Пастирському городищі знарядь для вторинного обробітку ґрунту.

Рис. 4. Схема взаємодії елементів сільського господарства жителів Пастирського городища: 1 — чорноземи; 2 — ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю; 3 — ділянки, що могли бути використані під поля; 4 — площі, що могли бути використані для тваринництва; *P. m.* — *Panicum miliaceum*, *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum s. l.*, *T. d.* — *Triticum dicoccon*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *S. c.* — *Secale cereale*, *A. s.* — *Avena sativa*. Штриховою лінією позначено знаряддя, не знайдені на пам'ятці, суцільною — обов'язковий зв'язок; пунктирною — імовірний зв'язок. Для поділу ВРХ використано узагальнені дані В.І. Цалкіна (Цалкин 1969, с. 94) з подальшою власною адаптацією до матеріалу. Картошemu складено на основі карти України, масштаб: 1 см — 1 км (Карта України, М-36-100, М-36-112); на основі топографічної карти України, масштаб: 1 см — 1 км (без нанесення сучасних об'єктів (http://map.meta.ua/?map=cherkas_region&l=ru)) із подальшою перевіркою на основі сучасного вигляду околиць Пастирського городища з космосу, масштаб: 1 см — 1 км (<http://www.wikimapia.org/>)

селення розташоване виключно на ґрунтах, що сформувалися під лісовою рослинністю; там було знайдено лише вузьколопатевої наральники та їх частини. Крім того, дослідники пам'ятки зазначають, що під час шурфування неподалік поселення було виявлено вуглики й сліди від орних знарядь у матеріку. Це, на думку дослідників, переконливо доводить використання підсічно-вогневої системи землекористування (Моця, Томашевський 1997, с. 31, 34).

У науковій літературі зазначено, що вузьколопатевої наральники частіше трапляються у лісовій місцевості (див., напр.: Чернецов 1972, с. 147; 1976). Слід зауважити, що вузьколопатевої наральники використовували на ралах з гряділем під кутом приблизно 45° — для зручного переставлення знаряддя, якщо воно зачіплялося за коріння.

Якщо приклад автуницького поселення є беззаперечним доказом використання знарядь для обробітку ґрунту типу 3 (із вузьколопатевою наральником) на ґрунтах, що сформувалися під лісовою рослинністю, то деякі інші приклади переконують, що це міг бути перший період освоєння потенційної ресурсної зони пам'ятки. Як приклад слід навести дані щодо пам'яток поблизу с. Волинцеве Сумської обл. на р. Горн (притока р. Сейм), за 1,5 км на південний схід від села, на невисоких мисах, що глибоко врізаються в заплаву річки. Матеріали представлено волинцевськими (ур. Стан), роменськими та давньоруськими (ур. Курган) старожитностями. Пам'ятки розташовані за 1,5 км одна від одної і належать до двох періодів існування однієї культури, що дає усі підстави твердити про їх культурну спорідненість. Жителі фактично переселилися на більш укріплену ділянку й залишилися в освоєній за попередній період потенційній ресурсній зоні. Приблизно половину всіх ґрунтів у цій зоні пам'яток

складають ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю. Знахідка вузьколопатевого наральника на більш ранній пам'ятці в ур. Стан засвідчує, що освоєння цих ґрунтів за допомогою підсіки відбувалося саме у період існування волинцевської пам'ятки (див.: Горбаненко 2005).

Цікаво, що саме у VIII—X ст. за даними спорово-пилкового аналізу зафіксовано різке скорочення лісів (Серебрянная 1982, с. 183—184; Гричук, Заклинская 1984, с. 89—90). Початок цього етапу, що припадає на пік потепління у I тис., без сумніву, значною мірою пов'язаний із сільськогосподарською діяльністю людини, на що вказують й інші дослідники (Беляєва, Відейко 1993, с. 32), хоча майже весь період і збігається з похолоданням наприкінці I тис. н. е.

Жителі Пастирського городища використовували підсіку не як основну форму землекористування, а як засіб для розчищення ділянок від лісів під поля. Це засвідчують значний період існування пам'ятки і велика кількість досліджених на ній жител: лише на лівобережній частині городища нині розкопано 47 напівземлянок, 17 ям, 2 господарчі споруди, 1 залізоплавильний горн і 1 кузню. Загалом досліджено 49 напівземлянок, 46 із яких мали житлове призначення (Приходнюк 2005, с. 14). При цьому великі площі правобережної частини досі не досліджено (хоча з проведених там розкопок походить небагато матеріалу).

Якщо підсіку використовували як основну форму землекористування, то археологічні пам'ятки мають незначні розміри та потужність культурного шару, невелику кількість жител, здебільшого бідний матеріал. Вони досить часто розташовані так званими гніздами («кущами») поселень, що, ймовірно, вказує на послідовні переселення з метою екстенсивного освоєння нових площ. Показовими прикладами таких пам'яток є матеріали третьої чверті I тис. н. е. на всій території існування слов'янських племен (див., напр.: Горюнов 1981, с. 11—12, 60; Тельнов 2001—2002, с. 165 та ін.).

Із матеріалів Пастирського городища походять залізні деталі, необхідні для знарядь типів 4 (кривоградільних рал із ральником, що укріплені залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі) та 5 (знарядь плужного типу — кривоградільних рал із ральником, що укріплені залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою) — наральники 2—5 та чересло (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко, рис. 2, 4, 5). До того ж, наральник 2 можна було використовувати виключно на знарядді для обробітку ґрунту типу 5 (обґрунтування див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко).

Подібні типи знарядь цілком могли використовувати для обробітку цілих земель — важких ґрунтів, чорноземів. У потенційній ресурсній зоні Пастирського городища такі ґрунти становлять переважну частину. Сама пам'ятка також розташована на чорноземах.

На існування відкритих безлісних просторів в околицях Пастирського городища побіжно вказує й археозоологічний аналіз. Серед кісток ДРХ за кількістю особин переважають вівці (для яких потрібні відкриті пасовища), а не кози (що добре переносять стійлове утримання) (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007 частина 1.2). Однак на сьогодні неможливо напевно визначити, чи це були степові ділянки з чорноземом, чи місця, звільнені від лісів. З погляду здорового глузду можна припустити, що за наявності в околицях обох типів ландшафтів навряд чи давні жителі витрачали б зайву енергію для розчистки лісу під пасовиська, якщо з самого початку можна було вибрати ділянку землі, найпридатнішу для вівчарства.

Наявні приклади переконливо засвідчують застосування типів 4 та 5 землеробських знарядь для обробітку ґрунту на чорноземах. На пам'ятках Битиця I і Новотроїцьке знайдено лише широколопатеві наральники типу I B 2 (3 і 2 відповідно) та чересла (Ляпушкин 1958, с. 16, 145; 1958а, с. 72; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 92; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 37, рис. 2, 3). З огляду на те що пам'ятки розташовані на чорноземах, можна дійти висновку, що знаряддя для обробітку ґрунту 4 та 5 (див.: Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко рис. 5, 4, 5) використовували виключно для оранки саме на чорноземах, точніше, на важких ґрунтах, де лісової рослинності не було або її давно було зведено, й коріння в землі не залишилося (Горбаненко 2006).

Фактично використання таких типів землеробських знарядь є передумовою для широкого запровадження перелогової системи.

У науковій літературі останніх років не піддається сумніву можливість використання перелогової системи з середини I тис. н. е. Об'єктивно для цього існували всі технічні можливості, формування яких розпочалося ще у попередній час.

Основна складність освоєння земель лісостепу (основних у фонді земель, які можна було використовувати за перелогової системи на початковому етапі, переважно чорноземів) полягає в обробітку цілини.

За свідченнями Д.К. Зеленина, цілину степів можна орати ралом із залізним наральником. Такий спосіб застосовували в Середній Азії (Зеленин 1907, с. 117—118). Звичайно, йдеться про невеликі ділянки, однак очевидно, що можливість

обробляти цілині землі з'явилася вже у II—V ст. У такий спосіб можна було розширювати вже існуючі посівні площі або освоювати нові.

За тривалого перелогу землі використовували 2—3 роки, потім ці землі «відпочивали» 2—7 років під пасовищем або косовицями (Зеленин 1991, с. 38—39; Слободин 1952, с. 41—42). Використання таких ділянок під пасовища давало змогу відновити родючість ґрунту, зокрема завдяки відходам від тваринництва (Зеленин 1991, с. 38—39).

Крім того, на застосування староорних земель можуть вказувати знахідки зернівок бур'янів (Коробушкина 1979, с. 96). Слід зауважити, що з палеоботанічних матеріалів походить велика кількість зразків бур'янів (див.: Пашкевич 1998; Приходнюк, Пашкевич, Горбаненко. табл. 8), що маркують різні зернові культурні рослини. Наявність певних зразків бур'янів вказує на існування ярових посівів зернових у цілому та озимих посівів жита зокрема. Можливо, до озимих культур було введено й інші, передусім пшеницю.

Отже, існування у потенційній ресурсній зоні двох типів ґрунтів, які на початковому етапі краще було обробляти різними типами знарядь для обробітку ґрунту, та різних видів наральників опосередковано свідчить про двоетапне освоєння навколоселищних земельних угідь. На першому етапі застосовували підсіку для знищення лісової рослинності, на другому — вводили землі в переліг, можливо, використовували дво- або трипілля. На існування цих етапів побіжно вказує й знахідка лише одного вузьколопатевого наральника для рала типу 3, тоді як для типів 4 та 5 відомо три наконечники.

Отже, після освоєння ґрунтів, що сформувалися під лісовою рослинністю, їх було введено у загальний земельний фонд Пастирського городища, після чого на них могли використовувати продуктивніші знаряддя для первинного обробітку ґрунту — типів 4 (кривоградільні рала з ральником, що укріплені залізним широколопатевою наконечником, поставленим горизонтально до землі) та 5 (знаряддя плужного типу — кривоградільні рала з ральником, укріплені залізним широколопатевою наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (див.: Горбаненко 2007, рис. 19, 4, 5)).

Низка свідчень підтверджує поступове запровадження інтенсивних форм землекористування. Тривалість існування поселення відбиває час використання освоєних полів, що побіжно вказує на впровадження відновлювальних форм господарювання — сівозміну, дво-, трипілля, внесення добрив.

З огляду на це доречно навести висновки, отримані під час комплексного аналізу земле-

робства жителів пам'яток поблизу с. Волинцеве. Як і для Пастирського городища, для цих пам'яток також запропоновано двоетапне освоєння потенційної ресурсної зони. На них також було знайдено широко- та вузьколопатеві наральники (причому останній — на ранішій, волинцевській, пам'ятці), що можуть бути пов'язані зі знаряддями для обробітку ґрунту типів 3—5; у потенційній ресурсній зоні також були чорноземи і ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю, на яких спочатку мали застосовувати різні типи орних знарядь; тривале використання земельних угідь також підтверджено періодом існування пам'яток та наявністю бур'янів (детальніше див.: Горбаненко 2005; 2006).

Цікаво порівняти комплексні аналізи сільського господарства Пастирського городища та пам'яток поблизу с. Волинцеве із комплексом поблизу с. Райки давньоруського часу. Поселення розташоване в зоні широколистяних лісів; на ньому було знайдено 5 вузьколопатевої наральників типів I A 1, I A 3 (за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1978, с. 63—80; 1986, с. 16—23; 1987, с. 25—71)); 13 широколопатевої наральників типів I B 1, I B 1; 4 «плужні» лемеші типу IV B 1, 2 черешкові наральники типу Ч В 1; 4 чересла з черешковим типом кріплення (Село ... 2003, с. 64). Отже, цілком можна припустити існування на цій пам'ятці знарядь для обробітку ґрунту типів 3—5. А.П. Томашевський який проводив аналіз комплексу, зазначає, що, за В.Й. Довженком (Довженко 1961, с. 84), одночасне побутування різнотипних залізних частин знарядь для обробітку ґрунту можна пояснити їх послідовним застосуванням для виконання таких операцій, як оранка, розпушування, загорання ріллі. Сам автор пояснює розмаїття інструментарію так: «Проте, на наш погляд, іншим, набагато більш адекватним, поясненням факту синхронного співіснування в одних комплексах різнотипових орних знарядь у мешканців давніх Райків є еколого-технологічна доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових і ландшафтних умовах угідь відповідної ресурсної зони» (Село ... 2003, с. 64)³.

Однак вважаємо за можливе запропонувати іншу інтерпретацію. Оскільки поселення було розташоване в лісі, а для початкового етапу освоєння потенційної ресурсної зони необхідно було застосування підсіки як превентивної форми для розчищення ділянок під переліг, знаряддя типу 3 відбивають саме цей етап. У подальшому ж, коли ліс було зведено, основними для обробітку ґрунту стали знаряддя типів 4, 5; можливо, знаряддя типу 3 продовжували вико-

ристовувати під час подальшого розширення ділянок під посіви або як допоміжні. Отже, як і у випадку з Пастирським городищем, а також пам'ятками поблизу с. Волинцеве, можна запропонувати аналогічну двохетапну схему освоєння потенційної ресурсної зони пам'ятки.

Одним із важливих свідчень, що вказує на прогресивні зміни в землеробстві, є повідомлення арабського автора Ібрагіма Ібн-Якуба, який зазначав, що слов'яни «... сеют в два времени года, летом и весной и пожинают два урожая» (Известия ... 1878, с. 54). Навесні засівали ярові, а влітку (точніше, восени) — озимі культурні рослини. Отже, це повідомлення цілком може бути інтерпретовано як свідчення того, що наприкінці I тис. н. е. слов'яни засівали й обробляли поля під різні культурні рослини — озимі та ярові. Це може вказувати на застосування такого прогресивного методу ведення землеробства, як сівозміна, за якої частково відновлюється родючість ґрунту.

На використання різноциклічних культур вказують і палеоетноботанічні матеріали. Так, в археологічній літературі вже неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього та стоколосу польового (засмічувачі озимих посівів жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7)) маркують вирощування озимого жита (див., напр.: Кирьянов 1959, с. 333; 1967, с. 177; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 60). На Пастирському городищі, крім значної кількості інших видів бур'янів, також було знайдено зернівки стоколосу житнього (*Bromus secalinus*) і стоколосу польового (*Bromus arvensis*).

Отже, писемні джерела й палеоетноботанічні матеріали засвідчують наявність сівозміни. Водночас із сівозміною можна припустити появу в той час трипільної системи, що виникла з двопільля в результаті подальшого скорочення терміну перебування землі під паром (Брайчевський 1964, с. 47—49).

За етнографічними даними, за трипільля першу частину поля орали навесні під ярові культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені (Парфенов 1873, с. 642—643). Якщо зіставити ці дані зі свідченнями Ібрагіма Ібн-Якуба, виходить, що навесні засівали ярові, а влітку, точніше, на початку осені, — озимі, що цілком відповідає реаліям сьогодення.

³ Принагідно вибачаємося перед читачами та авторами монографії «Село Київської Русі». У журналі «Археологія» № 3 за 2006 р. у статті «Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е.» було допущено прикру помилку, в результаті якого автором цитати «став» Ю.О. Краснов, а не автор розділу А.П. Томашевський.

Запровадження сівозміни, використання двота трипільля запобігали передчасному виснаженню ґрунтів.

На ділянках, що перебували під паром, могли встановлювати тимчасові літні загоны для худоби. Такі загоны мали просту конструкцію (див.: Памятники ... 1979, с. 23), їх могли встановлювати досить швидко, оскільки це не потребувало застосування якихось особливих матеріалів (могли використовувати навіть відходи деревообробки). Такі загоны особливо цінні тим, що могли бути розташовані безпосередньо біля оброблюваних у той час ділянок землі, і відходи від тваринництва одразу потрапляли на поля, підвищуючи у такий спосіб родючість ґрунту.

Ці площі могли використовувати як для вигінного (за класифікацією К.П. Бунятян (Бунятян 1992; 1994)) способу випасання худоби, так і відгінного — залежно від віддаленості полів від поселення (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007, частина 6). Однак зважаючи на те, що необхідною умовою утримання тварин у безпосередній близькості від полів була загорожа, їх там могли утримувати цілодобово, без повернення на городище вночі, а отже, відгінним способом.

Крім зазначених ділянок землі, для тваринництва могли використовувати й інші площі (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007, частина 6) (див. рис. 4). Так, поряд із городищем, на південь, розташована ділянка підтрикутної форми, обабіч обмежена річками та ярами. З огляду на існування тут таких природних кордонів, цю ділянку було досить зручно використовувати для пасовиська, а через близьке розташування з городищем за способом випасання тварин її мали експлуатувати вигінним способом.

Аналогічна ділянка розташована на схід від городища. Природною межею з двох боків там є річки. Враховуючи близьке розташування, цю ділянку також могли використовувати для вигінного випасу.

Решту розглянутих нами ділянок, розташованих не менше ніж за 3 км від городища (рис. 4), імовірно, могли використовувати для відгінного випасу. З цього приводу слід звернути увагу на той факт, що поблизу кожної запропонованої як пасовисько ділянки є джерело води — для водопою.

Слід зазначити, що заплавні ділянки доцільно було використовувати для випасання тварин та/або заготовлі сіна для ДРХ, ВРХ, коней. Заплавні луки й нині використовують для заготовлі кормів на зимовий період. Для цих потреб використовували коси-горбуші (рис. 4).

З огляду на ймовірність виділення певних ділянок під випаси того чи іншого типу слід звернутися до аналізу археозоологічного ма-

теріалу (див.: Приходнюк, Журавлев, Горбаненко 2005—2007). За результатами аналізу щонайменше два пункти вказують на існування пасовищ, до того ж не «стихійних», а досить стабільних. Слід зауважити, що на існування пасовиськ опосередковано вказує перевага овець над козами, оскільки вівці гірше переносять стійлове утримання. До того ж, у кухонних рештках було знайдено кістки ВРХ та коней переважно старше одного року або тих, які пережили хоча б одну зиму. Природно, що саме ці тварини потребували найбільше корму. Отже, можливість тривалого утримування великих тварин побіжно свідчить про хорошу кормову базу для тваринництва. Адже якщо б кормів не вистачало, восени доводилося б забивати майже весь приплід поточного року, залишаючи на зиму лише відтворювальне поголів'я, що відповідно позначилося б на кухонних рештках.

Очевидно, у теплу пору року тварин утримували на підніжному кормі — їх мали випасати на спеціально відведених ділянках. Водночас були й ділянки сінокосів, сіно з яких йшло на зимові запаси, коли тварин через холоди утримували в стійлах. Напевно, взимку худобу годували й продуктами землеробства (відходами від обмолоту, соломною тощо). Відповідно, можна констатувати наявність на Пастирському городищі стабільного осілого господарства, основою якого слугували землеробство і тваринництво. При цьому населення вже вмiло розподіляти земельні ділянки так, щоб можна було розвивати і те, й інше (рис. 4).

На добре розвинене тваринництво, а отже, і землеробство, вказують знахідки решток диких тварин. Козуля була завжди бажаною мисливською здобиччю, оскільки з її туші можна було використати майже все (м'ясо, шкіру, роги, частково кістки). Однак на городищі виявлено лише дві її особини, що можна пояснити лише тим, що тваринництво забезпечувало населення всім необхідним, тому в диких тваринах не було потреби.

* * *

Підбиваючи підсумки розвитку сільського господарства жителів ранньосередньовічного Пастирського городища, слід зазначити таке.

- Підсічне землеробство як превентивну форму розчищення ділянок ґрунту для потреб земле-

робства, ймовірно, практикували на початковому етапі існування городища. Поступове зменшення значення підсіки відбулося, очевидно, в результаті значного збільшення інших земельних ресурсів. Побіжно на існування підсіки вказує знахідка вузьколопатевого наральника, який доцільніше було використовувати на ралах типу 3.

- До часу виникнення городища переліг уже мав бути відомим давнім землеробам. Фактично він міг з'явитися ще на рубежі перших століть, можливо, раніше. Однак ми не володіємо аргументами «за» чи «проти» для такого припущення. До кінця I тис. н. е. вже були всі передумови для запровадження трипільної системи. Звісно, парова система не могла виникнути в остаточно сформованому вигляді, тому логічно пояснити її появу існуванням перелогу в попередній час. Оскільки землеробство наприкінці I тис. н. е., на відміну від попереднього періоду, розвивалося швидкими темпами, можна припустити, що подібна ситуація була і з розвитком систем землеробства. Опосередковано на такий розвиток орного землеробства вказують писемні джерела, залізні деталі на орні знаряддя типів 4 та 5, склад ПБС та наявність у ньому бур'янів.

- Заплавні землі завжди приваблювали людину через легкість та універсальність їх використання, але для Пастирського городища досить складно запропонувати землеробське використання заплав через несприятливий рельєф місцевості. З огляду на це ймовірним варіантом експлуатації зазначених земель слід вважати їх використання для потреб тваринництва — випасання худоби та/або сінокосів. Для заготівлі сіна також, ймовірно, використовували поля під паром, залишені для відпочинку та не зайняті під випасання худоби.

- Землеробство частково забезпечувало кормову базу для тваринництва. З цією метою використовували сіно та, можливо, некондиційне зерно (відходи після обмолоту, просіювання). У разі великих надлишків не виключено використання звичайного зерна. Крім того, влітку кормовою базою для тваринництва могли слугувати поля під паром, лучні та лісові ділянки або ділянки, частково ізольовані від великих відкритих просторів. У свою чергу, тваринництво забезпечувало давніх землеробів городища тягловою силою та позитивно впливало на відновлення родючості староорних ґрунтів.

- Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.
- Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К.: Наук. думка, 1964. — 355 с.
- Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: Междунар. науч. конф., посвящ. памяти А.И. Гракова: Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.
- Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.
- Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія) / АН України. Ін-т археології. — Препр. — К., 1993. — 44 с.
- Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 75—81.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007
- Горбаненко С.А. Навколишнє середовище та Пастирське городище ранньосередньовічного часу (у друці).
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 135 с.
- Гричук В.П., Заклинская Е.Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — М., 1984
- Жизнь животных. Млекопитающие, или Звери. — М. — 1971.
- Журавльов О.П. Свійські та дикі ссавці з давньоруського Пастирського городища // Археологія. — 1998. — С. 31—40.
- Зеленин Д.К. Русская соха, ее история и виды. — Вятка 1907.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
- Карта Украины // <http://maps.vlasenko.net/>
- Карта Украины // http://ukrmap.org.ua/Ukraine_M36W.htm
- Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.
- Кириянов А.В. Земледелие восточного славянства (VI—IX вв.) // Возникновение и развитие земледелия. — М.: Наука, 1967. — С. 171—189.
- Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. — Минск, 1979.
- Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — № 174. — 167 с.
- Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // СА. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Культурная флора СССР. Пшеница. — Л., 1979. — Т. 1.
- Левашиова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — 327 с.
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА. — 1958а. — № 29. — С. 58—83.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — № 1. — С. 28—42.
- Новиков Ю.Ф. О возникновении земледелия и его первоначальных форм // СА. — 1959. — № 4. — С. 29—41.
- Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.
- Парфенов П.Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник. — 1873. — Т. 106, № 8. — С. 635—669.
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.
- Пашкевич Г.О. Палеоентоботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 40—51.
- Петров В.Н. Подсечное земледелие. — К., 1968.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Журавлев О.П., Горбаненко С.А. Животноводство и охота у жителей Пастырского городища // Stratum plus. — 2005—2007. — № 5. — С. 640—676.
- Приходнюк О.М., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів Пастирського городища (у друку).
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.

- Серебрянная А.Т.* О динамике лесостепной зоны в Центральной Русской равнине в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1982. — С. 179—186.
- Слободин В.М.* К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) // М.: Моск. ун-т землеустройства. — 1952. — Т. 1. — С. 9—65.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П.* Генетика ржи. — Л., 1984.
- Столетов А.В.* О системах земледелия. — СПб., 1867.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробских знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Супинский А.К.* К истории земледелия на русском севере // СЭ. — 1949. — № 2. — С. 138—141.
- Тельнов Н.П.* Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII—X вв. // Stratum plus. — 2001/2002. — № 5. — С. 142—263.
- Флинт В.Е., Чугунов Ю.Д., Смирин В.М.* Млекопитающие СССР. — М., 1970.
- Цалкин В.И.* Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91—101.
- Чернецов А.В.* О периодизации ранней истории восточно-славянских пахотных орудий // СА. — 1972. — № 3. — С. 135—148.
- Чернецов А.В.* Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. — 1976. — № 146. — С. 32—36.

http://map.meta.ua/?map=cherkas_region&l=ru

<http://www.wikimapia.org/>

Одержано 04.09.2007

О.М. Приходнюк, С.А. Горбаненко

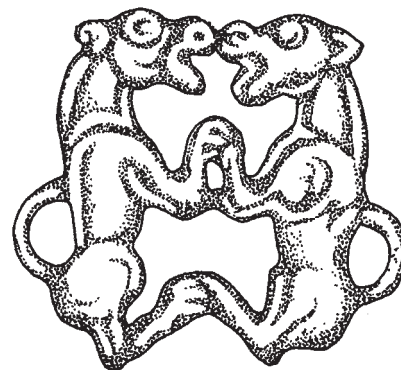
СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

Статья представляет собой комплексное исследование одной из важнейших отраслей жизнедеятельности жителей Пастырского городища — сельского хозяйства. Для обобщения использованы все доступные данные, проанализированные ранее: описание окружающей среды в потенциальной ресурсной зоне городища в период его существования, орудия сельскохозяйственного труда, палеоботанические материалы и археозоологический комплекс памятника. На основе комплексного анализа рассмотрены варианты землепользования округа. Предложена двухэтапная схема освоения земельных ресурсов там, где ранее росли леса. Опосредованные данные указывают на существование интенсивного земледелия с введением севомены, двух-, трехполья, яровых и озимых посевов, восстановлением плодородия почв путем использования удобрений. Были выделены вероятные участки для земледелия и животноводства — отгонного и выгонного. На развитое животноводство прямо указывает археозоологический материал, опосредованно — анализ земледелия городища.

О.М. Prykhodnyuk, S.A. Horbanenko

AGRICULTURE OF HABITANTS OF EARLY MEDIAEVAL PASTYRSKE HILL-FORT

The article is a comprehensive research of agriculture, one of the most important fields of vital activity, of Pastyrsk hill-fort habitants. For making generalizations all the available analyzed before data were used: environment description of the potential resource zone of the hill-fort during the period of its existence, agriculture tools, paleobotanical and paleozoological materials on the site. Basing on comprehensive analysis the authors studied the variants of land use in the vicinity. The two-stage scheme of land development on the territory previously covered with forests. Indirect data indicates the existence of intense farming with introduction of crop rotation, two- and three-field crop rotation, summer crops and winter ones, soil fertility improvement with the use of manure. The probable areas for agriculture and pasture cattle breeding were allotted. The developed farming is reflected directly in paleozoological material and indirectly in agriculture analysis.

М.О. Ричков

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА СПІЛЬНІСТЬ І ЯМНА КУЛЬТУРА

Розглядаючи питання етнічної історії, археологи часто використовують категорію мовної спільності, забуваючи, що вона не завжди збігається з етнічною. Через це між археологами виникають непорозуміння: від дослідника, який займається етнічною проблематикою, вимагають реконструкції мови, що мають робити не археологи, а мовознавці. Існує думка, що в археології можливості ототожнення археологічної культури з етносом, а тим більше з етнолінгвістичними спільностями дуже обмежені (Арутюнов 1989, с. 46).

Втім незважаючи на це, проблеми мовних спільностей намагаються розв'язувати й археологи, тому що саме вони знаходять матеріальні сліди їхніх носіїв. Великого значення тут набуває як окреслення археологічними методами єдності матеріальних решток культури на певній території, так і визначення їх локальних особливостей, а отже, і особливостей певного населення. Висловимо деякі міркування щодо індоєвропейської належності носіїв так званої ямної культури, які мешкали у степах Східної Європи у III тис. до н. е.

Проблема етнічної характеристики археологічної культури взагалі і ямної зокрема пов'язана з питанням її походження: моно- чи поліцентричним. Від того, яку модель походження ямної культури буде прийнято, залежатиме й погляд на проблему походження й поширення індоєвропейців. Поліцентрична модель походження населення ямної культури, на нашу думку, імовірніша. З нею, як зазначав І. Меллорі, менше проблем, ніж з рештою (Mallogu 1977, р. 347). І справа не лише в тому, що згаданій гіпотезі суперечить менша кількість фактів, хоча це одна з головних умов її правильності (Штофф 1978, с. 198). Докази прихильників поліцентричної моделі переконливіші, ніж апологетів моноцентричної. Тим більше, що поліцентризм походження пізніх ямників практично ніхто не заперечує.

Не вдаючись до докладного аналізу праць археологів, присвячених проблемі індоєвропейців, зауважимо лише два загальних моменти, з якими більшість учених погоджується. Перший стосується території, що займали індоєвропейці, яку з тими чи іншими варіантами відхилень розміщують у степовій зоні Східної Європи. Другий стосується часу розпаду індоєвропейської єдності — наприкінці III тис. до н. е., тобто часу існування поховальних пам'яток пізнього етапу ямної культури. У цьому випадку аналіз відповідних пам'яток має з'ясувати, чи можна відносити до індоєвропейців населення, яке залишило ці пам'ятки?

Тут доречно порушити питання, чи існувала єдина індоєвропейська мова з єдиним етнічним носієм, чи було кілька етнічних носіїв однієї або різних, хоча й дуже подібних мов, або носіїв різних діалектів однієї мови?

На думку О.Я. Брюсова, який виходив із гіпотези В.І. Георгієва (Георгиев 1958, с. 47), індоєвропейської єдності як єдиного народу ніколи не існувало; може йтися лише про складання мовних груп індоєвропейської мови (Брюсов 1961, с. 30). Такого самого погляду дотримувався і Б.В. Горнунг (Горнунг 1964, с. 15).

Індоєвропейську спільність прийнято вважати єдністю різних етносів, які мали подібні або навіть споріднені мови. За С.О. Арутюновим, це співплемінність, що згодом переросла у сім'ю племен (Арутюнов 1989, с. 25—26). Така єдність може бути зумовлена спільністю походження та міцними контактами етносів, що займали одну екологічну зону й вели однаковий спосіб життя. Східноєвропейський степ з цього погляду і є тією територією, де можна локалізувати індоєвропейську спільність. З огляду на це, напевно, її сюди й вміщують. Однак не зрозуміло, чи вважати цю місцевість вторинним початковим ареалом формування західної групи індоєвропейських мов за первісної прабатьківщини на півночі Передньої Азії, як вважають Т.В. Гамкрелідзе та В.В. Іванов (Гамкрелідзе, Іванов 1981, с. 28), чи віднести до

східної периферії індоєвропейської спільності з прабатьківщиною на Балканах, куди її вміщує І.М. Дьяконов (Дьяконов 1982, с. 13; 1982а, с. 24), або до території між Дніпром та Віслою, за Д. Антоні (Anthony 1986, с. 304)? А може, за В.О. Сафроновим, мати на увазі кілька прабатьківщин у різних місцевостях від Малої Азії до Центральної Європи (Сафронов 1989, с. 45, 92, 103), і тоді Північне Причорномор'я буде східним крилом індоєвропейців, що засвідчуватиме східний напрямок поширення цієї єдності?

У нашій праці ми доводили тезу про те, що етнічні процеси в ямному суспільстві по обидва боки Дніпра значно різнилися один від одного (Рычков 1990; Ричков 1994), і через те, що більшість населення ямної культури у Північному Причорномор'ї має місцеве походження, важко погодитися з гіпотезою про міграцію сюди індоєвропейців зі Сходу, з-за Каспію. Вірогіднішою є думка, що цим шляхом у Східну Європу аж до Дніпра ще за часів мезоліту проникло населення, яке належало до якоїсь групи уральських мов. Нащадками їх могло бути населення східної частини ареалу ямної культури. З огляду на це індоєвропейській спільності слід відвести західну територію.

Заперечення східного шляху проникнення індоєвропейців у Європу не означає, що давня їхня прабатьківщина могла розміщуватися лише на Заході, наприклад Балканах. Вона могла бути в Малій Азії, але шлях проникнення індоєвропейців до Європи міг пролягати й через Балкани. Причому хронологічно це проникнення мало б відбутися набагато раніше III тис. до н. е., й саме з ним і можна пов'язати виникнення у Європі давньоземлеробських культур балкано-карпатського ареалу. Коло цих культур могло утворити ядро індоєвропейців у Європі. Той факт, що саме з Анатолії до Південної Європи проникло орне землеробство, металургія міді, а також основні форми й орнамент посуду, не підлягає сумніву (Даниленко 1974, с. 150). Про це твердить і В.О. Сафронов (Сафронов 1989, с. 45).

Для вирішення питання щодо походження індоєвропейців важливою є проблема ностратичної єдності мов, що існувала до появи пізніших її розгалужень, зокрема індоєвропейського та уральського. Заслуговує на увагу реконструкція М.Д. Андреевим так званої бореальної прамови, що існувала наприкінці верхнього палеоліту і згодом розділилася на три гілки — алтайську, уральську і ранньоіндоєвропейську. Ареал бореальної прамови охоплював територію від Рейну до Алтаю: алтайська гілка поширилася від Алтаю до Уралу, уральська — від Уралу до Дніпра, ранньоіндоєвропейська — від Дніпра до Рейну, охопивши з півдня і півночі Карпати (Андреев 1986, с. 2).

Гіпотеза М.Д. Андреева досить цікава, з нею деякі археологи узгоджують концепції розвитку етносів. Наприклад, за В.Ф. Генінгом, уральський протоетнос формувався на Уралі, в Західному Сибіру, Казахстані й Середній Азії, а індоєвропейський — на Балканах, у басейні Дунаю і Північному Причорномор'ї (Генінг 1988, с. 24). На його думку, осілість у неоліті стабілізувала контакти общин, які об'єднувались у протоетноси — спільності за формою господарчої діяльності (Генінг 1988, с. 25). До уральських протоетносів на заході В.Ф. Генінг відносить дніпро-донецьку культуру й культури накольчастої та гребінцевої кераміки Польщі й Прибалтики, до індоєвропейських у Північному Причорномор'ї — приазовську, ранню фазу дніпро-донецької, буго-дністровську культури, а далі на захід — практично всі культури ранньоземлеробського кола, аж до Адріатики, тобто весь давньоєвропейський землеробський світ VI—III тис. до н. е. (Генінг 1988, с. 25—26). Нагадаємо, що, на думку В.М. Даниленка, азово-дніпровська неолітична культура виникла на палеоєвропейській основі й поєднувала індоєвропейські та палеосамодійські компоненти (Даниленко 1974, с. 152).

В.Ф. Генінг не заперечує можливості проникнення у той час до середовища індоєвропейців населення «малоазійських протоетносів» північнокавказького кола. Дослідник вважав, що на Балканах вони змішалися з індоєвропейцями, які перейняли від них землеробство й, очевидно, фарбування кераміки. Швидке зростання кількості землеробського населення привело до просування індоєвропейців на північ і асиміляції уральських груп у Прикарпатті, на Волині, аж до Балтики (1988, с. 26).

Регіон, куди В. Ф. Генінг вміщує протоетноси індоєвропейської спільності, здається цілком імовірним. Якоюсь мірою це збігається з концепцією В. О. Сафронова. Втім щодо походження індоєвропейської мови, то воно дещо складніше. Тут виникає питання, наскільки правильною є концепція М. Д. Андреева стосовно існування бореальної мови? По суті феномен її існування близький до феномену ностратичної єдності мови. Однак, спираючись на дані археології, ностратичну єдність необхідно хронологічно віднести до часів палеоліту, а територіально розмістити в південних і східних областях середземноморського ареалу. З відступом льодовика й просуванням за ним населення відбувався процес розпаду ностратичної єдності. Населення, що проникло до Європи, було праіндоєвропейцями, а до Уралу — прауральцями. Маючи спільні корені, воно могло бути шуканою бореальною єдністю, яка розпалася до кінця доби верхнього палеоліту, а у мезоліті, певно, вже чіткіше позначилися її дві гілки: індоєвропейська й

уральська. Певного роду кордоном між ними міг бути Дніпро.

За такої ситуації зрозумілішою стає роль міграції населення з Малої Азії. Певно, індоєвропейська мова у тому вигляді, як її фіксують мовознавці, була наслідком взаємодії та змішування місцевого, європейського, населення з тим, що прийшло з Малої Азії. І тут важливо підкреслити, що вона могла бути не єдиною мовою, а спільністю подібних та споріднених мов, яка ґрунтувалася на господарчо-культурній схожості населення, яке ними користувалося.

Малоазійське населення прийшло до європейської території (у середовище населення зі спорідненими йому мовами) вже проторованим у глибокій давнині шляхом. За висловом О.М. Трубачова, сталося «повернення туди племен з анатолійської евакуації» (Трубачова 1989, с. 395). Населення, яке повернулося до Європи, принесло з собою розвинуті форми землеробства, металургії, гончарства. До моменту проникнення землеробів Малої Азії до Європи місцеве населення вже мало навички землеробства, й тому насіння прогресивніших його форм потрапило на підготовлений ґрунт і в подальшому дало рясні сходи: землеробство почало бурхливо розвиватися.

Таким чином, проблема по суті зводиться до того, кого називати давніми індоєвропейцями: корінне європейське населення зазначеного регіону чи населення, яке прийшло з Малої Азії? Якщо враховувати спільне походження, то індоєвропейцями були й перші, й другі. Населення обох регіонів розмовляло на споріднених мовах, які відносилися до однієї індоєвропейської гілки. Сильний імпульс, привнесений переселенцями з Малої Азії, дав початок створенню у Європі якісно нової спільності населення, яка ґрунтувалася на спорідненості мов і подібності переважно землеробського господарства.

З цих позицій може здаватися дивним поділ В. М. Даниленком індоєвропейців на західну й східну групи, з яких перші були землеробами, а другі — скотарями-пастухами (Даниленко 1974, с. 157). Не можна, звичайно, заперечувати активні контакти скотарів Південно-Східної Європи із землеробським світом, але ці два світи не обов'язково мали бути одномовними. Та в результаті таких контактів міг відбуватися процес проникнення від одного населення до іншого технічних та господарчо-побутових досягнень, що неминуче відбивалося у термінологічному складі словника мов. Крім того, пізніше, за доби занепаду землеробського господарства й переходу частини колишніх землеробів до скотарства, мав проходити активніше процес змішування населення і схрещування мов.

Ідея схрещування мов, в результаті якої виникає нова, здається досить плідною (Данилен-

ко 1974, с. 171). Проте необхідно враховувати як можливість виникнення у результаті схрещування двох мов однієї нової, так і відповідні зміни обох мов при взаємовпливі одна на одну, що не виливається в утворення однієї нової і навіть розподіл однієї мови на окремі самостійні. Можливо, частка вірогідності є в тому, що індоєвропейські мови виникли у результаті схрещування двох принципово різних мов: уральсько-алтайської й кавказько-середземноморської (Uhlunbeck 1957). Однак, враховуючи археологічні дані щодо їх можливих носіїв, вважаємо, що найімовірніше відбувалося незалежне виникнення обох мов з подальшим взаємовпливом одна на одну.

Не можна всі реконструкції поширення індоєвропейських елементів мови зводити лише до міграції населення, її носіїв, хоча це, безумовно, існувало, особливо якщо враховувати аридизацію клімату (Сафронов 1989, с. 398). У цьому плані цікавою є думка А. Мейє, згідно з якою в історії часто відбувалося не переміщення (з носіями), а поширення мов (Мейє 1938, с. 420). Цей погляд поділяє і І.М. Дьяконов (Дьяконов 1982, с. 18), цю тезу використав і В.О. Сафронов (Сафронов 1989, с. 25). Зважаючи на це, появу індоіранців значною мірою можна розглядати не лише як частину індоєвропейського населення, що мігрувало, а як своєрідну «індоєвропейзацію» населення степу Північного Причорномор'я. В.О. Сафронов вважав археологічним еквівалентом індоіранців найдавніші пам'ятки ямної культури (Сафронов 1983, с. 77; 1989, с. 398, 204), носії якої на пізньому етапі свого існування були генетичним підґрунтям населення наступних полтавкинської і зрубної культур. Вважаємо, що процес «індоєвропейзації» населення Північного Причорномор'я був пов'язаний не лише зі зміною населення, а й з активним впливом сусідів. Частково це підтверджує О.М. Трубачов, який вважав неправильним ототожнювати район Північного Причорномор'я з іранським мовним ареалом (Трубачов 1978, с. 35). «Ямники» Північного Причорномор'я до того ж можуть ілюструвати відому необхідність контактів індоєвропейців із фіномовним населенням, про яку пише В.О. Сафронов, розміщуючи пізню прабатьківщину індоєвропейців на півночі Центральної Європи, де вони могли мати подібні контакти (Сафронов 1983, с. 39). Однак такі самі контакти могли існувати й у північно-причорноморських степах, де (особливо на Лівобережній Україні) можна припускати існування населення нащадків носіїв уральських мов.

Відмінність поховальних пам'яток ямної культури двох регіонів (на захід і схід від Дніпра) засвідчує можливість впливу на мову місцевого населення мови сусідів: із заходу — індоєвро-

пейської, зі сходу — уральської, з півдня — прартвельської. Південні впливи на культуру населення Північного Причорномор'я археологи фіксують з найдавніших часів (Формозов 1959, с. 114; 1977, с. 79). У пізньоямний час степові племена Правобережжя могли частково змішатися з колишніми землеробами, які входили до індоєвропейської спільності. В результаті виникла «постіндоєвропейська» спільність, у мові населення якої міцно вкоренилися індоєвропейські лексичні форми. Завдяки рухливості степових племен та їхнім широким контактам між собою, індоєвропейські лексичні форми істотно поширилися в усьому степу. Їхні рештки, зафіксовані лінгвістами, дають уявлення про наявність індоєвропейської спільності в степах Південно-Східної Європи. Насправді це вже не індоєвропейці, а відгалуження від стовбура індоєвропейської мови давньої індоіранської гілки. Отже, якщо в середовище племен ямної культури уральський (палеосамодійський, за В.М. Даниленком) компонент проникнув зі сходу ще у мезоліті, то індоєвропейський — із заходу, від землеробських суспільств (зокрема трипільського). Отже, саме племена ямної культури й почали поширювати індоєвропейські лексичні форми. З огляду на це можна дійти висновку, що індоєвропейська мова поширювалась у євразійських степах не зі сходу на захід, а навпаки — із заходу на схід.

Про подібну можливість пише й М.Я. Мерперт: «Кочові скотарські групи були не стільки творцями культурних явищ, скільки передавальним середовищем, яке зумовило як реальні контакти віддалених областей і культурну інтеграцію на величезних територіях, так і диференціацію серед останніх і специфіку розвитку конкретних районів» (Мерперт 1988, с. 27).

Д. Антоні вважав, що «дифузія доісторичних мовних сімей фактично вимагає рухливості населення» (Anthony 1986, с. 300). Автор теоретично вбачав індоєвропейську прабатьківщину на заході (Anthony 1986, с. 304). З ним полемізувала М. Гімбутас, яка завжди вважала, що індоєвропейці-скотарі, рухаючись зі сходу на захід, з часом перейняли землеробську термінологію (Gimbutas 1986, с. 307). Однак могло бути й навпаки: землеробці-індоєвропейці на заході сприйняли частину скотарської термінології, принесену зі сходу. Це можливо, зважаючи на те, що криза землеробства змусила частину їх перейти до скотарства. Отже, можна стверджувати, що серед ямників (особливо на Правобережній Україні) існував етнічний компонент минулих землеробів-трипільців, які перейшли до скотарського способу життя. Саме ці нові скотарі, нащадки трипільців, завдяки своїй рухливості розповсюдили індоєвропейські лексичні форми на величезному просторі.

Степ, як і море, є сприятливим середовищем для поширення мов, тому на багатьох островах Тихого океану розмовляють мовою, близькою до полінезійської. Англійська мова поширювалась через море, оскільки Британія була морською державою. Берберську мову рознесли кочовики в Сахарі, арабську — кочовики-араби, тюркську — кочовики степу від Східного Каспію до озера Лобнор і від півночі Іранського плоскогір'я до заходу Алтаю. Подібне могло бути й із індоєвропейською мовою. Однак тут є різниця: індоєвропейська мовна група зникла на степових просторах, через які колись поширювалась (Тойнбі 1995, с. 192). Однак чому ж ця група тут зникла? Можливо, тому, що вона тут у повному обсязі, тобто з її носіями, ніколи не існувала.

З часом відбувалося як змішування й виникнення нових, так і розподіл мов та відповідних людських спільностей. Суттєву роль у наступному етноісторичному процесі Північного Причорномор'я відіграло катакомбне населення, яке внесло новий струмінь у процеси, що відбувалися у Східній Європі, й призвело до остаточного розпаду відносної постіндоєвропейської єдності та до ствердження нової іранської гілки. Цілком імовірним видається існування двох різних компонентів мови населення катакомбної культури й, відповідно, двох різних їхніх носіїв, одні з яких концентрувалися переважно на Лівобережжі, а інші — на Правобережжі. Їхнє походження могло бути різним: перші виникли здебільшого на місцевій основі, а другі були прийшлими. В результаті в степах Північного Причорномор'я утворився відносний надлишок населення, що призвело до його вимушеної міграції і, як наслідок, етнічного перегрупування.

Так, на Правобережжі частину ямного населення було витиснуто до Лісостепу (на північ, північний захід і захід), де й розпочався процес формування культур шнурової кераміки, зокрема, середньодніпровської культури. Частина населення залишилася на місці й змішалася із катакомбним, а частина, ймовірно, пішла на Лівобережжя і через нього на середній Дон, Волгу й далі на схід.

На Лівобережжі, якщо й був деякий відтік населення на північ, то незначний. Місцеве населення тут могло змішатися з прийшлим з Кавказу й частково з Правобережжя та скласти нове формування — іранців. Волзька група ямних племен, відокремлена племенами катакомбної культури від західного ареалу ямної культури, перетворилася на дещо відмінне від останніх населення, зафіксоване археологами у вигляді полтавкинської культури. Водночас частина населення, яке мігрувало з Подніпров'я і, можливо, змішалася з місцевим, пізніше переселилося далі на схід і перетворилося на населення афа-

насіївської культури, зв'язок якого з ямним неодноразово відзначали, зокрема, й антропологи (Алексеев 1961). Підтвердженням цього може слугувати наявність у поховальних пам'ятках афанасіївської культури деяких рис, притаманних поховальним пам'яткам ямної культури Правобережжя Дніпра. Проте щодо походження «афанасіївців» цілком можливі й інші варіанти, зокрема, їх азійське походження, на якому наполягає І.М. Хлопін (Хлопін 1999).

Згадка про населення афанасіївської культури стосується розв'язання проблеми давніх носіїв тохарської мови, подібність якої до дакомізітської або грецької призвела до того, що деякі вчені ідентифікували тохарський масив із ямною культурою. Наприклад, В.М. Даниленко виводив цю подібність із етнокультурних контактів племен ямної культури з трипільцями, а також носіями культур лійчастого посуду й кулястих амфор (Даниленко 1974, с. 137). Водночас відзначають і подібність тохарської мови з угрофінською, у чому В.М. Даниленко вбачав вплив кельтимиану шляхом схрещування мов. Давніх тохарців він ототожнював з населенням афанасіївської культури (Даниленко 1974, с. 138). Це досить логічно й узгоджується з можливою міграцією на схід представників постіндоевропейців. Прототохари уявляються не найдавнішою індоєвропейською групою, як вважав В.М. Даниленко (Даниленко 1974, с. 142), а пізнішою, що виникла в результаті

схрещення постіндоевропейської групи з якоюсь із груп уральських мов. Частину населення ямної культури (індоіранців за В.О. Сафроновим), що проникла до Північного Кавказу, вважають індоаріями (Сафронов 1989, с. 214), але й ця думка досить суперечлива, оскільки логічніше індоаріїв виводити не з Європи, а з Азії.

Отже, територію євразійських степів лише частково можна вважати територією індоєвропейської спільності, час розпаду якої збігається з кризою землеробського господарства, а в населенні ямної культури можна вбачати «макроетнічну спільність», яка могла поєднувати народи різних мовних сімей.

Спроби реконструкції мовних побудов за археологічними даними, звичайно, є досить гіпотетичними. Проте слід зазначити, що до реконструкції лінгвістами суспільства й культури індоєвропейців за реконструйованими ними ж лексичними формами також необхідно ставитися обережно, оскільки, як зазначив Е. Палгрем, лінгвісти намагаються аргументувати недоведеним те, що лише припускається (Лелеков 1982, с. 36). Водночас вважають, що перенесення лінгвістичних схем на етнічний розвиток не обґрунтоване ані теоретично, ані методологічно (Генинг 1988а, с. 225). Сподіваємося, що подальша тісна співпраця лінгвістів і археологів дасть змогу всебічно розглянути та успішно розв'язати численні проблеми, що перебувають на межі цих наук.

Алексеев В.П. Палеоантропология Алтае-Саянского нагорья эпохи неолита и бронзы // ТИЭ. — 1961. — 71. — С. 107—206.

Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский язык. — М., 1986.

Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М., 1989. — С. 31—49.

Брюсов А.Я. Об экспансии «культур с боевыми топорами» // СА. — 1961. — № 3. — С. 14—33.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Миграции племен — носителей индоевропейских диалектов — с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 11—33.

Генинг В.Ф. Проблема происхождения и древнейших этапов развития этносов: Труды V Междун. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 22—29.

Генинг В.Ф. Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры. — М., 1988а.

Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958.

Горнунг Б.В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. — М., 1964.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 3—30.

Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // ВДИ. — 1982а. — № 4. — С. 11—25.

Лелеков Л.А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 31—37.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. — М.; Л.: СОЦЭК-ГИЗ, 1938.

Мерперт М.Я. Об этнокультурной ситуации IV—III тыс. до н.э. в Циркумпонтийской зоне // Древний Восток. Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 7—37.

Рычков Н.А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья (по курганным памятникам): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990.

Ричков М.О. Населения ямной культуры степовой України. — К., 1994. — 148 с.

- Сафронов В.А. Проблемы индоевропейской прародины. — Орджоникидзе: Северо-Осетинский ун-т, 1983.
- Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.
- Трубачев О.Н. Некоторые данные об индоевропейском языковом субстрате Северного Кавказа // ВДИ. — 1978. — № 4. — С. 34—42.
- Трубачев О.Н. Рецензия на монографию В.А. Сафронова «Индоевропейские прародины». — Горький, 1989.
- Формозов А.А. Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. — М., 1959.
- Хлопин И.Н. Афанасьевская культура (историческое содержание): Приложение к: Грязнов М.П. Афанасьевская культура на Енисее. — СПб., 1999. — С. 71—84.
- Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. — М., 1978.
- Anthony D. The «Kurgan Culture», Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration // Current Anthropology. — 1986. — № 4. — P. 291—304.
- Gimbutas M. Comments on «The «Kurgan Culture», Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration» of D. Anthony // Current Anthropology. — 1986. — № 4. — P. 305—306.
- Mallory J.P. The Chronology of the Early Kurgan Tradition (Part two) // The Journal of Indo-European Studies. — 1977. — V. 5. — № 4. — P. 339—368.
- Uhlenbeck C.C. The Indogermanic Mother Language and Mather Tribes Complex. — Philadelphia, 1957. — V. 39. — № 3. — P. 385—393.

Одержано 28. 02. 2007

М.І. Удовиченко, О.О. Бритюк

ГЕОЛОГО-АРХЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕРГЕЛЕВОЇ ГРЯДИ

Південна частина Луганської обл. має певні геологічні особливості, на які вже неодноразово звертали увагу дослідники, та численні археологічні пам'ятки (Евдокимов 1991; Гершкович 1996 та ін.), більшість із яких представлено курганными могильниками (переважно доби ранньої—пізньої бронзи) на високих плато. Середня висота цих курганів становить від 0,6 до 2,5 м. Серед архітектурних особливостей варто відзначити наявність у курганах неодноразових досипок та широке використання легкодоступного в цій місцевості каменю.

Певний інтерес щодо поєднання геологічних та археологічних особливостей становлять вододільні плато на межі Лутугінського та Перевальського р-нів Луганської обл., обстежені нами під час геологічних екскурсій навесні—восени 2007 р. На верхівці гряди завдовжки 15—17 км, яка є вододілом басейнів річок Біла та Ольхова, розташовано понад 20 курганных могильників та окремих курганів, більшість із

яких нанесено на мапи з топографічними основами 1942, 1961, 1981—1982 рр.¹

Абсолютні позначки висот тут становлять 230—250 м над рівнем моря. Правий схил басейну р. Біла пологий, прорізаний мережею розгалужених неглибоких задернованих улоговин — в минулому дрібних ярів. Задернованість та пологі схили улоговин засвідчують, що ерозійні процеси тут втратили свою активність відносно давно. Територія на південь від гряди — це лівий схил долини р. Ольхова, досить крутий та прорізаний глибокими ярами і балками, що засвідчує активний перебіг сучасних ерозійних процесів.

Ландшафт місцевості віднесено до Ольховського індивідуального (VII₄) Сіверськодонецького (VII) виду, для якого характерні структурно-денудаційні, сильно розчленовані грядово-пагорбові та гривисто-улоговинні схилі рівнини на дрібноскладчастій основі. Вони переважно сформовані кам'яновугільними породами (пісковики, вапняки, сланці), що майже всюди виходять на поверхню (Фисуненко, Жадан 1994, с. 154—155).

Геологічно ділянка розміщується на південному крилі Аненської антиклиналі, ускладненому кількома дрібними складками. Залягання плас-

¹ Див., наприклад, топографічну карту Генерального штабу СРСР, лист «Стаханов» М-37-126.

тів гірських порід тут полого, кути падіння часто не перевищують 10°, місцями залягання майже горизонтальне. Безпосередньо в місці східного замикання синклінальної складки розташована пам'ятка Мергелева гряда (Клочко 2007, с. 118).

Ця назва є досить дивною, оскільки хоча досліджену частину вододілу дійсно вкрито плоскими уламками каменю, але це не мергель, а темно-сірий вапняк. Як відомо, до мергелів відносять осадові породи, що займають проміжне місце між вапняками та глинами і на 50—70 % складаються з карбонатів та 50—30 % — із глинистих частинок. Крім того, вкрай мало ймовірно ми вважаємо припущення про можливе місцеве походження назви Мергелева гряда. Час появи топонімів слід співвідносити з часом активного заселення місцевості, яке тут почалося з другої половини XVIII — початку XIX ст. (Высоцкий 2003, с. 66—77). Села Іллірія, Македонівка та Адріанополь заснували сербські та грецькі переселенці, а сусідні селища Єлизаветівка, Степанівка, Никитівка — російські. Наскільки нам відомо, ані росіяни, ані греки не називали вапняк «мергелем».

Кам'яновугільні відклади, що виходять на поверхню, відносять до світ C_2^2 , C_2^3 , C_2^4 . Серед порід переважають аргіліти, алевроліти та пісковики. Другорядне значення мають пласти вапняків та вугілля. Сам курганний комплекс розташований на виходах вапняку K_1 , що добре видно на планшеті (Материалы ... 1924) геологічної карти району. Поверхневий пласт вапняку, розбитий системою тріщин, має потужність 0,5—0,6 м. Можливо, саме ці тріщини й дали привід В.І. Клочку вказувати на наявність тут «кладки», «променів» або навіть «доріжок».

Звертаємо увагу на те, що автори планшети — відомі фахівці в галузі геології та геологічного картування — свого часу виконали великий обсяг робіт із геологічної зйомки. Крім того, Л. Лутугін керував геологознімальними роботами на всій території Донбасу. Ймовірність того, що ці фахівці могли прийняти за природні виходи штучно покладені глиби вапняку повністю виключена, тому на згаданому планшеті виходи вапняку визначено саме як *природні*. Їх можна прийняти за штучні лише за відсутності кваліфікованої геологічної експертизи. До того ж, можливо, сучасних дослідників дезорієнтували такі нетипові ознаки, як вертикальна позиція деяких плит, наявність глини та ґрунту під плитами, дивні сліди на каменях. Проте всі ці особливості мають цілком природне походження.

Як відомо, у верхів'ях кожного ярочка формується вершинний уступ. У нашій ситуації у верхній частині він був утворений вапняками, а в нижній — вивітряними м'якими глинистими породами, що дуже легко вимивалися цівками

води, що стікала, і в результаті наставав момент, коли плита перекидалася та займала вертикальне положення. Крім того, слід пам'ятати про наявність тут вододілу та цілої серії дрібних ярочків, у верхів'ях кожного з яких був уступ. З часом саме так поступово формувалися цілі ряди перекинутих вертикальних плит, які авторами розкопок було помилково визначено як штучна огорожа-стіна.

Дивна, як на перший погляд, система тріснутих плит на поверхні вододільного плато пояснюється віком цього геологічного утворення. Вважається, що чим вищі позначки вододільних частин, тим давніші поверхні вирівнювання. Визначено чіткий зв'язок між висотами вододілів та віком поверхонь. Позначки близько 250 м (Росльий 1968) відповідають неогеновим, тобто вони сформувалися близько 10 млн років тому. Пласт вапняку, про який йдеться, опинився на поверхні саме в той час. Звичайно, за 10 млн років плити піддавались різним фізичним та хімічним процесам, переважно пов'язаним із вивітрянням. За такий великий проміжок часу ці процеси привели до горизонтального розширення вапняку, навіть незважаючи на достатню однорідність породи. Уламки вивітраних аргілітів, глина та гумус заповнювали пустоти між шарами вапняку, внаслідок чого сформувалися «два-три прошарки кладки з перев'язкою шарів» (Гайко, Шубин, Парамонов 2005).

Фактор часу пояснює ще одну особливість гряди — наявність «слідов пропилів, жолобів та лунок», що також були сприйняті авторами розкопок за штучні. За 10 млн років навіть вапняк, порода практично нерозчинна, починає розчинятися з поверхні; як приклад — відомі карстові печери. Подібні нерівності та заглиблення, що утворилися в результаті поверхневого карсту, можна спостерігати практично в усіх місцях, де виходять карбонатні породи — у Криму, Середній Азії, на Кавказі. Сліди, прийняті за прорізи, також цілком природні. Адже монолітна, на перший погляд, вапнякова порода має в різних місцях різну за щільністю текстуру, іноді більш м'яку, у вигляді вузьких витягнутих смуг, окремих локацій. Це може бути або скупчення органіки (уламки мушель), або підвищена домішка глинистих часточок. Причому подібні локації майже завжди мають вигляд смужок через шарувату структуру вапняків. Саме ці смужки були найменш стійкими місцями під час тривалого вилуговування породи. В цих зонах розчинення відбувалося інтенсивніше, тим більше, що ділянки-заглиблення піддавались впливу цівки води. Стінки «пропилів» не рівні, оскільки це лінійна форма карсту. Якби походження «пропилів» та «свердловин» було штучним, спостерігалися б чіткі уривчасті лінії пе-

реміщення інструменту: вхід, вихід, помилкові рухи в сторони, що легко визначаються візуально. Натомість це природні заглиблення з плавними краями, що виникли в результаті розчинення частини вапняку.

Природа тут приготувала й інші сюрпризи. Так, керівник розкопок стверджує про залягання вапнякових плит на підоснові із суміші глини та дрібних каменів, «яка за своїми властивостями нагадує сучасний бетон» (Клочко 2007). Проте реальним підґрунтям вапнякового «панциру» в цій місцевості є аргіліти — щільні глини, що втратили здатність розмокати (Короновський, Якушова 1991, с. 55—56). Слід зважати на те, що ці аргіліти дуже вивітрені, неоднорідні та мають різний ступінь цементації. Більшість із них, дійсно, дійшли до стану глини, але інші залишилися у твердому стані у вигляді невеликих уламків. Чому сталося саме так? Як правило, на схилах продукти вивітрювання дуже легко змиваються. У нашому випадку плити вапняку слугували природним захисним «чохлам» від змивів. Саме тому під ними спостерігаються рештки такої сильної кори вивітрювання, що не характерно для більшості місць Донбасу.

Те, що в цій кам'яно-грунтово-глиняній суміші виявлено гумус, — цілком нормальне явище. Продукти розкладу дерну (гумусу) на плитах вапняку з'явилися у результаті їх змиву з поверхні або в тріщини, де вони накопичувались у верхній частині вивітрених порід. Процеси формування ґрунту найінтенсивніше проходять саме в тріщинах, що на місцевості добре ілюструють практично голі плити та рослини, що ростуть у тріщинах між ними.

На нашу думку, за картою Л. Лутугіна, курганний могильник розташований на цілком природному виході вапняку. Пласт вапняку K_1 розчленований системою тріщин, природною як для Донбасу, так і для інших регіонів, де спостережено процеси складкоутворення. Під час цього процесу виникають механічні напруження, в результаті яких формуються закономірні системи кліважних тріщин, орієнтованих відповідно до напрямків осей складок. Густина тріщин залежить від ступеня складчастості.

Як доказ природного характеру утворення тріщин можна навести повну відповідність один одному контурів блоків, розташованих поряд. Якщо тріщина майже рівна, ця тотожність майже не помітна, але дуже показова, коли тріщини хвилясті. На місцевості чітко видно, як віддалені одна від одної плити мають край розломів, прак-

тично до сантиметрів тотожні за формою. Це повністю виключає будь-яке втручання людини у формування кам'яного «панциру». Ще більш показовим є збіг країв розломів горизонтальних та вертикальних плит, розташованих поряд (ті, що впали внаслідок формування вершинних уступів). Такі випадки серійно зафіксовано на поверхні гряди в безпосередній близькості від дослідженої курганної групи.

Місцями плити на поверхні гряди лежать досить близько одна від одної, а подекуди віддалені на кілька десятків сантиметрів. Відмінність у відстанях між плитами пояснюється тим, що в осінньо-зимові та зимово-весняні періоди, коли середньодобова температура коливається близько нульової позначки, насичені водою гірські породи, що заповнюють тріщину, збільшуються в об'ємі внаслідок замерзання. Це приводить до горизонтальних навантажень, а відтак, до переміщення плит у вільному напрямку.

З огляду на те, що курганний комплекс розташований безпосередньо на гряді, всі описані особливості характерні й для основ курганів. Однак слід зважати на те, що під час спорудження могил та насипів давні будівельники переміщували частину плит. Деякі плити, що оточують кургани, були використані для спорудження кромлеху та кам'яного кільця навколо поховань. Отже, природний порядок розташування плит на гряді навколо кургану міг бути локально порушений. Однак у деяких місцях зовнішнє кам'яне кільце та насип розташовані одразу на тріщинуватих плитах, під якими можна побачити описану вище суміш дрібних уламків аргілітів, глини та ґрунту. Можливо, наявність такої суміші під плитами безпосередньо під курганом і спонукало дослідників стверджувати, що плити, які підстилають курган, було принесено та покладено будівельниками, але диспозицію інших плит на гряді, абсолютно аналогічну та природну, вони чомусь не взяли до уваги.

Отже, на Мергелевій гряді спостерігаються сукупні результати різних процесів: складної гри природи та специфічних особливостей формування вододілів у районі Донецького кряжа, на які наклалися культурні особливості давніх будівельників курганів.

Пропонуємо дослідникам культурної спадщини надалі обачливіше підходити до визначення ступеня антропогенного впливу на природні утворення та активніше залучати до своїх робіт фахівців-геологів.

Высоцкий В.И. Исторические аспекты топонимов Луганщины. — Луганск, 2003.

Гайко Г., Шубін Ю., Парамонов В. Інженерно-геологічна розвідка Степанівського курганного комплексу // Сб. науч. тр. ДонГТУ. — Алчевск, 2005. — Вып. 20. — С. 179—183.

- Гершкович Я.П. Кургани в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже. — Луганск, 1996.
- Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника. — К., 1991.
- Клочко В.І. «Мергелева гряда» // Искусство и религия древних обществ. — Луганськ, 2007. — С. 118—121.
- Короновский Н.В., Якушова А.Ф. Основы геологии. — М., 1991.
- Материалы к детальной геологической карте каменноугольного бассейна, издаваемой Геологическим комитетом на основании исследований, произведенных под руководством Л.И. Лутугина, 1924 г., планшет — V-24 (Складений Н.А. Родигінім, А.А. Гапеевим, Л.І. Лутугінім за участю Е.О. Погребницького).
- Рослый И.М. Поверхности выравнивания Донецкой возвышенности // Известия АН СССР, серия география. — 1968. — № 4.
- Фисуненко О.П., Жадан В.И. Природа Луганской области. — Луганск, 1994.

Одержано 25. 12. 2007

В.М. Гладилін

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИЙ ПРОФІЛЬ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ ПОБЛИЗУ с. АНТОНІВКА

Відкриті й досліджені в 1960-х рр. палеолітичні місцезнаходження Антонівка I, II, III в Марійському р-ні Донецької обл. було введено в науковий обіг відповідно до прийнятої господарсько-побутової класифікації пам'яток кам'яного віку як стоянки-майстерні під відкритим небом, відмінні від таких у скальних сховищах — під козирками навісів і в гротах (Гладилін 2001, с. 3—6). Ця атрибуція пам'яток зберігає свою актуальність і нині, хоча з плином часу вона вже не здається такою однозначною.

На початку 1960-х рр. я недооцінив значення прошарків кварцитоподібного пісковиків у товщі відкладів із культурними рештками мустьєрського й пізньопалеолітичного часу. Рештки верхнього з них було зафіксовано у вигляді брекчії на уступі III надзаплавної тераси р. Сухі Яли та фрагментовано — в суміші з мустьєрськими виробами нижче по схилу (стоянка Антонівка I). Другий прошарок у вигляді масивних глиб виявлено по краю і на схилі II надзаплавної тераси (стоянка Антонівка II), третій — також у вигляді різновеликих уламків залягав разом із виробами пізнього палеоліту на I надзаплавній терасі (стоянка Антонівка III). Усі три прошарки — це

рештки пісковикових пластів у товщі піщаних і супіщаних відкладів сарматського ярусу, розкритих і зруйнованих р. Сухі Яли в процесі вироблення її русла. Не важко уявити, що при цьому м'які піщані відклади, на яких покоїлись ці пласти, легко вимивалися річкою під час повеней і видувалися вітрами. В результаті під кромкою пісковиків утворювались більш-менш глибокі ніші — навіси й гроти, в яких могли оселятися палеолітичні мешканці краю. Під час руйнування цих скельних сховищ глиби й уламки пісковиків змішувались із культурними рештками, як це було, наприклад, на кримських печерних палеолітичних пам'ятках. Подальші делювіальні процеси довершили картину, яку ми спостерігаємо нині і яку я назвав «перевернутою» стратиграфією (Гладилін 2001, с. 7).

Отже, антонівські стоянки-майстерні виникли поблизу кромки відслонень пісковиків, розкритих р. Сухі Яли, що слугували жителям цих місць природним противітровим заслоном або скельними сховищами — навісами й гротами, подібним до відомих на пам'ятці первісного наскельного мистецтва Кам'яна Могила під Мелітополем у Північному Призов'ї.

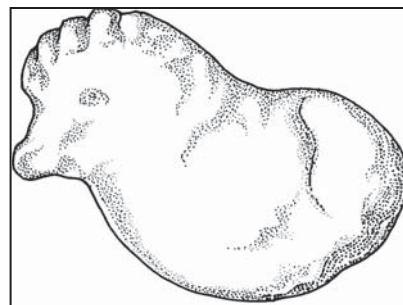
Гладилін В.Н. Антоновка I, II: стратиграфія палеоліта, фауна // Археологический альманах. — 2001. — № 10. — С. 3—8.

Одержано 12. 12. 2007

Методика польових археологічних досліджень

А. Рабіновітц, Л.В. Седікова,
Дж. Трелоган, С. Ів

НОВІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ: ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА РОЗКОПКИ У ПІВДЕННОМУ РАЙОНІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО, 2001—2006 рр.

На нижці прикладів археологічної інтерпретації з останніх розкопок у Південному районі Херсонеса оцінено практичність цифрової системи археологічної документації. Запропоновано детальний огляд програмного забезпечення, обладнання і вмінь, необхідних для застосування такої системи на інших проектах, а також обговорення важливості обміну між дослідниками цифровими археологічними даними.

У статті, опублікованій в попередньому номері журналу, обговорено розробку і застосування цифрової контекстової системи фіксації для розкопок у Південному районі міської території Херсонеса. У зазначеній статті було подано огляд західноєвропейських вимог до археологічної документації і обговорення наших спроб поєднати ці стандарти з цифровими технологіями для використання в польовій роботі в Україні. Остаточним результатом стала система, що ґрунтується на описовій базі даних і географічній інформаційній системі (ГІС), в якій текстові описи об'єктів і шарів взаємопов'язані з просторовою інформацією, фотографіями і навіть тривимірними моделями. Однак тут не пропонується розгляд загальної значущості системи. Мета цієї статті — оцінити переваги, які така система може запропонувати, застерегти від певних потенційних труднощів і надати всесторонню інформацію, яка, сподіваємося, підштовхне інші археологічні проекти до застосування подібних систем документації у своїй роботі. Розглянемо результати впровадження нашої цифрової системи документації.

І. Результати

Обговорення результатів, отриманих за допомогою наведеної системи документації (див.: Археологія. — 2008. — № 1. — С. 71—81), доцільно розпочати з засобів, які вона надає. Найважливішим із них є питання, тобто запит, що ґрунтується на включенні або виключенні окремих типів інформації, який і вводять до набору даних по одному або групами, що містять спільні еле-

менти. На найпростішому рівні запит дає змогу користувачеві відібрати лише ті записи, що відповідають заданим критеріям. На рівні тексту, наприклад, можна легко вибрати з бази даних лише контексти, де згадано слово «черепиця» (див. таблицю).

В описовій базі даних, що складається з окремих таблиць, пов'язаних між собою спільними елементами, запити можуть створювати нерозв'язні труднощі. Наприклад, у нашій системі записи про невеличкі знахідки супроводжуються номером контексту, в якому знахідку зафіксовано, а також визначенням і описом самої знахідки. Отже, до бази даних можна ввести запит, скласти список контекстів (із таблиці контекстів), в яких було знайдено невеличкі знахідки (з таблиці таких знахідок, де вказано номери контекстів), визначені як монети (в розділі визначень) з ро-омега на аверсі (в розділі описів). Такий запит дає змогу легко знаходити відповіді на питання щодо датування, наприклад, окремих шарів або локалізації певного типу знахідок.

Поєднання текстової бази даних із ГІС надає цьому процесу просторового виміру. Ми можемо запитувати ГІС, ґрунтуючись на первинних даних, зібраних на кожній ділянці розкопок. Так, оскільки, зокрема, тип знахідки введено на розкопці, можна робити запит про зображення місця фіксації знахідок усіх об'єктів, визначених як монети. Вдосконалений зв'язок між текстовою базою даних і ГІС дає ще більші можливості для запитів. Якщо записи в базі даних пов'язані із записами в ГІС номерами невеликої знахідки і контексту, можна створювати картину просторової варіації за описаним складним запитом. У результаті отримуємо карту місць знахідок усіх монет із монограмою ро-омега. В разі відбору окремого елемента з'являється таблиця

© А. РАБІНОВІТЦ, Л.В. СЕДІКОВА,
Д. ТРЕЛОГАН, С. ІВ, 2008

з інформацією про контекст, у якому знайдено цю монету. Тривимірні функції сучасної версії ArcGIS роблять картину ще цікавішою: за цією таблицею можна виділити окремий контекст і всі знахідки в ньому, а також оцінити їх розташування в тривимірному просторі за тривимірною топографічною моделлю поверхні шару, в якому їх зафіксовано.

І нарешті, завдяки поєднанню окремого ідентифікаційного номера кожної знахідки й окремого ідентифікаційного номера кожного контексту в цю систему запитів і результатів можна легко вводити інші типи табличних даних. Наприклад, результати досліджень спеціалістів природничих наук можна використовувати для картографування і визначення густоти поширення

аналізованих решток. За допомогою результатів запиту можна створити карту лише палеоботанічних зразків із рештками проса або поєднати її з шарами різної насиченості, де знайдено кістки тварин у тій чи іншій концентрації.

Тут доречно навести кілька конкретних прикладів. Подамо фактичні запити для кращого розуміння різних аспектів археологічної фіксації у Південному районі Херсонеса. У кожному випадку система документації допомагала реконструювати контекстуальні зв'язки знахідки й відкладення, які ми, у свою чергу, використовували в інтерпретації решток.

Приклад 1: датування. Під верхніми шарами XII і XIII ст. у приміщенні було знайдено глинобитну підлогу, заглиблену в материк. Нам

Перелік контекстів (ліворуч), звідки за допомогою запиту вибрано лише ті, в яких є слово «черепиця»

Позитив			
Шар завалу в приміщенні 38	512		
Стіна			
Стіна кам'яної кладки всуху приміщення 38 — північно-західна стіна	521		
Позитив			
Завал у приміщенні 38	535		
Стіна			
Стіна-сходи в західному кутку приміщення 38	536		
Позитив			
Глина у південному кутку приміщення 38	537		
Стіна			
Груба кам'яна конструкція, можливо, підпора для сходів уздовж північно-західної стіни приміщення 38	559		
Позитив			
Шар завалу черепиці в приміщенні 38	569		
Позитив			
Шар черепиці та придатних для склеювання посудин у приміщенні 38	580		
Позитив			
Нагромадження гальки й черепиці біля північного кута приміщення 38	595		
Негатив			
Врізання ями для північної палі в приміщенні 38	599		
Негатив			
Врізання ями для південної палі в приміщенні 38	600		
Негатив			
Врізання ями в західній частині приміщення 38	601		
Позитив			
Глинобитна поверхня дна ями 601 в кімнаті 38	602		
Негатив			
Врізання рову навколо ями 601 в приміщенні 38	604		
Позитив			
Невелика глиниста поверхня у північно-західній частині приміщення 38	606		
		Номер контексту	
		Тип	
		Опис	
		Позитив	
		Шар завалу черепиці в приміщенні 38	569
		Позитив	
		Шар черепиці та придатних для склеювання посудин у приміщенні 38	580
		Позитив	
		Нагромадження гальки й черепиці біля північного кута приміщення 38	595

здавалося, що ця підлога існувала задовго до реконструкції останнього періоду, але найпізнішу монету, знайдену в шарі, можна було датувати XII ст., що залишало невеликий проміжок часу між найранішими і найпізнішими будівельними роботами. Однак після розгляду у тривимірному зображенні розташування знахідок монет, позначених різними кольорами відповідно до віку, стало очевидно, що найпізніша монета розташовувалася на поверхні підлоги або просто під її рівнем, тоді як монети, знайдені глибше в шарі, датувалися XI ст. або раніше. Цей зразок дає змогу висунути гіпотезу, що найпізніша монета впала в період використання підлоги, а тому не є *terminus post quem* її спорудження. Якщо брати до уваги просторову інформацію, то нумізмічні свідчення не перешкоджають датуванню попередніх конструкцій, що є більш прийнятним у періодизації усєї пам'ятки.

Приклад 2: результати спеціалізованих досліджень. У 2005—2006 рр. з нами співпрацював спеціаліст з археометалургії, який розпочав широку програму збирання зразків металевої стружки. Свої знахідки він фіксував у вигляді запису маси стружки магнітного металу різних розмірів у таблицях, укладених за номерами зразків. Після переведення цих таблиць у ГІС їх можна було використовувати для створення кольорової карти щільності залягання окремих типів стружки, що дало нам змогу експериментально визначити точне розташування ковадла в одному з приміщень (рис. 1). У тому ж приміщенні зафіксовано рештки складу бакалії, що функціонував тут пізніше. Ми знайшли ці рештки обвугленими після пожежі, що знищила майже все місто у XIII ст., і зібрали велику кількість палеоботанічних зразків. Більшість цих зразків дали пшеницю, і лише один зразок показав незначну кількість зернят винограду. Коли цей зразок ми нанесли на карту в ГІС, то виявили, що його зібрано безпосередньо на фрагментах однієї амфори; це дало змогу припустити, що на момент пожежі у приміщенні амфора містила вино (рис. 2).

Приклад 3: архітектурний аналіз. У 2005 р. до нас приєднався американський дослідник історії архітектури, фахівець з візантійського періоду, який мав аналізувати архітектурні рештки та деталі для створення реконструкцій будівель XIII ст. Він не був присутній на розкопках улітку 2004 р. шарів обвалів, де було знайдено значну кількість арочних блоків та інших оброблених каменів. Після стислого ознайомлення з системою документації він зміг поєднати кожен із цих каменів із місцем його знахідки і почав швидко вводити в ГІС моделі з їх місцезнаходженнями. Використавши ці моделі для реконструкції розташування вікон й опрацю-

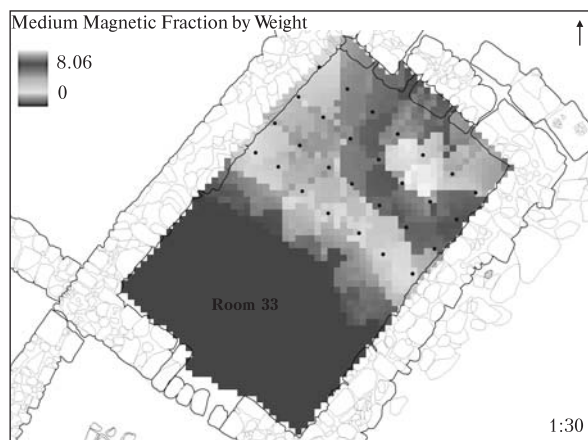

Рис. 1. Карта густоти поширення ковальської стружки, укладена за серією зразків (точок); у центрі найбільшої концентрації стружки (біла ділянка вгорі праворуч) була невелика яма, що, можливо, утворилась від дерев'яної підставки, на якій встановлювали ковадло

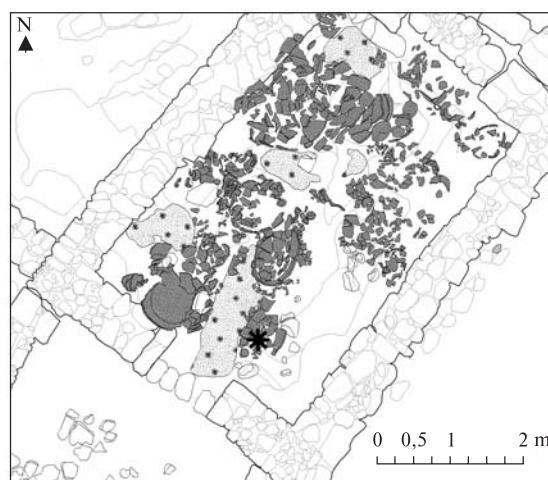

Рис. 2. План, укладений за співвіднесеними з місцевістю фотографіями розбитих піфосів і амфор, знайдених у складському приміщенні; зірочкою позначено розташування палеоботанічного зразка з виноградними зернами

вання окремих кімнат, він із захватом зазначив, що накопичена інформація та опис функцій у ГІС дали йому змогу ніби заново провести розкопки.

Приклад 4: інтерпретація. У 2004 р. в іншому згорілому приміщенні в шарах руйнування XIII ст. було знайдено бронзовий енкалпйон, а також багато аморфних пошкоджених корозією залізних предметів і великих цвяхів. Під час першого очищення аморфних предметів стало зрозуміло, що більшість із них були кріпленнями або фурнітурою, можливо, дерев'яних скриньок чи посудин. Під час подальшого очищення самого хреста було виявлено мінералізовані відбитки тканини, в яку його загорнули. Однак лише порівнявши між собою карти місцезнаходжень кріплень і цвяхів, ми змогли визначити, що кріплення були зосереджені біля хреста,

із західної сторони біля входу в приміщення. У тривимірному зображенні місцезнаходження зразків вражало ще більше: кріплення залягали близько від поверхні шару руйнування й були розсіпані на дещо похилій поверхні підлоги приміщення. Усе це вказує на те, що хрест лежав загорнутий у тканину в дерев'яній скриньці, що впала на підлогу і розбилась під час пожежі в приміщенні. Визначення таких зразків за місцезнаходженнями цих предметів було б неможливим без введених у ГІС питань і зображень, а отже, наші варіанти інтерпретацій були б набагато біднішими.

Проблеми і застереження. Ми чітко усвідомлюємо, що заснована на ГІС система контекстової документації — це потужний і корисний засіб у вивченні археологічної фіксації. Утім очевидно, що вона створює певні проблеми і їх не можна сприймати некритично. Найважливіша проблема пов'язана з нашим розумінням знань і дійсності. Ознайомившись із фотореалістичними моделями стратиграфічних відкладень, як археологи, так і громадськість схильні вважати, що ці моделі більш наближені до «дійсності», ніж традиційні плани і розрізи. Це небезпечно непорозуміння: незважаючи на те що ці технології більш ефективні у створенні уявлення про вигляд відкладення до розкопок, вони також є результатом вибору, помилок і упереджень археологів, які ними послуговуються. Багато в чому традиційні способи документації більше наближені до «дійсності», оскільки недвозначно подають як інтерпретаційні, так і описові дані.

У дещо інший спосіб та сама тенденція проявляється в спокусі відразу перейти до висновків, спираючись на окремі випадки. Особливо це стосується тривимірного уявлення. Не виключено, що деякі з гіпотез, наведені у попередніх прикладах, є надто уявні й перенавантажують джерела: зокрема, монета пізнішого часу біля поверхні ранішого періоду насправді могла б датувати будівництво підлоги. Дуже легко захопитися привабливими тривимірними графіками й обходитися без простих пояснень і невизначеності задля цікавіших і детальніших реконструкцій, що відповідають свідченням. Комп'ютерні моделі справляють враження впевненості та наукової точності, які важко проігнорувати.

Уявлення про точність порушує іншу проблему. Як показує досвід, у разі якщо пристрої і програмне забезпечення дослідження передбачають похибку у вимірюванні на рівні міліметрів, учасники експедиції схильні занадто зосереджуватися на точності й відповідності. Іноді надмірна увага до точності призводить до зменшення відповідності у виконанні деяких рисунків. Археологи завжди намагалися вико-

ристовувати традиційні засоби для фіксації якнайточніших вимірів, але водночас прагнули до здорової терпимості стосовно певного рівня похибок, особливо на малій шкалі. Неточності, хоч і незначні, постійно супроводжують археологічну документацію і публікації. Пристрої, які ми використовували, зменшували цю терпимість, і стало очевидним, що слід знову її прийняти, принаймні в незначному обсязі, щоб продовжувати роботу.

Однак, незважаючи на децищу терпимості до похибок, система дійсно потребує значного збільшення уваги до деталей та точності, що створює ще одну перешкоду. Кількість створюваної інформації та переплетені зв'язки між різними типами даних значно ускладнюють систему польової фіксації, що призводить до незначних помилок і плутанини. З огляду на це кожен із останніх трьох сезонів потребував значної додаткової роботи протягом розкопок і після них, пов'язаної із виправленням помилок: від неточних пояснень або фотографій у базі даних до повторення єдиних номерів у реєстрах зразків, знахідок і контекстів, записаних під час польових робіт. Такі помилки особливо часто спостерігалися в зразках із довгими номерами кількох різних типів, а також у фіксації зв'язків між контекстами. Це ще раз засвідчило, що найважливішим у такій системі є збереження не лише цифрової, а й паперової документації. Так само й цифрові карти, зроблені в ГІС, слід доповнювати накресленими від руки оригіналами. Разом із системою контекстової документації кожен керівник розкопу вів менш формалізований щоденник або журнал розкопок. Описова інформація у цих записах часто допомагала виправити помилки, які неможливо було усунути на основі лише бази даних, занесеної у ГІС.

Проте найбільшою проблемою є тривалість зберігання даних у системі цифрової документації. Досвід показує, що паперова документація може успішно зберігатися понад сто років, не потребуючи жодних додаткових технологій для її прочитання. Життя цифрового документа, збереженого у властивому форматі або на спеціальному носії, може тривати не більше одного покоління (можна згадати хоча б 3,5-дюймові дискети). Навіть документи в незмінному архівному форматі потребують реставрації, що часто вимагає багато часу і ресурсів. Їх необхідно зберігати в копіях, переносити з одного обладнання на інше, поновлювати тощо. Ми намагалися уникнути цього за допомогою створення жорстких копій для кожної категорії зібраної документації, але можливості ГІС і бази даних відтворювати контекстуальні зв'язки не вдається захистити на рівні, вищому ніж найпростіший. Отже, починати запровадження цифрової системи документації, попередньо не

забезпечивши захисту даних протягом тривалого часу, — безвідповідально. Розкопки як, по суті, руйнівна дія залишають по собі небагато свідчень для наступних дослідників, отже, маємо бути впевнені, що наша стратегія документації захищає контекстуальні зв'язки і жодним чином не піддає їх ризику.

З огляду на все вищезазначене можливості описаної системи величезні, і в разі розв'язання згаданих проблем подібна практика зумовить справжню революцію в археологічних дослідженнях. Однак нові технологічні засоби помітно змінять нашу галузь лише тоді, коли такі дані почне збирати й обмінюватися ними відразу значна кількість науковців. Зважаючи на це, у своїх дослідженнях ми постійно працювали над тим, щоб система документації залишалась практичною, зрозумілою і її можна було ще раз використати, тобто, щоб вона була фінансово і технологічно доступною для багатьох інших археологічних проектів. У використанні система залежить від двох дорогих елементів обладнання: лазерного теодоліта й потужного комп'ютера. Інше обладнання або дешевше (цифровий фотоапарат, PhotoModeler, програмне забезпечення ГІС), або без нього можна обійтись (накопичувачі даних, сервер, навички програмування в SQL — усе це дуже важливо, але не є вирішальним). Теоретично таку систему можна впровадити навіть без використання лазерного теодоліта, але час, витрачений на знаходження вручну точних координат дослідження для великого обсягу матеріалу, зробить її непрактичною.

II. Застосування

У цьому розділі описано мінімальну кількість програмного забезпечення, обладнання, вміння і навичок, необхідних для застосування подібної системи цифрової документації. Досвід підказує, що цих основних елементів вистачить для введення такої системи на будь-якому місці розкопок, однак майже завжди існуватиме потреба вносити зміни на місцях.

Необхідне програмне забезпечення. Описана система документації потребує щонайменше системи керування реляційною базою даних (Microsoft Access або Oracle) і пакету програмного забезпечення ГІС. Для бази даних ми використовували серверну систему SQL із комунікаційним процесором Access задля підвищення продуктивності, надаючи доступ одразу багатьом користувачам, але можна обійтись і одним варіантом Access, що працює з автономним документом бази даних.

Оскільки ми надаємо перевагу використанню ArcGIS Desktop ESRI як програмного забезпечення ГІС (значною мірою завдяки недорогому

навчальному ліцензуванню через Техаський університет), маємо багато інших доступних функцій, зокрема дедалі надійніші рішення відкритих вихідних текстів, такі як QGIS. Однак програмне забезпечення ГІС має містити функції співвіднесення з особливостями місцевості, надійні засоби для коригування й атрибуції, а також якісні відбиття і вихід даних. Використання ГІС з метою створення тривимірних топографічних моделей потребуватиме функцій інтерполяції (наявні в розширенні Spatial Analyst системи ArcGIS). Тривимірне відбиття цих моделей, зроблене в інших програмах, наприклад в PhotoModeler, потребуватиме додаткового оглядового пакету, такого як ArcScene розширення для ArcGIS.

Сумісність бази даних і ГІС суттєво залежить від бази даних і програмного забезпечення ГІС. Проте якщо дані зберігаються в базі даних Access, більшість програм ГІС зможуть під'єднатися і дати доступ до даних за допомогою вмонтованих ODBC-драйверів.

Фотограмметричне програмне забезпечення знадобиться для створення скоригованих фотографій, а також тривимірних моделей для відбиття мікрофотографій архітектурних реконструкцій. З цією метою радимо використовувати PhotoModeler Pro — недорогий, потужний і відносно нескладний у вивченні та використанні.

Необхідне обладнання. Незважаючи на те, що теоретично просторові дані можна збирати за допомогою нецифрового обладнання, електронний вимірювач відстані або лазерний теодоліт є головною складовою ефективною системою цифрової документації. Можна позначити локалізацію знахідок на контекстовому плані від руки, зафіксувати глибину їх залягання одна відносно одної за допомогою оптичного теодоліта, а потім перевести плани та місця знахідок у цифрову форму і ввести в ГІС дані щодо глибини вручну. Втім на пам'ятці зі складною стратиграфією і численними знахідками без електронного обладнання цей процес може затягнутися надовго. Лазерний теодоліт, що швидко і ефективно збирає просторові дані, надає системі практичності, особливо в разі його використання разом із зовнішнім колектором даних, який може одразу переводити просторову інформацію в документи форматів, властивих для програмного забезпечення ГІС. 2005 і 2006 рр. ми використовували лазерний теодоліт Sokkia Set 5F з колектором даних Carlson Explorer (рис. 3).

Крім того, потрібен звичайний цифровий фотоапарат, адже в багатьох випадках із фотодокументацією необхідно працювати в цифровому форматі в ГІС або фотограмметричному програмному забезпеченні. Ми використовували фотоапарат Olympus C-7070, обладнаний широкомасштабними лінзами і прийнятним руч-

Рис. 3. Лазерний теодоліт Sokkia Set 5F і накопичувач даних Carlson Explorer

ним керуванням вартістю 350 дол. США (на 2005 р.). Для зручності під час створення фото-моделей можна використовувати невеликі добре видимі диски або позначені натягнуті стрічки, особливо коли археологічні відкладення візуально відрізняються один від одного. Ми використовували позначені стрічки, які можна було натягувати у вигляді сітки поверх решток і так фотографувати з метою виділення контурів і рельєфу цих решток. Подальша обробка даних здебільшого не потребувала наявності стрічки, а створення моделі могло ґрунтуватися на специфічних ознаках решток, що повторювалися на первинних фотографіях. При цьому можна обійтися без розпізнавання вручну, оскільки фотограмметричне програмне забезпечення постійно вдосконалюють.

Система в цілому не потребує значної комп'ютерної потужності, особливо зважаючи на те, що настільне програмне забезпечення ПС стає дедалі потужнішим і ефективнішим. Залежно від обсягу проекту, одного робочого стола або портативного комп'ютера принаймні з 1 Гб RAM буде достатньо, щоб слугувати робочою станцією ПС, куди можна завантажувати, обробляти і коригувати, співвідносячи з місцевістю, дані лазерного теодоліта. Однак бажано мати ще один комп'ютер із мінімаль-

ними технічними вимогами для інших завдань, наприклад введення даних, написання звітів і завантаження фотографій. Ми використовуємо окремих портативний комп'ютер MSSQL-сервер для бази даних загального зберігання документів — Small Form Factor (SFF) з Windows і 2 Гб пам'яті, який можна легко переносити на розкоп і назад.

Необхідні навички. Якість і асортимент обладнання та програмного забезпечення, розглянутих вище, можуть бути різноманітними, однак ця система фіксації обов'язково має спиратися на стратегію контекстної документації, у якій кожному зафіксованому «об'єкту» — страти-графічному шару, знахідці, зразку, фотографії тощо — присвоєно власний єдиний номер і/або літерно-цифровий код. Прийнятною є фіксація і фотографії, і зразка під № 527, але кінцеві ідентифікатори записів цих двох «об'єктів» мають відрізнятися. В нашій системі таке фото позначалося б у таблицях бази даних літерно-цифровим кодом PHCH06SR0527, а зразок — SMPCH06SR0527. Це необхідно для запобігання плутанині під час введення й обробки даних, а також накладкам і неточностям у програмному забезпеченні.

Для присвоєння цих єдиних номерів на розкоп ми використовуємо паперові журнали (окремих для кожного виду об'єктів), в які записуємо номери по порядку. Потім записи цих журналів ми вводимо в базу даних, де повні коди присвоюються автоматично. Неможливо повністю скористатися можливостями цифрової системи організації даних лише за допомогою описових або напіводнозначних термінів в описанні об'єктів. Зокрема, записи «перший шар у приміщенні 5» або «фото 2 на сувої 1» недостатньо точні для бази даних і залишають місце для повторень або накладок визначальної інформації. Для підтримки специфічності та організації необхідних для такого типу систем слід наперед домовитися щодо номінацій фіксації матеріалів і правил їх найменування, фіксації, а також пов'язування між собою. Якщо об'єкти або відкладення фіксуються непослідовно (одного дня як «монета», іншого — як «бронзова монета», наступного — «римська монета») або в довільній формі, стає дедалі складніше використовувати можливості введення запитів бази даних і можливості ПС локалізувати й аналізувати ці об'єкти. Крім того, для майбутньої наукової аудиторії буде дуже складно оцінити точність і припущення процесу збору даних, якщо, наприклад, одного дня зібрано усі цвяхи, а наступного — лише дуже великі. Усі інтерпретаційні й аналітичні можливості системи можна реалізувати лише за умови упорядкованих і послідовних збору знахідок і документації.

Як ми пересвідчилися, складність такої системи документації потребує значної кількості контрольних точок, де виявити помилки можуть різні учасники. У цьому аспекті встановлена процедура, за якою записи та їх взаємозв'язки неодноразово перевіряють на різних етапах, особливо важлива, як і механізми для постійного спілкування між тими, хто займається розкопками, природничими дослідженнями і технічною роботою, якщо учасників експедиції поділено на такі групи. Часто ми помічали, що за відсутності контрольних точок, в яких можна було виявити помилки, одна непомічена і вчасно не виправлена неточність створювала неабиякі труднощі під час введення наступних даних. На рівні організації робочого процесу надзвичайно важливо, щоб за кожною частиною системи наглядав відповідальний член експедиції, залучений до цього завдання протягом усього сезону розкопок. На розкопках 2004—2006 рр. у Південному районі Херсонеса у нас були реєстратор знахідок, реєстратор цифрових фотографій, керівник ГІС і адміністратор бази даних. Позаяк у такій складній системі помилки неминучі, їх можна швидше виявити і виправити за умови, якщо окремі члени експедиції постійно наглядатимуть за збором і виправленням даних, підтримкою сітки тощо. Брак відповідального нагляду призводить до поширення значних помилок, які важко або неможливо виправити, якщо їх не виявлено до кінця сезону розкопок.

Попередні спостереження насамперед стосуються паперової і цифрової документації, але вони так само важливі для обробки речового матеріалу, тому скрупульозний і послідовний підхід до сортування і підписування розкопаного матеріалу також є украй необхідним для цієї системи. Наприклад, дані зразків, отримані спеціалістами, лише тоді корисні для вивчення контексту, якщо їх зв'язок із контекстом легко відновити. Без контексту можна говорити лише про те, що певний тип зерен або кісток тварин знайдено на пам'ятці, а питання поширення, використання і відповідної інтерпретації стають недоступними. З огляду на це обов'язково необхідно сортувати і надписувати матеріал на розкопі, подаючи усю необхідну контекстову інформацію, за можливості в більш ніж одному місці (наприклад, роблячи напис і на пакеті, і на ярлику, прикріпленому або вміщеному в пакет). Контекстову інформацію слід зберігати разом із матеріалом і прокладати йому шлях до подальшої обробки і вивчення, оскільки цінність контекстових цифрових записів зменшується, якщо об'єкти, представлені в базі даних, вже неможливо співвіднести з реальними. Під час введення зразків речових свідчень в іншу систему, а саме — музейний реєстр, їм присвоюють нову ідентифікаційну інформацію, при цьо-

му дуже важливо узгодити первинні й нові ідентифікаційні дані. Деякі об'єкти дуже легко виявити за кресленнями або фотографіями, але багато з них надто аморфні або подібні до інших, щоб їх відрізнити в разі втрати контекстових зв'язків.

Надзвичайно важливим є спілкування між членами експедиції, залученими до робіт на різних ділянках. Необхідно, щоб спеціалісти, які проводять аналіз матеріалу, постійно контактували як із тими, хто безпосередньо проводить розкопки, так і з тими, хто працює з цифровими даними. Особливо важливим є виявлення помилок для тих дисциплін, де тривала обробка дає лише ледь відчутні результати, наприклад, неправильний напис хоча б на одному зразку ґрунту з обвугленою виноградною зерниною може серйозно підірвати роботу палеоботаніка. Крім того, спілкування допомагає спеціалістам зрозуміти контекст, з якого походить їхній матеріал. Докладне ознайомлення з самою системою документації ще більш полегшує роботу спеціалістів у формуванні переліку питань, що можуть бути введені. Під час постійного спілкування можна з'ясувати й інші фактори, наприклад, чи повністю зняли відкладення, чи зразок зібрали кельмою, киркою або бульдозером. Усе це суттєво впливає на те, як спеціаліст тієї чи іншої галузі інтерпретує свої знахідки. У разі тісної співпраці система цифрової документації стає дуже потужним засобом збору, аналізу й інтерпретації матеріалу спеціалістів.

На рівні самої системи фіксації широке використання єдиних номерів, кодів і складна структура такої системи поребуєть пильної уваги до метаданих, тобто інформації, що описує і підтверджує документами систему, її коди і взаємозв'язки. Без наведення метаданих наступним дослідникам важко буде зрозуміти принципи організації системи і її вмісту, а також, як введені дані пов'язані між собою. У найгіршому випадку — у разі втрати значення самих кодів — наступні дослідники не зможуть зрозуміти дані, записані в цих кодах, і результати археологічних робіт стануть недоступними.

Як додатковий засіб захисту від цієї проблеми радимо якнайчастіше дублювати дані, введені в систему, паперовими записами і накресленими від руки планами. Першим етапом нашої документації є створення повних, з помітками і зарисовками, паперових записів, і лише на другому етапі цю інформацію вводять до цифрової бази даних. Паперові записи зберігають не лише копії цифрових версій, а й вагому частину процесу інтерпретації, здійснюваного на розкопі, і не є настільки стислими, як встановлені поля цифрової бази даних. Ми вважаємо цю частину археологічного процесу не менш важливою, ніж численні засоби, пе-

релічені вище. Мета системи документації, організованої в ГІС і базі даних, — не усунути паперову роботу, а зробити археологічні дослідження точнішими. Вона полягає у застосуванні набагато потужніших засобів під час збору, обробки та презентації археологічних даних, уже зібраних на більшості розкопок.

Нарешті, не обійтись без зручної системи цифрового копіювання. Вона має включати звичайне копіювання на CD або DVD документів ГІС і бази даних, а також цифрових фотографій та будь-якої іншої цифрової документації, створеної у процесі розкопок. Також бажано копіювати дані на якийсь інший тип зйомних пристроїв, наприклад, переносний накопичувач на жорстких дисках, і для найбільшої безпеки зберігати цей пристрій в іншому місці.

Необхідні вміння. Використання такої системи вимагає низки нових і складних вмінь. Багато елементів цієї системи залучають вміння археологів, які вони вже мали б набути з досвіду розкопок. Отже, базові знання, які слід мати більшості користувачів системи, можна здобути з мінімальними навчанням і практикою після впровадження системи. Однак це стосується лише тих випадків, коли всі члени проекту вже працювали з комп'ютером. Мета початкового навчання полягає в ознайомленні всіх учасників із основними положеннями системи цифрової фіксації і загальною організацією: якщо учасники розуміють, чому певні типи даних необхідно послідовно фіксувати у визначений спосіб, зменшується імовірність того, що вони робитимуть помилки в польовій роботі.

Утім початкове проектування і створення системи, а також її подальша підтримка потребують присутності кількох осіб з більш спеціалізованими вміннями. Досвідчені дизайнер і адміністратор бази даних необхідні для розробки функціональної бази даних, де враховано особливі вимоги кожного окремого проекту. Хтось має перевіряти базу даних на несправності, адже неодмінно виникатимуть проблеми і зміни (у разі якщо базу даних уже встановлено, таку роботу можна проводити і на відстані). Так само достатньо досвідченим має бути розробник ГІС, щоб встановити відповідну структуру даних на початку і коригувати її протягом робочого процесу. На проекті постійно мають працювати один або кілька спеціально навчених користувачів ГІС, які зможуть дати раду складним завданням редагування бази даних ГІС, переведенню в цифрову форму, атрибутуванню і коригуванню геопросторових даних. На початковому етапі проекту для розбивки сітки розкопу і прив'язки її до наявних систем координат необхідно залучити фахівця-геодезиста. Однак для проведення щоденних робіт із лазерним теодолітом вис-

тачить найпростіших умінь, які можна швидко здобути на розкопі і які не потребують глибоких знань у геодезичних теорії та методах.

Корисно, щоб один чи більше учасників мали базові знання з отримання й опрацювання цифрових даних. Немає необхідності, щоб хтось один фотографував і редагував усі фотографії, але бажано, щоб лише одна людина відповідала за фотоапарати, запис і завантаження цифрових фотографій, адже це запобігає плутанині й мінімілізує ризик нищівних втрат даних і обладнання.

Усі учасники, які виконують зазначені або інші спеціалізовані функції, повинні займатися лише своїми визначеними обов'язками. Вкрай необхідно, щоб хоча б один старший член експедиції мав значний досвід в організації і керуванні, необхідний для нагляду за цими відповідальними за окремі складові системи особами. Це добра порада для будь-яких розкопок, незалежно від того, чи використовують в них цифрову фіксацію, а в цифровій системі, як вже зазначалося, кількість і детальність інформації для обробки набагато більша, ніж в традиційних системах паперової фіксації. Ця інформація має залишатися організованою (для запобігання повторенню номерів, втратам записів, пошкодженню дорогого обладнання тощо), а помилки, спричинені недбалістю або неухважністю до деталей, мають бути зведені до мінімуму. Успіх минулих трьох сезонів нашого проекту забезпечували надприродні зусилля помічників керівників розкопок, які виконували ці обов'язки: С. Вуда — 2004 р. і Г. Каровіч — 2005 і 2006 рр.

Безсумнівно, введення такої системи потребує багато терпіння. Це особливо стосується початкових етапів проекту, коли учасники не обізнані із засобами і методами, а проблеми запуску часто завдають клопотів самій системі. Як показує досвід, тут стане у пригоді творчий підхід до розв'язання проблем, особливо у випадку несправності обладнання або недоліків в окремих складових системи.

III. Корисність системи

У читачів може виникнути запитання: чи варто створювати і підтримувати таку складну, дорогу і трудомістку систему документації, якщо звичайні методи дають майже ту саму інформацію, якої завжди вистачало для інтерпретацій. Відповідь подвійна: по-перше, ці засоби значно полегшують археологам інтерпретацію результатів їхніх розкопок, а по-друге, вони дають змогу дослідникам ефективніше використовувати більшу кількість даних для формулювання нових питань.

Ми обговорювали, як така система збагачує і поглиблює процес інтерпретації на передпуб-

лікаційному рівні. Крім того, вона полегшує написання звітів і публікацій, оскільки за потреби можна швидко створювати плани і карти поширення знахідок. Загалом, ці засоби так працюють із археологічними даними, що археологи і спеціалісти можуть легше і швидше завершити свої дослідження й опублікувати їх результати. Використання засобів не обмежується публікацією розкопок: як і в Херсонесі, їх можна поєднати з цифровим обладнанням для консервації і керування пам'яткою. І нарешті, складову ГІС можна використовувати як основу в точних тривимірних реконструкціях, створених для показу на пам'ятці або на сайті, а також як засіб для перевірки архітектурних гіпотез.

Тривалі переваги системи цифрової документації у ГІС і базі даних вражають ще більше. З XVIII ст. документація процесу розкопок стала невід'ємною частиною археологічного дослідження. Цифрова документація зберігає контекстові зв'язки, які зруйновано самими розкопками, дає змогу іншим дослідникам оцінити інтерпретації, запропоновані авторами розкопок, а також проводити нові дослідження на різноманітні теми. Публікація лише інтерпретації підриває саму інтерпретацію, оскільки наша оцінка може ґрунтуватися виключно на повазі до автора розкопок. Іншими словами, археологія як наука вже б зникла, якби дослідники не порушували нові питання щодо вже розкопаних матеріалів, а ці питання набагато цікавіші, якщо можуть враховувати разом із формальними ще й контекстуальні особливості.

Запропонована система спирається на ті самі принципи документації, на яких ґрунтувалася археологія протягом трьох століть. З часів антикварів Британії та Скандинавії XVII ст. і досліджень у Помпеях і Геркуланумі XVIII ст. наукова спільнота очікувала від авторів розкопок описів, профілів, креслень, планів, а з часом — фотографій розкопаних решток (Trigger 1989, р. 49—67; Parslow 1995). Описаний тут процес дає додатковий вимір до тих самих видів інформації: замість однієї точки профілю — топографічна поверхня, замість фотографії — тривимірна модель, отримана за допомогою фотограмметричного програмного засобу. ГІС і база даних містять таку саму основну інформацію, що й записник і в'язка рослин, але збільшують наші можливості аналізувати цю інформацію у контексті, а також спрощують процес розпізнавання та розгляду зразків.

Однак інтенсифікація збору даних буде корисною, якщо дані залишатимуться доступними. Традиційні форми документації можна публікувати, а контекстові взаємозв'язки, показані в динамічній базі даних і ГІС, існуватимуть лише в цифровій формі. Щоб ввести результати таких

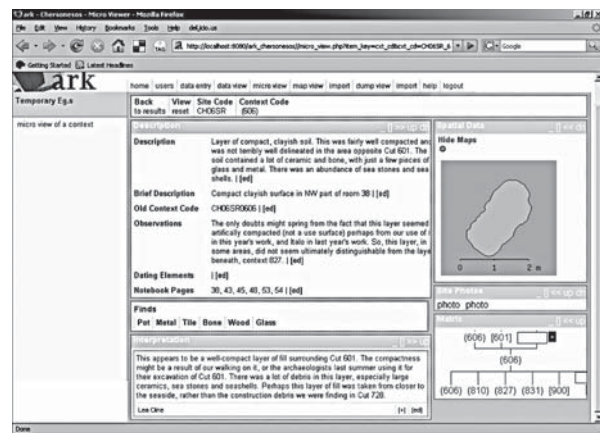

Рис. 4. Вікно програми швидкого перегляду контекстових записів із розкопок у Південному районі Херсонеса в системі Л – П: Археології Ark system для оперативного керування і поширення даних

систем у науковий обіг, необхідно розробити стратегії їх цифрової презентації. Гадаємо, що Інтернет — це найкращий засіб для таких презентацій, і нині ми розробляємо опис функцій сайту, який зміг би у повному обсязі використати просторові та графічні можливості нашої документації і водночас дати змогу користувачу поставити інтуїтивні запитання щодо запропонованої інформації (рис. 4). У цьому значенні дані стануть доступні поряд із традиційною друкованою публікацією. Крім того, ми зосереджуємося на створенні метаданих і пошуках архівних форматів та стратегій, які допоможуть зберегти цю цифрову документацію, оскільки технології змінюються. Отже, в питанні археологічних свідчень нашою метою є надання щонайпростішого і щонайтривалішого доступу іншим дослідникам до вивчення свідчень, на яких ґрунтуються наші інтерпретації, перегляду наших висновків у світлі нових свідчень і зміни технологій, а також використання наших даних для введення нових питань.

Не менш важливим, ніж презентація цифрових і паперових записів, є тривале збереження самих пам'яток і артефактів. У Херсонесі ми здійснюємо не лише дослідження, а й всебічну програму консервації знахідок і місця розкопок, в якій, як і в розкопках, наголошено на фіксації процесу і тривалих результатах наших дій. З цієї метою спільний проект розробив систему фіксації у ГІС, яка поєднує докладний опис усіх консерваційних робіт із просторовою локалізацією місць їх проведення на пам'ятці або, у випадку знахідок, записи в базі даних щодо кожного артефакту. На рівні усієї пам'ятки ми фіксуємо загальний стан археологічних решток на всій території античного міста в базі даних, що пов'язана із загальним планом міста. Дослідження стану збереження пам'яток по всій пам'ятці можна повторювати так часто, як це потрібно для визначення і

встановлення першочерговості ділянок у найгіршому стані, а також тривалого нагляду за ними. Оскільки ця база даних пов'язана з планом міста, позначені небезпеки на просторових зображеннях (близькість до екскурсійних маршрутів, берегова ерозія тощо), що впливають на збереження пам'ятки, можна аналізувати і за потреби пом'якшувати (Cleere, Trelogan, Eve 2006).

Застосування у спільному проекті сучасних цифрових засобів під час дослідження й обробки археологічних решток у Херсонесі показали потенціал цих засобів у поліпшенні археологічних робіт. Учасники проекту намагалися зро-

бити свій підхід якомога простішим, тривалішим і кориснішим у різних аспектах робіт. Утім справжня перевірка успіху цієї спроби полягає у застосуванні подібних або дотичних методологій на інших розкопках в Україні. Оскільки нові технології дедалі більше набирають ваги в археологічних дослідженнях, сподіваємося, що інші дослідники здійснюватимуть подібні методологічні експерименти, результати і досвід яких стануть невід'ємною складовою археологічного дискурсу в Україні та за кордоном.

*Переклад з англійської
Т.М. ШЕВЧЕНКО*

Cleere C., Trelogan J., Eve S. Condition Recording for the Conservation and Management of Large, Open-air Sites: a Pilot Project at Chersonesos (Crimea, Ukraine) // Conservation and Management of Archaeological Sites. — 2006. — № 7. — P. 3—16.

Parslow C. Rediscovering Antiquity: Karl Weber and the Excavation of Herculaneum, Pompeii, and Stabiae. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Trigger B. A History of Archaeological Thought. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Одержано 05.09.2007

А. Рабинович, Л.В. Седикова, Дж. Трелоган, С. Еве

НОВЫЕ МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКА
СТАРИНЫ: ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И РАСКОПКИ
В ЮЖНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО, 2001—2006 гг.

Статья продолжает тему разработки и введения в действие системы цифровой документации совместных раскопок в Херсонесе Института классической археологии и Национального заповедника «Херсонес Таврический». Рассматривается практическое применение системы документации в археологической интерпретации на примере наших текущих вопросов и реальных случаев. Опыт показывает, что в соединении с традиционным способом фиксации такая система помогает тем, кто проводит раскопки, составить более детальное понимание археологических свидетельств. Также дан детальный обзор умения, оборудования, необходимых для использования этой системы документации в полевой практике. В то же время авторы утверждают, что применять ее следует только в случае, если полученные электронные данные можно архивировать и сделать доступными для других исследователей с помощью способов, сберегающих контекстуальные связи. Заканчивается статья коротким обсуждением внедрения таких систем в консервации и памятниксохранном деле.

A. Rabinowitz, L.V. Sedikova, J. Trelogan, S. Eve

NEW METHODOLOGIES AT AN ANCIENT SITE:
DIGITAL TECHNOLOGY AND EXCAVATION
IN THE SOUTHERN REGION OF TAURIC CHERSONESOS, 2001—2006

This article follows an earlier piece on the development and implementation of a digital documentation system for the joint Institute of Classical Archaeology — National Preserve of Tauric Chersonesos excavations at Chersonesos. Here, we report on the practical application of this documentation system to archaeological interpretation, using some of our actual questions and experiences as case studies of its usefulness. The examples suggest that such a system helps excavators to develop a more nuanced understanding of the archaeological evidence when combined with traditional recording practices. The article also presents a detailed description of the skills, practices, and equipment necessary to replicate this documentation system in the field. We argue, however, that such systems are worth implementing only if the resulting electronic data can be archived and made available for other researchers through media that preserve their contextual relationships. A brief discussion of the application of these systems to conservation and heritage management activities concludes the article.

А.С. Островерхов

В.О. ГАЛІБІН І ЙОГО ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО СКЛА (до 75-річчя від дня народження)

Розглянуто основні життєві віхи відомого російського вченого В.О. Галібіна, наведено розгорнуту рецензію на його монографію «Состав стекла как археологический источник» (СПб., 2001).

19 квітня 2008 р. виповнилося 75 років від дня народження відомого російського хіміка-аналітика й фахівця у царині археологічної технології В.О. Галібіна. Дослідник зробив особливий внесок у вивчення складу давнього скла, перетворення цих специфічних даних у повноцінне археологічне, а відтак, історичне джерело.

Валентин Олександрович Галібін народився 1933 р. у Ленінграді. У 1951 р. закінчив середню школу і вступив до Ленінградського державного університету (ЛДУ), який закінчив у 1956 р., отримавши диплом хіміка. Молодого науковця було направлено на роботу на посаду молодшого наукового співробітника у Всесоюзний геологічний інститут. У березні 1960 р. В.О. Галібін перейшов працювати до Інституту земної кори при ЛДУ. В 1974 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата хімічних наук: «Кількісний спектральний аналіз мікроелементів у породах й мінералах і співвідношення елементів у мінералах змінного складу».

На роботу до Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР В.О. Галібін влаштувався 22 червня 1977 р., де працював до виходу на пенсію 31 грудня 1993 р. Валентин Олександрович суттєво вдосконалив процедуру дослідження скла. До нього почали надходити зразки на аналіз не лише з Радянського Союзу, а й інших країн. За кілька років аналітик зробив понад 20 тис. визначень складу різноманітного археологічного матеріалу. Після виходу на пенсію і до кінця життя (4 квітня 2005 р.) він продовжував наукову й педагогічну діяльність. Учений постійно надавав консультації дослідникам давніх виробництв, приймаючи їх удома. Спокійний та врівноважений у побуті, у відстоюванні своїх наукових поглядів Валентин Олександрович був дуже принциповим. Увесь вільний час, якого після виходу

Валентин Олександрович Галібін

на пенсію у В.О. Галібіна було достатньо, він заповнював науковою роботою та вивченням іноземних мов (знав більше десяти, зокрема українську). Вчений захоплювався створенням дерев'яних моделей давньоруських церков і досяг у цій справі видатних успіхів. Створена ним колекція могла б прикрасити не одне музейне зібрання...

В.О. Галібіну належить близько 10 статей, присвячених методиці вивчення й інтерпретації складу давнього скла (список праць В.О. Галібіна в списку літератури виділено жирним шрифтом). У повному обсязі свої погляди на проблему дослідник виклав у монографії «Состав стекла как археологический источник» (СПб., 2001) на основі вибірки з 2774 власноруч зроблених аналізів скла, що охоплюють хронологічний зріз від епохи пізнього енеоліту до нового часу. Значна кількість навісок походить із українських пам'яток. Географічні обшири праці вражають: вони охоплюють території сучасних Великої Британії, Болгарії, Польщі, Молдови, України, Білорусі, Європейсь-

Титул монографії В.О. Галібіна

кої та Азіатської Росії (Сибіру, Далекого Сходу, Командорських островів), Туркменістану, Афганістану, В'єтнаму, Північного Ємену та інших регіонів.

Монографія складається зі вступу, 10 розділів, висновків, списку використаної літератури та двох додатків (каталоги результатів аналізів і пам'яток).

У розділі 1 (с. 7—10) В.О. Галібін розглянув стародавні й сучасні теорії походження скла. Автор проаналізував легенди Плінія Старшого (Вопросы ... 1946, с. 337—338) та його послідовників (Isid. XVI, 1; Necaclus III, V; Русский ... 1877, с. 263) про «фінікійський» варіант, піддав критиці «давньоєгипетську» теорію, що набула поширення після відкриттів у долині Нілу (Kisa 1908, S. 36; Лукас 1958, с. 695; Sleen 1967, p. 21; Щапова 1983, с. 83—87). В.О. Галібін підтримував авторів (Petrie 1926, p. 229; Seligman and Beck 1938; Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 13; Безбородов, Островерхов 1979; Filip 1966, p. 405—406; Качалов 1957, с. 571—572; 1959; Dictionary ... 1959, p. 108; Bray and Trump 1970, p. 90—94; Frank 1982; История ... 1988, с. 8), які вважають, що скло навчилися робити приблизно в IV тис. до н. е. на Близькому Сході. При цьому дослідник посилається і на матеріали, що походять із пізньотрипільських пам'яток України (пор.: Островерхов 1997; 2001—2002).

Важливе методологічне й методичне значення має розділ 2 «Хімічний склад археологічних матеріалів» (с. 11—17). В.О. Галібін вважає, що

всі речовини мають *ерудицію*. Однак, на відміну від живої клітини, що здатна за певних умов діяти запрограмовано, археологічні матеріали не можуть самостійно проявляти своєї ерудиції, тому, щоб скористатися нею, слід знайти шляхи її добування (методика аналізу) й використання (методика інтерпретації результатів аналізів).

У розділі 4 В.О. Галібін зупинився на характеристиці *процесу варіння скла* (с. 21—23), описавши всі його 5 стадій: силікатоутворення; склоутворення; освітлення; гомогенізацію; охолодження (остудження). З посиланням на праці попередників (Turner 1956) автор наголосив на суттєвій відмінності стародавнього склярства від сучасного. Так, у сучасному виробництві використовують одностадійне скловаріння, а в давні часи воно було двостадійним: спікання шихти у плоских широких чашах й відокремлення *хальмози* — піни та непереплавленого осаду від скляної маси — *фрити*; переплавлення фрити у тиглях й доведення до кондиції.

Пізнавальним є розділ 5 «Роль та джерела різних елементів у склі» (с. 24—51), у якому В.О. Галібін зауважив, що зіставлення складу скла з його фізичними властивостями — густиною, кольором, ступенем прозорості, хімічною стійкістю до процесів патинізації — показує, що в ньому немає нічого випадкового. Вміст одних елементів людина регулює безпосередньо, інших — опосередковано.

До склоутворювальних елементів автор відносить кремнезем, алюміній, натрій, калій, кальцій, магній, свинець, барій та бор, перелічуючи джерела цих речовин у давнину. В.О. Галібін характеризував елементи та сполуки, що у давньому склярстві використовували як технологічні добавки. Він описав процес знебарвлення, по-новому висвітлив роль та хронологію використання у цьому процесі стибію, мангану й кобальту.

У розділі 6 (с. 52—59) В.О. Галібін схарактеризував *усі* існуючі на сьогодні *методи визначення складу скла*, вказуючи як на їх переваги, так і на недоліки. Особливу увагу автор приділив оптичному емісійному аналізу (ОЕА), зазначивши недоліки якісного та напівкількісного ОЕА й переваги кількісного ОЕА, один із варіантів якого він сам запропонував й широко використовував.

Розділ 7 «Інтерпретація складу давнього скла» (с. 60—71) має методичний характер. Автор зауважив, що склад штучного скла опосередковано засвідчує рівень розвитку й специфіку склярства у різні історичні епохи й на різних територіях. У складі скла дослідник виокремив *антропогенний та геохімічний чинники*, що перебувають у діалектичному зв'язку (Галибин

Таблиця 1. Характеристика давнього скла (за В.О. Галібіним)

Хімічний клас	Склад шихти	Хімічні типи й підтипи скла
Лужне скло	Пісок + сода	Si-Na-Ca Si-Na-Ca (Mg) Si-Na(K)-Ca Si-Na(K)-Ca(Mg) Si-Na(K)-Ca,Mg
	Пісок + попіл із домінуванням Na	Si-K(Na)-Ca Si-K(Na)-(Ca,Mg) Si-K,Na-Ca(Mg) Si-Na,K-Ca Si-Na(K)-Ca(Mg)
	Пісок + попіл із домінуванням K або K/Na — приблизно однакові частки	Si-Pb-Na-Ca Si-Pb-Na-Ca(Mg) Si-Pb-Na(K)-Ca Si-Pb-Na(K)-Ca(Mg) Si-Pb-Na(K)-Ca,Mg
Підклас свинцево-лужне скло	Пісок + сода + свинець	Si-Pb-Na-Ca Si-Pb-Na(K)-Ca Si-Pb-Na(K)-Ca(Mg) Si-Pb-Na(K)-Ca,Mg
	Пісок + попіл із домінуванням Na + Pb	Si-Pb-K (Na)-Ca Si-Pb-K (Na)-(Ca, Mg) Si-Pb-K,Na-Ca Si-Pb-K, Na-Ca, Mg
	Пісок + попіл із домінуванням K, або K/Na ≈ однаковий вміст + Pb	Si-Pb-K, Na-Ca, Mg
Свинцевисте скло	Пісок + свинець	Si-Pb

2001, с. 11). *Інтерпретація складу скла ставить за мету виявлення у ньому закономірностей, що дають змогу визначити час та місце виготовлення скломаси, а здебільшого і самого виробу зі скла.* Методичний підхід до такої інтерпретації відбито у формулюванні й використанні принципів виокремлення класифікаційних підрозділів хімічного складу скла — класів, груп, типів, підтипів тощо (Галибин 2001, с. 60).

Складність складу давнього скла породила розмаїття класифікаційних систем. В.О. Галібін критично проаналізував методики Е.В. Сейра та Р.В. Сміта (Sayre 1963; Sayre, Smith 1961; Smith 1963), М.О. Безбородова (Безбородов 1969, с. 151—156), Д.В. Наумова (Наумов 1975), М. Декувни (Dekuwna 1980), Ю.Л. Щапової (Szczapowa 1973; Щапова 1977; 1983, с. 26—33; 1989а), Р. Бріла (Brill 1987; 1989) та деяких інших істориків скла. Погляди В.О. Галібіна (Галибин 1985; 2001, с. 68—72) на принципи інтерпретації складу давнього скла зводяться до таких постулатів (табл. 1—3).

1. Склад давнього скла відбиває хімічні особливості вихідних сировинних матеріалів. У процесі скловаріння співвідношення головних склоутворювальних компонентів (Si/Al; Na/K; Ca/Mg) залишається сталим.

2. Склад шихти лужного скла завжди був двокомпонентним (пісок + лужна сировина — природна сода, попіл рослин або поташ).

3. Склоутворювальними елементами, що визначають хімічний тип скла, є кремній, алюміній, натрій, калій, кальцій, магній, свинець та барій. Система хімічних типів має враховувати співвідношення головних пар склоутворювальних

Таблиця 2. Межі хімічних типів і підтипів лужного скла (за Галибин, 1985)

Хімічний тип (підтип)	Межі та інтервали	
	концентрація окислів, %	відношення концентрації окислів, %
Si	≤3,0	—
Si (Al)	3,0—5,0	—
Si, Al	>5,0	
Na	>1,5	>7,5
Na (K)	1,5—5,0	7,5—2,0
Na,	3,5—10	2,0—0,5
K (Na)	1,5—5,0	2,0—7,5
K	<1,5	>7,5
Ca	<1,5	—
Ca (Mg)	1,5—5,0	>7,5
Ca, Mg	4,0—10	7,5—2,0
(Ca)	10—4,0	2,0—0,5
	<3,0	—

елементів, що характеризують тип сировини. Елементи, що впливають лише на колір та прозорість скла, не визначають хімічного типу, яким би не був їх вміст у склі.

4. Крім основних хімічних типів скла виділяють геохімічні підтипи, що відповідають особливостям сировинних матеріалів (пісок, сода, попіл певного виду рослин).

5. Для запису формули скла використовують спрощену систему позначень, що відображає головну й допоміжну роль елементів, які утворюють формулу.

6. Виділяють два класи давнього скла: лужне та свинцевисте, а також один підклас — свинцевисто-лужне скло.

Незважаючи на, здавалося б, значні й принципові відмінності між поглядами Ю.Л. Щапової та В.О. Галібіна, насправді між ними є багато спільного, що зумовлено спільною *методологічною базою* — теорією хімічних типів, загальні основи якої розробив ще Д.І. Менделєєв. Однак ігнорувати протиріччя в поглядах цих авторів на деякі принципові питання в історії склярства також не можна. Особливо це стосується дво- чи трикомпонентності давнього скла, об'єктивності існування «рецептурних норм» тощо.

Цікавим і новаторським є розділ 8 «Головні хімічні типи давнього й середньовічного скла» (с. 72—85). На прикладі 2774 власноруч зроблених аналізів давнього й середньовічного скла, що походять із різних регіонів Євразії, В.О. Галібін зробив спробу простежити розвиток склярства у діахронному та хронологічному вимірах.

Найдавніше скло Сходу (XXIII—XV ст. до н. е.). На думку В.О. Галібіна, колискою склярства було Дворіччя з його високим розвитком цивілізації і ремесел, особливо металургії, а також наявністю місцевої високолужної сирови-

ни — попелу солончакових рослин, який містить близько 40 % $\text{Na}_2\text{O} + \text{K}_2\text{O}$. Така кількість лугів давала змогу виготовляти скло із двокомпонентної шихти перемішуванням попелу з піском. Подібну сировину використовували для виготовлення скла протягом кількох тисячоліть у зоні поливного землеробства Близького та Середнього Сходу. На думку дослідника, у III—II тис. до н. е. в усіх центрах склярства, зокрема долині Нілу, побутовували лише *понільні рецептури*. Винахід содових рецептур — це інновація склоробів другої чверті I тис. до н. е. (Галибин 2001, с. 10, 73).

На жаль, В.О. Галібін (з огляду на надзвичайно великий обсяг аналітичних матеріалів, що були у його розпорядженні) приділив мало уваги аналізу *скла пізньотрипільського часу* (Галибин 2001, с. 73—74, ан. № 1—6). Оскільки подібні артефакти вносять значні корективи у сучасні погляди на час і місце походження склярства, вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на цьому явищі (Островерхов 1985; 1997; 2001—2002).

З огляду на сучасний стан джерелознавчої бази (Веск 1934; Безбородов 1956, с. 8; Качалов 1959, с. 41—60; Лукас 1958, с. 99; Turner 1961, р. 93—98; Varag 1972; Бахтадзе 1964, с. 10—14;

Таблиця 3. Співвідношення хімічних типів скла з центрами склярства (Галибин, 2001. — С. 87. — Табл. 36, 2)

№ п/п	Тип склоутворювальної речовини	Регіони склярства	Час побутування, століття			
1	Попіл водяних рослин	Західна та Центральна Європа	XII—VI до н. е.			
2	Попіл солончакових рослин	Аридна зона Сходу	XXIII до н. е. — XVIII н. е.			
3			I—XIII н. е.			
4			VI—IV до н. е.			
5			VIII до н. е. — V н. е.			
6	Природна сода	Східне Середземномор'я	VIII до н. е. — V н. е.			
7						
8						
9				IV—III до н. е.		
10				Західна та Центральна Європа	V—XVIII н. е.	
11						IX—XIII н. е.
12						VI—XIX н. е.
						IX—XIX н. е.
13				Деревний попіл	Далекий Схід, Китай	IX—XVIII н. е.
14	VII—XVI н. е.					
15	VIII—XIX н. е.					
16	V до н. е. — III н. е.					
17	VII—XVI н. е.					
18	Поташ (?) + пісок		VII—XVI н. е.			
19	Свинець		I до н. е. — XIX н. е.			
20	Попіл тропічних рослин (?)	Індія	V до н. е. — II н. е.			
21						
22	Поташ + свинець	Київська Русь	XI—XIII н. е.			
23	Свинець		X—XIII н. е.			

Щапова 1983а, с. 257—258) пізньотрипільські зразки, датовані другою половиною IV — серединою III тис. до н. е., за різними варіантами радіовуглецевих та «календарних» хронологій (Kovalykh, Videiko, Skripkin 1995, p. 138—140, tab. 1, fig. 1) є давнішими за відомі екземпляри не менш ніж на 500—1000 років. На одну частину K_2O в них припадає від 1 до 4,4 частин Na_2O . Таке низьке співвідношення потребує використання попелу солончакових (але не солеросу) або якихось трав'янистих континентальних рослин (пор.: Безбородов 1969, табл. 5; Галибін 2001, с. 27, табл. 6), що характерно для східного скла (пор.: Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 134; Бахтадзе, Деопик 1963, с. 149, табл. 1).

За винятком зразка № 6, у досліджуваному склі привертають увагу великі концентрації CaO й низькі значення MgO , а також високе співвідношення $CaO : MgO$ — від 20 : 1 до 200 : 1. Нам невідомий жоден вид рослин із таким високим співвідношенням лужноземельних елементів у попелі. Низьким є і відносний вміст оксиду магнію, що коливається від 0,49 до 4,76.

Отже, ми маємо справу з двома хімічними типами скла: $Si-Na(K)-Ca$ та $Si(Al)-Na, K-Ca(Mg)$. Найцікавішим є перший тип. Із відомих нам аналізів до пізньотрипільського скла найближчими є зразки, що походять із Верін-Наверу (кармірбердська культура у Вірменії, кінець III — початок II тис. до н. е.), Таксілі (Індія, IV—III ст. до н. е.), Афрасіабу (Середня Азія, X—XIII ст.) та Натбеурі (Грузія, XIII—XIV ст.), а також поселення пізньої бронзи Blucin у Чехії (Галибін 2001, кат. № 15; Безбородов 1969, ан. № 437, 443, 528 ; Olczak 1993, tab. 1, an. № 1).

Цікавими є і результати кількісно-якісного аналізу пізньотрипільського скла. З'ясувалося, що п'ять зразків було зварено у традиціях, що сполучають елементи месопотамської (використання рослинного попелу) й давньоєгипетської (вимога високого вмісту вапна) шкіл, із рецептурною нормою від 0,6 : 1 до 1,71 : 1 (рис. 1).

Можна припустити, що у IV—III тис. до н. е. існувала «протошкола» склярства, у межах якої, з огляду на температурний потенціал епохи (Іванов 1983, с. 31, рис. 7), цілеспрямований пошук отримання склоподібних мас відбувався у двох напрямках: шляхом збільшення (як абсолютного, так і відносного) RO у шихті; методом збільшення R_2O у шихті. Якщо високий вміст лужноземельних елементів полегшував отримання склоподібних речовин, що ще не були склом у повному розумінні цього слова, а лише спеченою масою силікатів й перенасиченого

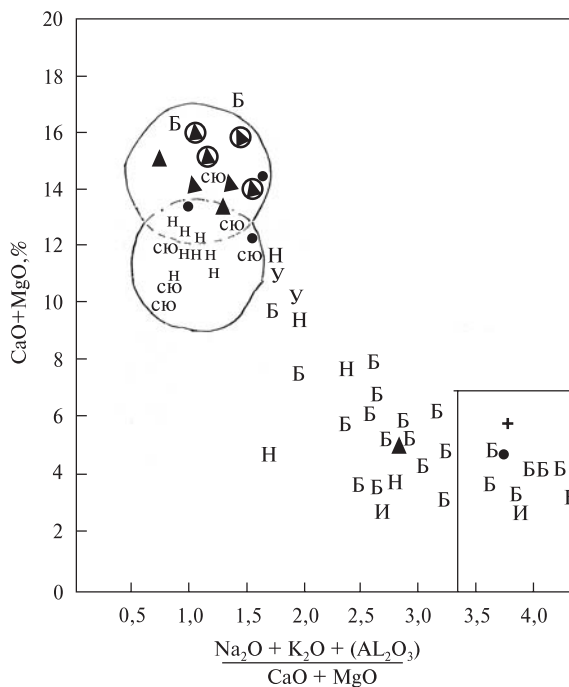

Рис. 1. Кількісно-якісна характеристика пізньотрипільського скла та його позиції серед найдавнішого скла: ● — пізньотрипільське; ▲ — давньоєгипетське; ■ — месопотамське; ◆ — білозерського часу; ☆ — ранньокобанське; + — з Урарту; И — індійське двокомпонентне попільне; + — двокомпонентне содове єгипетське

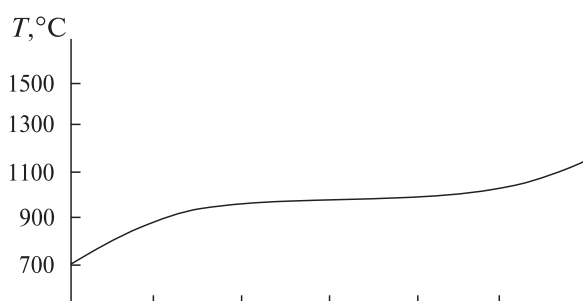

Рис. 2. Нарощування температурного потенціалу епох (за: Іванов 1983)

кремнезему, то збільшення частки лугів зменшувало температуру варіння скла. За наявного у той час температурного потенціалу епохи (рис. 2) можна було отримати справжнє скло (Щапова 1975, с. 139—141).

Для шостого зразка характерними є низький вміст RO й високий — R_2O , з RN — 3, 7 (див. рис. 1). Можливо, в цьому випадку маємо справу з напівфабрикатом, що не пройшов повного циклу провару. Подібний напівфабрикат походить із поселення Blucin (Olczak 1993, s. 287, tab. 2, 2), що може засвідчувати існування вже у IV—II тис. до н. е. багатоступінчастого процесу варіння скла.

В.О. Галибін звернув увагу на наявність у чотирьох із шести зразків пізньотрипільського скла технологічно значущих домішок арсену.

На думку дослідника, в артефактах арсен не виконує технологічної функції, а засвідчує зв'язок склярства з металургією бронзи, що в той час ґрунтувалася на арсеновмісних та стибієвих сплавах. Наявність арсену зафіксовано й у найдавніших артефактах, знайдених на грузинських теренах (Бахтадзе 1964, табл. 1, ан. № 1). З металургією бронзи пов'язують і наявність в одному зі зразків стибію¹.

Про використання арсену в давньому склярстві відомо мало². Однак в одній усатівській та двох софієвських намистинах із підвищеними концентраціями арсену та стибію технологічно значущих сполук міді не зафіксовано. Це наводить на думку, що згадані метали до шихти могли додавати з ідеологічних міркувань. Так робили давні металурги, додаючи до розплавленої міді ауріпігмент, реальгар, антимоніт та інші мінерали. Алхіміки та їхні попередники вважали, що ауріпігмент містить золото. «Ауріпігмент зазвичай трапляється у природі разом із реальгаром, який міг привернути до себе увагу для чаклунства з тієї ж причини, що й інші червоні мінерали, які з давніх-давен наділялися чарівними властивостями» (Пазухин 1964, с. 153). Червоний колір був символом вогню. Особливу владу «духи вогню» мали над ремісниками. «Можливо, намагаючись виплавити мідь чи роблячи спробу зробити із цієї міді більш тверду зброю, кидали червоний або ж золотавий камінь у шихту для плавки, випрошуючи милості духів» (Черных 1972, с. 158).

¹ Склад давнього скла опосередковано відбиває склад бронз, що побутували в ту чи іншу епоху (Островерхов 1997, с. 77; Галибин 2001, с. 32, 73). У IV—III й частково II тис. до н. е. для Циркумпонтійської зони характерними були арсеновмісні бронзи (Іванов 1983, с. 34—35). Арсеновмісними виявилися багато усатівських, софієвських та червонохутірських виробів. Цікавими є «великі усатівські кинджали» зі «сріблястим» покриттям. Їх вважають західноанатолійськими імпортами (Конькова 1979; Рындина 1971, с. 142 сл.; Рындина, Конькова 1982; Klochko 1995, р. 240—242, tab. 2). «Сріблясте» покриття отримували за допомогою пасти, що складалася із суміші арсену, рослинного попелу та деревного вугілля (Smith 1973, р. 99). Подібну суміш можна було використовувати й у склярстві. Домішки сурми характерні для сплавів Кавказу кінця IV—III тис. до н. е. та зрубної культури. З 2200 р. до н. е. почали домінувати олов'яні бронзи (Селимханов 1970; Тавалдзе, Сакварелідзе 1959; Черных 1966, с. 37—39; 1970, с. 15—16; 1976, с. 25—27; 1978; 1989), що вплинуло й на склад тогочасного скла (Агульников, Островерхов 1991, с. 69—70).

² У месопотамських табличках VII ст. до н. е. повідомляється, що склярі Близького Сходу здавна використовували арсеновмісні мінерали (Безбородов 1956, с. 35). Арсен зафіксовано у венеціанському та англійському склі XVIII ст., де як глушник використано арсеновмісний свинець — $3\text{Pb}_2(\text{AsO}_4 \cdot \text{PbO})$ (Turner and Rooksby 1959, р. 27).

Один пізньотрипільський зразок репрезентує напрям, який Ю.Л. Щапова умовно визначила як «фінікійську» школу склярства. На нашу думку, в IV—III тис. до н. е. у глибинах «синкретичного» виробництва, у якому відносно невеликому регіоні формувалася «протошкола» склярства. У II тис. до н. е. з неї виокремилася месопотамська школа з відгалуженнями, а в першій половині I тис. до н. е. — «єгипетська» та «фінікійська» школи склярства.

Осередки функціонування «протошколи» слід шукати десь в ареалі Циркумпонтійської зони: на Кавказі, у Малій Азії, на Балканах, частково Егеїді, там, де розміщувалися великі центри з виробництва арсеновмісних та стибієвих бронз, кераміки, «фаянсів». Найімовірнішими нам здаються Анатолія та Південне Закавказзя. У IV—III тис. до н. е. (ранній бронзовий вік II) цей регіон домінував на Близькому Сході, оскільки мав ресурси, необхідні для економіки бронзового віку, й технологію їх використання. Вплив Анатолії та Закавказзя поширювався до Месопотамії (Ур) й долини Нілу на півдні й Східної Європи — на півночі. В Анатолії були розвинуті видобуток й обробка кольорових металів. Про те, які вироби тут виготовляли, можна скласти уявлення за «скарбами» Аладжів-Хінока, Дорака, Трої та інших пам'яток Північної та Центральної Анатолії. Висока й самобутня техніка виробництва артефактів засвідчує, що за нею криється багатовікова традиція обробки металів. Вироби не повторюють зразки більш «цивілізованого» Південного Сходу. Складається враження, що скарби Ура було вивезено з півночі (Маккуин 1983, с. 13—14).

В.О. Галібін майже не прокоментував знахідки намиста із пізньоямного поховання біля с. Верхньотарасівка у Нижньому Подніпров'ї. Він лише зауважив, що в цьому випадку зафіксовано найдавніше в історії склярства використання фарбника-глушника жовтого кольору — $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_7$ (Галибин 2001, с. 74, ан. № 24). Скло належить до типу $\text{Si(Al)-Na(K)-Pb-Ca}$; співвідношення $\text{Na}_2\text{O}/\text{K}_2\text{O} \approx 5 : 1$; $\text{CaO} : \text{MgO} \approx 20 : 1$; $\text{RN} \approx 1,6 : 1$. Якщо абстрагуватися від свинцю³, то показники наближають зразок до пізньотрипільських артефактів. Показовим є і використання для отримання глухого жовтого скла сполуки $\text{Pb}_2\text{Sb}_2\text{O}_7$. Показник наближає ямне скло до месопотамських зразків. У Дворіччі для отримання білого глушіння використо-

³ З приводу введення PbO до формули скла дослідники мають різні погляди. Так, Ю. Щапова наводить чотири різні концентрації — 3, 5, 15 та 30 % PbO (Щапова 1983). За В.О. Галібіним, елементи, що використовують як технологічні добавки, не визначають хімічного типу скла незалежно від їх вмісту в ньому (Галибин 2001, с. 68).

ували SnO_2 , жовтого — PbSnO_3 . В античний час використання стибієвих та стибієво-свинцевистих глушників корелюється з содовими рецептурами (Кондратьев 1987, с. 7—8; Островерхов 1993, с. 20—22). Близькими аналогіями до верхньотарасівського зразка є скло із поховань ранньокобанської культури на Північному Кавказі. На нашу думку, таке скло є продукцією кавказько-анатолійських майстерень (Островерхов 2001—2002, с. 423). Кореляцію стибію з попелюними рецептурами спостережено у північнохуритському (друга половина XV — початок XIV ст. до н. е.) (Vandiver Pomela 1983, р. 241, tab. 1—2) та ранньосередньовічному кавказькому склі (Бахтадзе, Деопик 1963, с. 149). З ними перегукуються артефакти з урартійських могильників Акунк та Мецамор (Галибин 2001, ан. № 27).

Пізньоамне скло започаткувало особливий розділ в історії скла — з високим та надзвичайно високим вмістом свинцю. За А.А. Абдуразаковим та М.О. Безбородовим, свинець не був звичним компонентом у давньоєгипетському та асиро-вавилонському склі. На думку цих дослідників, свинцевисте скло як постійний хімічний тип з'явилося лише за часів середньовіччя. І.І. Качалов писав, що за античної доби свинець у склярстві «використовували досить рідко й у невеликій кількості». Подібну думку поділяють і зарубіжні спеціалісти (Seligman, Beck 1938, р. 4; Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 123; Качалов 1959, с. 68). В останні десятиліття встановлено, що в Ассирії виробництво свинцевого та змішаного скла практикувалося у I тис. до н. е. (Brill and Moll 1963). Свинець фігурує у рецептах месопотамських склярів, що збереглися на клинописних табличках, найдавніші з яких датовано XVII ст. до н. е. (Forbes 1957, р. 132; Сайко 1969, с. 95). Потужний шар свинцевого та змішаного скла виявлено на пам'ятках античного часу на території Північного Причорномор'я (Галибин, Островерхов, Субботин 1983, с. 73—74).

Коли і в глибинах якої галузі виробництва могла з'явитися ідея виготовлення подібного скла, і на яких досягненнях вона ґрунтувалася? На наш погляд, безсумнівною є зв'язок традицій виробництва скла з підвищеним вмістом свинцю з навичками виготовлення свинцевих полив, які першими навчилися робити на Близькому Сході ще в V тис. до н. е. У першій половині I тис. до н. е. таємницю у спадок було передано асирійцям, від них грекам, римлянам, візантійцям та їх нащадкам (Лукас 1958, с. 296; Higgins 1961, р. 26, 119). На думку деяких учених, появу свинцевого скла було спровоковано дефіцитом лужної сировини й пошуком заміників, коли замість і разом із попелом до шихти дода-

вали свинець (Sleen 1967, р. 59). Не відкидаючи такої мотивації, ми все ж вважаємо, що появу свинцевого скла зумовлено фізико-хімічними та декоративними якостями такого матеріалу. Генезу свинцевих полив слід шукати у того-часному піротехнічному виробництві, що мало «синкретичний» характер (Островерхов 1993, с. 14)⁴.

Невеличкий параграф В.О. Галібін присвятив характеристиці «кімерійського» скла (с. 74—75), що побутувало на півдні сучасних України та Молдови у білозерський час (XII—IX ст. до н. е.). Оскільки дослідник у цьому питанні орієнтувався на наші ранні праці (Островерхов 1986; 1987), він визначив це скло як «кімерійське»⁵. Аналогів такому склу немає ні в долині Нілу, ні на Близькому Сході, ні на Кавказі, ні в Середній Азії. Після зауваження В.В. Отрощенко про те, що подібні артефакти трапляються лише у білозерський час і їх немає у комплексах історичних кімерійців (Отрощенко 1991, с. 128), ми вирішили визначити цей феномен конкретніше — «білозерська школа склярства» (Островерхов 2001; 2001—2002).

⁴ Про те, що це були «синкретичні» металургійно-склоробні майстерні, засвідчує, наприклад, така обставина. Штучна суміш олова (сурми) та свинцю у сучасних майстрів має назву «кальцини» (Сайко 1969, с. 103, прим. 3). Згідно з «Кашинським керамічним трактатом 1301 р. ...», підготовка такої суміші була тривалим і багатоступінчастим процесом. «Беруть три частини доброго свинцю й одну частину олова. І якщо хочуть отримати крашу суміш, беруть олова до половини (...) Вносять свинець на деякий час у піч, потім до нього додають олово й помішують на сильному вогні до повного розплавлення. І якщо земля (шлак) виходить на поверхню, то це саме те, що потрібно. Потім роблять вогонь меншим і закривають двері вогненного резервуара глиною. Накип, який виходить на поверхню плавки, збирають залізним ковшем, поки весь накип не зберуть (...) за час протягом половини дня ...» (Сайко 1969, с. 128).

⁵ Білозерське скло має ще одну особливість — дуже низький вміст RO . Сума $\text{CaO} + \text{MgO}$ здебільшого не перевищує 3—5 %. Скло представлено двома підтипами: $(\text{Si-K}(\text{Na-Ca}))$; $(\text{Si}(\text{Al})-\text{K}, \text{Na-Ca}(\text{Mg}))$. Особливу позицію білозерського скла щодо месопотамського чи давньоєгипетського простежено на графіку (рис. 3). Скло із «подвійної» шихти А. Лукас назвав «неповноцінним», вважаючи, що «єгипетські фаянси» також слід відносити до «неповноцінного» скла (Лукас 1958, с. 705, ан. № 5). Визначаючи кількісні відмінності між склом та «фаянсом», слід враховувати всю суму легкоплавких фракцій: їх вміст у звичайних «фаянсах» коливається від 2,2 до 5,4 %, а в склі воно не буває нижчим за 17,6 %. На графіку між обома матеріалами утворюється вільна зона, що лише частково заповнюється «неповноцінним» склом (Щапова 1983, с. 59—60). У нашій вибірці у перехідній зоні зафіксовано 12 спостережень. Проте всі вони розташовуються у тій частині зони, яка безпосередньо примикає до умовної межі, що відокремлює «неповноцінне» скло від «повноцінного» (рис. 4).

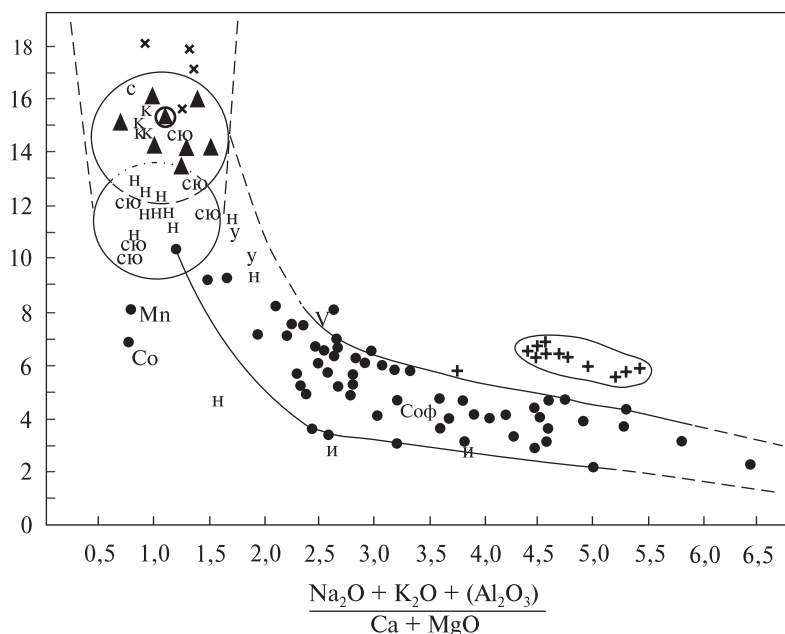

Рис. 3. Кількісно-якісна характеристика скла епохи бронзи — початку заліза: ● — бінарне попільне скло; x — трикомпонентне попільне скло; V — намисто з «вічками»; к — содове скло з Кочковатого; с — скло з Суворівського могильника; + — двокомпонентне давньоєгипетське содове скло; ▲ — трикомпонентне давньоєгипетське содове скло; н — скло з Ніппура; у — скло з Урарту; и — індійське двокомпонентне попільне скло; сю — скло із Серчень-Юрта; Соф — двокомпонентне попільне скло із Софіївського могильника

В останні десятиліття ідентичні білозерському склу зразки виявлено на пам'ятках XII — першої половини VII ст. до н. е. на території Центральної, Південної та Західної Європи (Brill 1992; Henderson 1992; 1993; 1994; Hartmann, Karpel, Grote, Arndt 1997), а в Північній Італії (Frattessina) відкрито майстерню, що спеціалізувалася на виробництві скла подібного складу (Sestieri 1992). Р.Х. Бріл назвав його *змішано-лужним склом (mixed-alkali glass)*. Західні дослідники, відзначаючи самобутній характер подібного матеріалу, пропонують шукати центри з його виробництва у Центральній чи Південній Європі. Цієї думки дотримувався й В.О. Галібін.

Звернувши увагу на специфіку складу основного масиву скла білозерського часу, дослідник зробив спробу визначити джерела лужної сировини. На його думку, це був попіл очерету. Р.Х. Бріл як сировину називає «барилу», інші вчені схиляються до гіпотези, що склярі використовували спеціально оброблений лужний попіл із виокремленням із нього *поташу* (Hartmann, Karpel, Grote, Arndt 1999, p. 555)⁶. В.О. Галібін вва-

жав, що використання поташу із рослинного попелу в історії склярства зафіксовано лише в одному випадку — на теренах Київської Русі (Галибін 2001, с. 77). Розкид точок спостережень на графіку (рис. 5) наводить на думку про використання кількох джерел попільної сировини. Для виробництва скла з подібними характеристиками могли використовувати попіл рослин степової зони на кшталт соломи злакових, очерету, тростини, водоростей тощо.

В.О. Галібін також звернув увагу на той факт, що майже єдиним фарбником *специфічно* білозерського скла є мідь, що часто корелюється з оловом. Це, на думку дослідника, свідчить, що фарбник вводили до шихти у вигляді олов'янистої бронзи, рідше — металургійно чистої міді. Подібну картину спостережено й у синхронному склі з Центральної та Західної Європи (Hartmann, Karpel, Grote, Arndt 1997, p. 554).

На жаль, автор монографії не звернув уваги на наявність у білозерській вибірці невеличкого

⁶ Поташ (лат. potassa -ium, англ. potash; фр. potasse) > стародат. potassen: pot — «горщик»; ash — «попіл» отримували розчиненням рослинного попелу у воді (вилужуванням) з подальшим відокремленням розчину від осаду декантацією та випарюванням. Оскільки у попелі рослини середньоевропейської ґрунтово-кліматичної зони калій різко домінує над натрієм, то отриманий у такий спосіб продукт був досить чистим карбонатом калію, тож у багатьох мовах слово «поташ» почали використовувати й відносно хімічного елемента калію (Галибін 2001, с. 28; Webster's ... 1993, p. 435). П.М. Лук'янов вважав, що відкриття поташу на теренах Східної Європи відбулося лише в XIV ст. (Лук'янов 1949, с. 7). Однак використання цього продукту хімічних промислів у давньорусько-

му склярстві змушує подавити початок виробництва поташу. На думку Ю.Л. Щапової, якщо не поташ, то луги — проміжний продукт між попелом та поташем — людство вміло добувати з давніх-давен (Щапова 1980, с. 20). Натрієвий поташ отримували випарюванням попелу солончакових рослин склороби часів середньовіччя (Галибін 2001, с. 76). Київських склоробів замінити попіл на поташ змусив відносно незначний вміст у деревному попелі лужних елементів. Сума вмісту калію та натрію у ньому не перевищувала 5—10%. Подібний попіл не можна було безпосередньо використовувати для варіння скла у суміші з піском, оскільки при цьому процес варіння мав відбуватися за температури, істотно вищої за ту, якої досягли на той час (Галибін 2001, с. 82). Ця проблема була ще актуальнішою для майстрів склоробної справи білозерського часу.

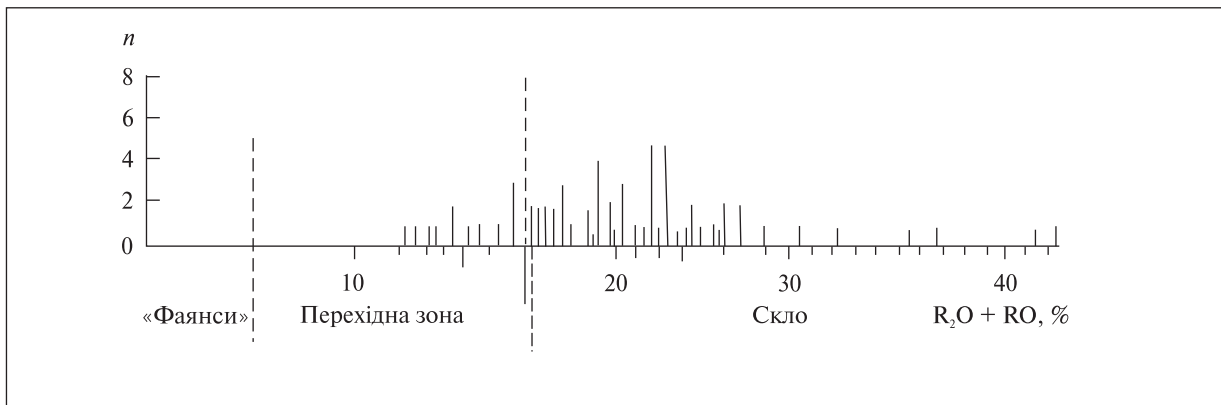

Рис. 4. Кількісно-якісні відмінності між білозерським склом та «єгипетським фаянсом»: n — кількість спостережень

прошарку скла, звареного за традиціями *месо-потамської школи*, хоч у каталозі є кілька таких зразків (Галибин 2001, табл. 1, ан. 52, 59). Насправді, подібних зразків значно більше (Островерхов 2001, табл. 1, ан. 9, 11, 15, 18—20, 25): «печінки», зелене скло та корпуси намиста з «вічками». Подібне скло має аналогії серед зразків асиро-вавилонського, урартійського та античного архаїчного скла (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 134; Островерхов 1993, с. 6 сл.).

Не прокоментував дослідник і наявність у вибірці зразків скла червоно-цеглянистого кольору — «печінок» (Островерхов 2001, табл. 1, ан. № 9, 18, 21, 25). Артефакти зварено за традиціями близькосхідної школи. Мідь до шихти введено в металургійно чистому вигляді. На думку М.О. Безбородова (Безбородов 1969, с. 61; Matson 1959), давні «печінки» мають шлакове походження. Шихта складалася з попелу (натру) та піску, до яких додавали шлак від виплавки міді або бронзи. Для підтримання відновлюваної атмосфери й запобігання окисненню міді до шихти додавали деревне вугілля. В.О. Галибін не погоджувався зі «шлаковою» теорією походження «гематіону» (Галибин 2001, с. 32). На його думку, шлаки складають лише силікатну частину руди, що має незначну концентрацію металу, тому фарбником-глушником була або вторинна руда, або відходи виробництва⁷.

⁷ «Печінки» отримують шляхом створення перенасиченого розчину міді у склі. Під час охолодження металеві частки у формі зародків випадають. Додаткове нагрівання (наводка) зумовлює подальший ріст кристалів, що пояснює характерне червоне забарвлення скломаси. Скляний гематіон кінця II — початку I тис. до н. е. мав відносно простий склад. Його отримували введенням до шихти оксиду міді. Пізніше склад глушника значно ускладнився. В античний час використовували сполуки типу $\text{Cu} + \text{Pb} + \text{Sn}$; $\text{Cu} + \text{Pb} + \text{Sb} + \text{Sn}$. У часи середньовіччя з цією метою використовували сполуки типу $\text{Cu} + \text{Zn}$, $\text{Cu} + \text{Zn} + \text{Sn}$ або $\text{Cu} + \text{Zn} + \text{Sn} + \text{Pb}$ (Галибин 2001, с. 50; Островерхов 2004, с. 367—368; 2003—2004а, с. 333—334). У сучасному ви-

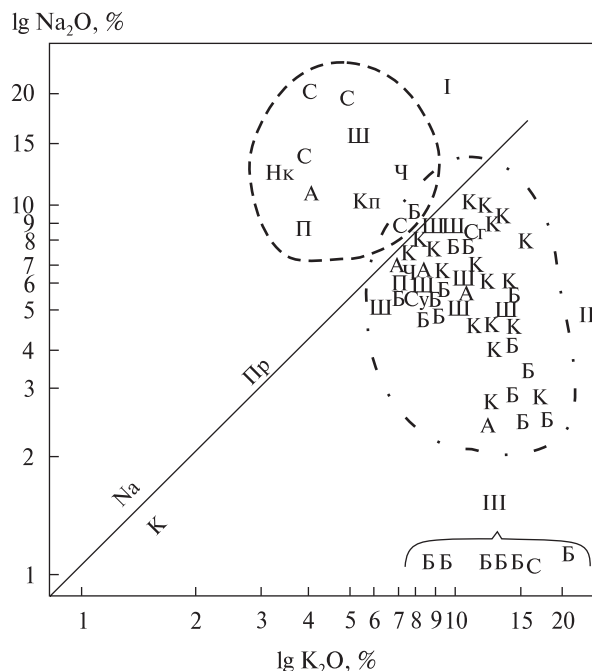

Рис. 5. Кореляційна залежність $\text{Na}_2\text{O}/\text{K}_2\text{O}$ у склі сабатинівського та білозерського часу: Нк — Новокиївка; Ш — Широке; П — Первомайка; Пр — Первомайка (рожеве скло); Ч — Чернянка; С — Степовий; Сг — Степовий (намистина з «вічком»); К — Великі Копані; А — Алкалія; Коч — Кочковате; Су — Суворове; Б — Будуржель; Ка — Казаклія; Пог — Погреб'я. Колом обведено «печінки»; І — скло, зварене на попелі солончакових рослин; ІІ — скло, зварене на попелі рослин, де вміст Na_2O і K_2O й приблизно однаковий; ІІІ — скло, виготовлене на попелі континентальних рослин на зразок соломи злакових

У Єгипті «печінки» відомі з часів XVIII—XIX династій (Лукас 1958, с. 303). На Закавказзі їх знаходять у комплексах X—VIII ст. до н. е.

робництві під час виготовлення «кривавика» використовують двостадійне варіння. Спочатку скло варять у окиснювальних умовах, потім масу фритують і розмелюють. Далі розмелену суміш варять у відновлюваних умовах з додаванням оксиду міді, олова, свинцю та стибію (Коцик, Небрженский, Фандерлик 1983, с. 70—75).

(Галибин 2001, ан. № 91). «Печінки» були поширені в античну епоху (Островерхов 1998, с. 134, ан. № 39, 45, 48, 52, 61, 112а; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 120—121, ан. № 35б). У добу пізньої бронзи — на початку доби заліза центри з виробництва скляного гематіону зосереджувалися у Дворіччі та на Закавказзі (Brill and Cahill 1988). У той час «кривавики» вивозили з Близького Сходу не лише у вигляді готової продукції, а й як напівфабрикати (Huges 1972; Newton 1972).

Новаторським є параграф книги В.О. Галібіна «Скло на природній соді (фінікійська та єгипетська школи)» (с. 75—76). Заслугою автора є те, що він уперше встановив час появи содових рецептур — не раніше кінця VIII—VII ст. до н. е. Тоді содове скло виготовляли в майстернях, розташованих на узбережжі Середземного моря — в долині Нілу, у Фінікії, на Родосі та інших місцях. Пізніше цей рецепт широко використовували склороби Римської імперії.

На думку дослідника, на початкових етапах побутування содового скла існували дві школи склярства — фінікійська та єгипетська. Фінікійські ремісники мали тісні контакти з представниками близькосхідної школи, від яких запозичили деякі технологічні способи, зокрема використання мангану як знебарвлювача скла, заліза — як барвника яскраво-брунатного кольору, олова — як барвника-глушника білого та жовтого кольорів. В.О. Галібін вважав, що фінікійці не лише використовували свинець як компонент барвника-глушника жовтого, зеленого й помаранчевого кольорів, а й додаткового склаутворювального компонента разом із натрієм із природної соди (Si-Pb-Na-Ca). Фінікійські майстри впритул підійшли до винаходу скла класу Si-Pb. До продукції фінікійських склоробів автор відніс численну категорію поліхромного парфумного посуду, зробленого на основі «піщаної серцевини», яка у вітчизняних фахівців отримала назву «фінікійського» скла. На думку дослідника, фінікійська школа припинила своє існування у IV ст. до н. е. внаслідок загибелі фінікійської держави.

Спостереження В.О. Галібіна надзвичайно важливі й цікаві, але, на жаль, вони остаточно не розв'язують проблем ідентифікації фінікійської школи склярства, оскільки «фінікійський» посуд, а також деякі інші категорії подібних артефактів, близьких за стилем виконання, технологією виготовлення та складом скла, наприклад «намистини-маски» (Островерхов 1990), побутували до II ст. до н. е. включно. На нашу думку, творцями й носіями «фінікійської школи» були не лише власне етнічні фінікійці, а й давні греки, а на першому етапі — іонійці (Мілет, Самос тощо), карійці у Малій Азії тощо

(Дзиговский, Островерхов 2000; Островерхов 1993). Важливе значення у збереженні традицій «фінікійського» склярства після розгрому Тіра, Сідону, певного занепаду іонійських міст відіграв Карфаген (Haevernick 1977; Seefried 1979). Недарма скляна продукція на основі «керамопіщаної серцевини» раптово зникла одночасно на всіх теренах античної Ойкумени саме після остаточної поразки Карфагена від Риму.

Свій внесок В.О. Галібін зробив і у вивчення *давньокитайського* (VI ст. до н. е. — II ст. н. е.) та *давньоіндійського* (V ст. до н. е. — III ст. н. е.) скла (С. 76—78). На основі результатів досліджень закордонних учених (Seligman and Beck 1938, р. 8, 12, ан. № 1, 3—5; Brill 1987, tab. 1; Shi Meiguang, He Oyli, Zhou Fushang 1989) автор, проаналізувавши артефакти з археологічних пам'яток II ст. до н. е. — II ст. н. е. Забайкалля, Красноярського краю та Далекого Сходу, виявив зразки скла типів Si-Pb-Na-Ba та Si-Pb, що і притаманні саме давньокитайському склярству (Галибин 1983а; 1985а).

В.О. Галібін зробив значний внесок й у вивчення *скла далекосхідного походження*, датованого IV—XVI ст. (С. 79—81). Дослідник виконав аналізи серії прикрас із пам'яток Приморського та Хабаровського країв та Амурської області, завдяки чому з'явилася низка досліджень, присвячених далекосхідному склу (Галибин 1985а; Силантьев 1982; 1987; Щаплова 1984, с. 237). Вчені дійшли висновку, що у цьому регіоні побутувало скло як місцевого виробництва, так і привізне. Індикатором місцевого скла В.О. Галібін вважав наявність таких домішок, як ВаО (до 2 %) та вісмут (Bi_2O_3 — до 0,25 %). Скло далекосхідного походження трапляється на Забайкаллі та в Бурятії.

Не менш успішно В.О. Галібін вивчав *скло староіндійського походження* V ст. до н. е. — III ст. н. е. (С. 77—79). Незважаючи на численні дослідження подібних артефактів (Lal 1952; Brill 1987; Абдуразаков 1993, с. 22—23; Абдуразаков, Синг 1988), щодо них досі залишається багато дискусійних та невирішених питань. В.О. Галібін вважав, що одним із різновидів скла, ймовірно, індійського походження, є тип Si-K(Ca). Джерелом калію у цьому випадку є не поташ, а попел тропічних рослин. Дослідник виявив значну кількість подібного скляного імпорту на пам'ятках Росії (Красноярський край, Забайкалля, Бурятія, Новосибірська та Томська обл., Алтай, Східний Сибір), Узбекистану і навіть В'єтнаму (Галибин 1993).

Значну увагу В.О. Галібін приділив й іншому різновиду давньоіндійського скла — типу Si,Al-Na(K)-(Ca), що також трапляється на пам'ятках Центральної Азії та Сибіру. Подібне скло характеризується надзвичайно високим

вмістом алюмінію (інколи до 15 % Al_2O_3) та обмеженим асортиментом технологічних добавок. Крім заліза (до 8—10 Fe_2O_3) для забарвлення скла у чорний колір, міді — для отримання бірюзового й «печінкового» кольорів, а також кобальту в одному випадку, інші барвники не використовували. На думку Р.Х. Бріла (Brill 1987, р. 5), скло цього типу містить два компоненти: обсидіан із високим вмістом заліза як джерело кремнезему й природну соду як джерело натрію. Натомість В.О. Галібін вважає, що обсидіан, як правило, не містить високих концентрацій заліза, тому, швидше за все, залізо до шихти додавали як окремий компонент (Галібін 1993; 2001, с. 79).

Цікаві спостереження В.О. Галібін зробив, характеризуючи *давньоруське склярство* (с. 81—83). Особливо цікавими є його зауваження, щодо поширення скла давньоруського виробництва за межами Русі, насамперед на північ та північний схід — у район Печори та верхньої Волги. Дослідник вважав, що подібне скло практично не поширювалось на південь. Він згадував лише поодинокі випадки проникнення виробів давньокиївських майстрів у Херсонес та на Кавказ. Підтримуючи цей загалом правильний висновок, усе ж слід звернути увагу на наявність подібних артефактів у похованнях *пізніх кочовиків* на теренах Північного Причорномор'я (Островерхов 2003—2004; 2004). Ця обставина ще раз підтверджує висновок, що населення Київської Русі не лише ворогувало зі степовиками, а й підтримувало з ними тісні економічні зв'язки.

В.О. Галібін (с. 82) не погоджувався з гіпотезою Ю.Л. Щапової, що давньоруська школа виникла як пасинкове відгалуження від візантійської, й лише пізніше набула самостійності. Дослідник зауважував, що між цими школами було більше відмінностей, ніж подібностей. На нашу думку (Островерхов 2003—2004; 2004), В.О. Галібін мав рацію. Не можна безпосередньо пов'язувати виникнення й перші кроки давньокиївської школи з суцільними технологічними запозиченнями (не найпрогресивнішими для того часу). Чи не логічніше було б шукати коріння феномену в історії власне давньоруського суспільства? Адже економічні, наукові та технологічні передумови для виникнення власної самобутньої школи склярства на теренах Київської Русі були цілком достатніми (пор.: Райнов 1940; Рыбаков 1948; Кузаков 1976).

Оригінальними й непересічними є деякі зауваження В.О. Галібіна у параграфі «Скло Західної та Центральної Європи (VII—XIX ст.)» (с. 83—85). З огляду на специфіку складу скла та деякі морфологічні характеристики дослідник розглянув артефакти, знайдені на пам'ят-

ках IX—X ст. на теренах Північно-Західної Русі (Стара Ладога, Рюриківське городище, Передольське тощо) як складову частину північноєвропейського скла VIII—IX ст.⁸ Услід за західними вченими (Callmer 1979; Callmer, Henderson 1991) автор припустив, що напівфабрикати до Північної Європи завозили із Західної чи Південної Європи. На нашу думку, центри виробництва скла з характеристиками, що одночасно поєднують риси близькосхідної та середземноморської шкіл античного часу (візантійська школа склярства), слід шукати десь на візантійських обшарах — на східному узбережжі Середземного моря, а можливо, й у самому Константинополі (пор.: Щапова 1998).

В останні десятиліття виявлено склоробні майстерні VII—XIV ст., що функціонували на теренах Італії (Мурано, Альзаря та ін.). Як лужну сировину вони використовували попіл солончакових рослин. На думку В.О. Галібіна (Галібін 2001, с. 84), попіл завозили з Леванту. Однак солончакові рослини типу солеросу ростуть не лише на Близькому Сході. Ареал їх поширення досить великий: він охоплює не лише Передній та Середній Схід, а й південь Європи (Абдуразаков, Безбородов 1966; Сайко 1969; Островерхов 1979; 1985а).

У розділі 9 «Хронологічні критерії та критерії походження давнього й середньовічного скла, що ґрунтуються на вивченні його складу» (с. 86—91) В.О. Галібін підбив підсумки власної праці в галузі вивчення археологічного скла й склоподібних матеріалів із метою отримання додаткової інформації про їх походження та місце виготовлення (табл. 3). На жаль, досліднику забракло часу відшліфувати окремі деталі, але, незважаючи на наявність певних похибок і неточностей, його висновки в цілому відповідають історичній дійсності і їх можна використовувати для діагностики давнього скла.

Отже, рецензована монографія визначного фахівця в галузі хімії та геології неорганічних матеріалів Валентина Олександровича Галібіна — одне з небагатьох у вітчизняній науці досліджень, присвячене вивченню історії скла. Це дослідження, безумовно, стане у пригоді історикам науки та техніки, археологам, мистецтвознавцям та всім, хто цікавиться давньою й середньовічною історією.

⁸ Скло належить до типу Si-Na-Ca. Специфікою такого скла є одночасне використання олова та стибію як фарбника-глушника білого кольору, а також наявність свинцю як додаткового склаутворювального компонента без утворення сполуки свинцю з оловом та сурмою жовтого кольору (Galibin 1992; Rjabinin and Galibin 1992; Галібін 2001, с. 84).

- Абдуразаков А.А.* История стеклоделия Средней Азии в древности и средневековье (основные этапы): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — Ташкент, 1993.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.
- Абдуразаков А.А., Сингх Р.Н.* Исследование химических составов древнеиндийских стекол из Хайрадиха // Обществ. науки в Узбекистане. — 1988. — Вып. 8. — С. 66—72.
- Агульников С.М., Островерхов А.С.* Производство стеклянных бус в белозерское время // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. — Кишинев, 1991. — С. 61—73.
- Бахтадзе Р.А.* К изучению грузинских археологических стекол. — Тбилиси, 1964.
- Бахтадзе Р.А., Деоник Р.В.* Химико-технологический анализ раннесредневековых бус Северного Кавказа // Средневековые памятники Северной Осетии // МИА. — 1963. — № 114. — С. 148—151.
- Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.
- Безбородов М.А., Островерхов А.С.* Ранние этапы стеклоделия в Восточной Европе // Природа. — 1979. — № 4. — С. 61—65.
- Вопросы техники в «Естественной истории» Плиния // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 269—335.*
- Галибин В.А.* Спектральный анализ находок из Сумбарских могильников // *Хлопин И.Н.* Юго-Западная Туркмения в эпоху поздней бронзы. — Л., 1983. — С. 224—234.
- Галибин В.А.* Состав стекла из памятников Красноярского края (V в. до н. э. — I в. н. э.) // Древние культуры евразийских степей. — Л., 1983а. — С. 98—100.
- Галибин В.А.* Особенности состава фаянсовых и стеклянных украшений из памятников Южной Сибири V в. до н. э. — I в. н. э. // КСИА АН СССР. — 1985. — Вып. 184. — С. 14—21.
- Галибин В.А.* Особенности состава стеклянных бус Иволгинского могильника хунну // Древнее Забайкалье и его культурные связи. — Новосибирск, 1985а. — С. 37—45.
- Галибин В.А.* Находки индийских стеклянных бус в погребениях Сибири и Средней Азии // АВ. — 1993. — № 2. — С. 66—71.
- Галибин В.А.* Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Галибин В.А., Островерхов А.С., Субботин Л.В.* Стеклянные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // МАСП. — 1983. — С. 59—76.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С.* Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. — Одесса, 2000.
- Иванов Вяч. Вс.* История славянских и балканских названий металлов. — М., 1983.
- История Древнего Востока. Зарождение классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2. Передняя Азия и Египет.* — М., 1988.
- Качалов Н.Н.* Стекло // БСЭ. — Изд. 2-е. — 1957. — Т. 40.
- Качалов Н.Н.* Стекло. — М., 1959.
- Кондратьев И.И.* Стеклянные украшения сарматского Поволжья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1987.
- Конькова Л.В.* Металлографическое исследование металлических изделий из памятников усатовского типа // Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. — К., 1979. — С. 161—176.
- Коцик И., Небрженский И., Фандерлик И.* Окрашивание стекла. — М., 1983.
- Кузаков В.П.* Очерк развития естественнонаучных и технических представлений на Руси в X—XVII вв. — М., 1976.
- Лукас А.* Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. — М., 1958.
- Лукиянов П.М.* История химических промыслов и химической промышленности в России. — М.; Л., 1949. — Т. 2.
- Маккуин Дж.Г.* Хетты и их современники в Малой Азии: Пер. с англ. — М., 1983.
- Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 115—126.
- Островерхов А.С.* Стеклянные бусы в памятниках позднего Триполья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 173—179.
- Островерхов А.С.* Возникновение стеклоделия в Ольвии // ТДС. Исследования в Ольвии. — Парутино, 1985а. — С. 61—62.
- Островерхов А.С.* Стекло легендарных киммерийцев // Химия и жизнь. — 1986. — № 4. — С. 47—51.
- Островерхов А.С.* Киммерийское стекло // Стекло и керамика. — 1987. — № 1. — С. 26—27.
- Островерхов А.С.* Стеклянные антропоморфные бусы-маски в памятниках на Юге Восточной Европы V—III вв. до н. э. // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины. — Одесса; Запорожье, 1990. — С. 126—147.

- Острове́рхов А.С.* Найдавніше археологічне скло у Східній Європі // *Археологія*. — 1997. — № 2. — С. 70—81.
- Острове́рхов А.С.* Стекло из скифских и сарматских погребений восточной части Буджака // *Субботин Л.В., Дзиговский А.Н., Острове́рхов А.С.* Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишнеево и Белолесье. — Одесса, 1998. — С. 127—158.
- Острове́рхов А.С.* Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н. э. — первая половина VII в. до н. э.) // *STRATUM plus*. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест. — 2001 / 2002. — № 2. — С. 386—430.
- Острове́рхов А.С.* Скло як історичне явище в пізньокочівницькому середовищі Північного Надчорномор'я (IX—XIV ст.) // *НЗ ІФ ЗДУ*. — 2004. — Вип. 28. — С. 359—383.
- Острове́рхов А.С.* Стекло как историческое явление в позднекочевнической среде Северного Причерноморья // *STRATUM+*. — 2003/2004. — № 5. — Мастера средневековья. — С. 309—362.
- Пазухин В.А.* О происхождении древнейшей мышьяковистой меди // *Изв. АН СССР. Metallurgy and горное дело*. — 1964. — № 1. — С. 149—155.
- Райнов Т.* Наука в России XI—XIII вв. — М.; Л., 1940.
- Русский энциклопедический словарь*. — СПб., 1887. — Т. 2. — 545 с.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Рындина Н.В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971.
- Рындина Н.В., Конькова Л.В.* О происхождении больших усатовских кинжалов // *СА*. — 1982. — № 2. — С. 30—42.
- Сайко Э.В.* Среднеазиатская глазурованная керамика XII—XV веков. — Душанбе, 1969.
- Селимханов И.Р.* Разгаданные секреты древней бронзы. — М., 1970.
- Силантьев Г.Л.* Техника изготовления и химический состав стеклянных изделий чжурчженей // *Естественные науки и изучение производительных сил*. — М., 1982. — С. 52—59.
- Силантьев Г.Л.* Стеклообрабатывающее производство на юге Дальнего Востока СССР в средние века: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1987.
- Тавадзе Ф., Сакварелидзе Т.* Бронзы Древней Грузии. — Тбилиси, 1959.
- Черных Е.Н.* История древнейшей металлургии Восточной Европы. — М., 1966.
- Черных Е.Н.* Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. — М., 1970.
- Черных Е.Н.* Металл — человек — время. — М., 1972.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Черных Е.Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978.
- Черных Е.Н.* Анатолия и Балканы: модели развития древней металлургии (V—II тыс. до н. э.): Междунар. симп. «Античная балканистика». Этногенез народов Юго-Восточной Европы: Тез. докл. — М., 1989. — С. 68—71.
- Щапова Ю.Л.* Из истории древнейшей технологии стекла // *Очерки технологии древнейших производств* — М., 1975. — С. 134—155.
- Щапова Ю.Л.* О химическом составе древнего стекла // *СА*. — 1977. — № 3. — С. 95—106.
- Щапова Ю.Л.* Элементы знаний по химии неорганических соединений в Древней Руси // *Естественно-научные знания в Древней Руси*. — М., 1980. — С. 15—22.
- Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. М., 1983.
- Щапова Ю.Л.* Немного о древнем стекле // *Путешествие в древность*. — М., 1983а. — С. 247—270.
- Щапова Ю.Л. М. Dekywna.* Szkło w Europie wczesnosredniowiecznej. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk // *СА*. — 1984. — № 3. — С. 235—239.
- Щапова Ю.Л.* Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Barag D.* The Origin of Glass // IX Congress International du Verre. Communications artistique et historique. — Paris, 1972. — P. 183—190.
- Beck H.C.* Glass before 1500 B.C. // *Ancient Egypt and East*. — 1934. — June. — P. 7—21.
- Bray W., Trump D.A.* A Dictionary of Archaeology. — London, 1970.
- Brill R.H.* Chemical Analyses of some Early Indian Glasses // *Proceed. of the XIV Int. Congr. on Glass*. — Archaeometry of Glass. — New Dehli, 1987. — P. 1—25.
- Brill R.H.* Chemical Analyses of some Glasses from Frattesina // *JGS*. — 1992. — **34**. — P. 11—22.
- Brill R.H., Cahill N.* Red Opaque Glass from Sardis and some Thoughts on Red Opaques in General // *JGS*. — 1988. — **30**. — P. 16—27.
- Brill R.H., Moll Sh.* The Electron Beam Probe Microanalysis of Ancient Glass // *Advances in Glass Technology*. — N.-Y., 1963. — Pt. 2. — P. 245—254.

- Callmer J.* Beds Trade and Trade Beads in Scandinavia ca 800—1000 // *Acta Archeologia Lundensia*. — Stockholm, 1979. — Ser. 4. — 157 p.
- Callmer J., Henderson J.* Glaswoking at Ähus, S. Sweden (8th Century A.D.) // *Laborativ Arkologi. Arcologiska Forsknings-laboratoriet Stockholms Universitet*. — Stockholm, 1991. — Vol. 5. — P. 143—161.
- Dekywna M.* Szkło w Europie Wczesnosredniewiecznej. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980.
- Dictionary of Egyptian Civilisation*. — N.-Y., 1959.
- Filip J.* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag: Akademie, 1966.
- Forbes R.L.* *Studies in Ancient Technology*. — Leiden, 1957. — Vol. 5.
- Frank S.* *Glass and Archaeology*. — London: Acad. Press, 1982.
- Galibin V.A.* Glass and the Problems of Interpreting Them // *Glass Beads. Cultural History and Technology. Data from the Analysis of Ancient Experiment and Analogy: Proc. of the Nordic Glass Beads Seminar 16—18 Oct. 1992. Studies in Technology and Culture*. — Leire, 1992. — Vol. 2. — P. 89—90.
- Haevernick Th.E.* *Gesichtperlrn // Madrider Mittellungen*. — 1977. — **18**. — S. 150—240.
- Hartmann G., Koppel I., Grote K., Arndt B.* Chemistry and Technology of Prehistoric Glass from Lower Saxony and Hesse // *JCS*. — 1999. — **24**. — P. 547—559.
- Henderson J.* The Raw Materials of Early Glass Production // *Oxf. J. of Archaeology*. — 1992. — **4 (3)**. — P. 267—291.
- Henderson J.* The Scientific Analysis of Ancient Glass and its Archaeological Interpretation // *Scientific Analysis in Archaeology and its Interpretation. Oxf. Univ. Commitee for Archaeology*. — 1993. — **19 (5)**. — P. 45—50.
- Henderson J.* Chemical Analysis of the Glass and Faience from Hauterive-Champreveyres, Switzerland // *Hauterive-Champreveyres Metall et Parure au Bronze Final. Archeologie Neuchateloise*. — 1994. — **17**. — P. 45—49.
- Higgins R.A.* *Greek and Roman Jewellery*. — London, 1961.
- Huges M.J.* A Technical Study of Opaque Red Glass of Iron Age in Britain // *PPS*. — 1972. — **38**. — P. 48—107.
- Kisa A.* *Das Glas im Altertume*. — Lpz., 1908. — Bd. 1—3.
- Klochko V.* Copper Objects and Questions of «Sofievka Metallurgy» // *Cemeteries of Sofievka Type: 2950—2750 BC // Baltic-Pontic Studies*. — Poznań: Adam Mickewicz Univ., 1995. — Vol. 3. — P. 243—246.
- Kovalykh N., Videiko M. and Skripkin V.* Chronology of Sofievka Type Cemeteries: archaeological and Isotopic One // *Cemeteries of Sofievka Type: 2950—2750 B.C. // Baltic-Pontic Studies*. — Poznań, 1995. — Vol. 3. — P. 135—147.
- Lal B.B.* Examination of some Ancient Indian Glass Specimens // *Ancient India*. — New Dehli, 1952. — № 8. — P. 17.
- Matson F.R.* *Analyses of Various Substances // Schmidt F.R. Persepolis*. — Chicago, 1959. — Vol. 2.
- Meiguing S., Oyli H., Fushang Z.* Chemical Composition of Ancient Glass Uncaptd in China // *Archaeometry. Proc. of the XV Int. Congr. on Glass*. — Leningrad, 1989. — P. 7—12.
- Newton R.C.* Glass Trade Route in Iron Age // *Communications artistiques at historiques: IX Congr. Int. du Verre*. — Paris, 1972. — P. 197—204.
- Olczak J.* Czy w Blucinie na Morawach — w osadzie kultury wietterzowskiej — odkryto slady najstarzrej pracowni z szklarskiej w Europie Środkowej // *Miscellanea archaeologica Thaddeo Malinowski dedicata*. — Słupsk; Poznan, 1993. — S. 279—291.
- Petrie W.M.F.* *Glass in the Early Ages // JSGT*. — 1926. — **10 (39)**. — P. 229—234.
- Rjabinin E.A., Galibin V.A.* New Data Concerning Early Glass Beadmaking in Ladoga (in the 8th to 10th centuries AD) // *Glass Beads. Cultural History and Technology. Proc. of the Nordic Glass Beads Seminar 16—18 Oct. 1992. Studies in Technology and Culture*. — Leire, 1992. — Vol. 2. — P. 97—99.
- Sayre E.V.* The Intentional Use of Antimony and Manganese in Ancient Glass // *Advances in Glass Technology*. — N.-Y., 1963. — Pt. 2. — P. 263—282.
- Sayre E.V., Smith R.W.* Compositional Categories of Ancient Glass // *Sci*. — 1961. — **133**, № 3467. — P. 1824—1826.
- Schmidt R.* *Das Glass*. — Berlin; Leipzig, 1910.
- Schrüder O.* *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. — Strassburg, 1917. — Bd. 2.
- Seefried M.* Glass-Core Pendants Found in the MediMediterranean Area // *JGS*. — 1979. — **21**. — P. 17—26.
- Seligman C.G., Beck H.C.* Far Eastern Glass: Some Eastern origins // *The Museum of Far Eastern Antiquities*. — Stockholm, 1938. — P. 73—110.
- Sestieri A.M.B.* Lo scavo dell'abitato protostorico di Frattesina. Fratta Polesine (Rovigo) // *Bull/ di Paletnologia Italiana*. — 1992. — **21**. — P. 221—256.
- Sleen W.G.N., van der.* *A Handbook on Beads*. — Liège, 1967.
- Smith C.S.* Examination of the Arsenic-Rich Coating on a Bronze Bull from Horozotepe // *Application of Science in the Examination of Works of Art*. — Boston, 1973. — P. 137—178.

- Smith R.W. Archaeological Evaluation of Analysis of Ancient Glass // *Advances in Glass Technology*. P. 2. Historical Papers. — N.-Y., 1963. — P. 283—290.
- Szczapowa J.L. Zasady interpretacji analiz składu szkła zabytkowego // *AP*. — 1973. — 28, Z. 1. — S. 15—72.
- Turner W.E.S. Studies in Ancient Glasses and Glass-making Processes. P. 5. Raw Materials and Melting Processes // *JSGS*. — 1956. — 40, № 193. — P. 277—300.
- Turner W.E.S. Ancient Glass and Glass-making // *Proc. of the Chemical Society*. March, 1961. — P. 93—98.
- Turner W.E.S., Rooksby H.P. A Study of the Opalising Agents in Ancient Opal Glasses Throughout Three Thousand Four Hundred Years // *GB*. — 1959. — 32 K, H. 8. — P. 350—361.
- Vandiver Pomela. Glass Technology at the Mid-Second Millenium BC Hurrian Site of Nuzi // *JGS*. — 1983. — 25. — P. 31—37.
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. — N.-Y., 1993.

Одержано 29.1.2007

Л. Крушельницька

Культура Ноа на землях України

Львів. — 2006. — 160 с., 56 рис., 19 фото,
резюме німецькою мовою, бібліографія

Лариса Крушельницька — авторитетна дослідниця епохи бронзи та ранньої епохи заліза в Україні — у своїй черговій праці спробувала монографічно опрацювати культуру Ноа — відому, хоча дещо й призабуту формацію пізньої бронзи*, розташовану на заході цієї території. Сліди культури Ноа знаходять також на південно-східних рубежах Польщі. Книжка постала через потребу упорядкування вже ідентифікованих українських матеріалів культури Ноа та оприлюднення неопублікованих матеріалів, нагромаджених під час археологічних розкопок на території Західної України (Українського Прикарпаття), починаючи з кінця 1950-х рр.

У вступі дослідниця зазначила, що наявні джерела порушують цілу низку питань, а їх проблематика є дуже розлогою і включає такі проблеми, як генеза, обшир, який охоплює культуру Ноа, та її зв'язок із суміжними формаціями епох бронзи. На сьогодні ноаські поселення України недостатньо досліджено порівняно з подібними пам'ятками на території Румунії та Молдови, хоч перші сліди цієї культури було ідентифіковано ще в 1930-х рр. У той час Тадеуш Сулімірський виокремив невідомі раніше матеріали, що відрізнялися від ідентифікованих із комарівською культурою. Лариса Кру-

шельницька віддала належне повоєнним досягненням Анни Мелюкової, Галини Смирнової та Едуарда Балагурі, відзначивши їхні найбільші здобутки як у дослідженні стоянок мешканців культури Ноа, так і в інтерпретації результатів цих відкриттів.

Уже багато років поспіль базовою стоянкою культури Ноа визнається поселення в місцевості Магала на Буковині (дослідження Галини Смирнової), матеріали якої дали змогу відтворити вигляд типового поселення та занять його мешканців, а дослідження стратиграфії шарів та аналізу С-14 наблизили вчених до розробки етапів періодизації і хронології культури Ноа. Однак найбільшу кількість джерел для досліджень надав ансамбль поселення (із забудовою помешканнями і господарчими будівлями, в тому числі металургійною майстернею, 10 попелищами, некрополем зі 183 похованнями зі скелетами), ідентифікований Едуардом Балагурі в місцевості Острівець на Прикарпатті. Авторка широко розглянула досягнення не лише українських, а й зарубіжних дослідників у процесі розпізнавання культурних контактів на теренах Північного Причорномор'я, Центральної Наддністрянщини, Українського та Польського Прикарпаття й Молдови в часи, коли там з'явилися представники культури Ноа. На думку більшості центральноєвропейських і східноєвропейських археологів, ця пізньобронзова спільнота відіграла значну роль у розповсюдженні здобутків культур Карпатської улоговини і Причорномор'я (наприклад, окремих

* Пізній період епохи бронзи датується XVII—X/IX ст. до Р. Х.

форм металу чи зразків кераміки), ставши ніби єдиною ланкою між цими теренами.

В окремому розділі «Дослідження» згадано дослідження, якими керувала сама авторка або інші дослідники з львівських археологічних кіл. У 1960-х рр. здійснювалися дослідження на поселенні в Бовшові — невеликій місцевості біля Рогатина, заглопленої після побудови дамби на Гнилій Липі — правій притоці Дністра. Територію поселення було густо заселено, однак багато об'єктів мешканців культури Ноа було знищено пізнішим поселенням. Під час розкопок було відкрито два попелища, наземний будинок, господарчі ями і два поховання. Разом з детальним описом цих об'єктів було зроблено скрупульозний типологічний та культурологічний аналіз отриманих джерел. Слід зазначити, що з цієї місцевості походить унікальна знахідка — кістяний псалій типу Боріаш. На цікавий матеріал натрапили Лариса Крушельницька і Микола Бандрівський у місцевості Чортівцеві у 1985 р. На думку дослідників, тут мало існувати поселення, закладене представниками культури Ноа, які просувалися у верхів'я Дністра. Тут було відкрито попелище з потужним укріпленням із дерев'яних стовпів і горизонтальних дранок, сліди наземної будівлі та яму, заповнену кістками тварин. Трохи далі, на південний схід, на правому березі Дністра (Покуття), було знайдено поселення в місцевості Стецівка. У середині 1980-х рр. Дмитро Павлів відкрив тут житлові будівлі (зокрема, кухонну піч), релікти металургійної печі та велику кількість рухомого матеріалу, зокрема кістяне ткацьке приладдя, форми для відливання, бронзові серпи та чекан угорського типу.

Незвичайна знахідка походить із місцевості Чорнокінці, розташованої між Збручем і Серетом на висоті Чорткова. В 1977 р. Л. Крушельницька в невеликому котловані, розташованому на вершині пагорбка, знайшла досить велику кількість спаленого дерева, яке виявилось реліктом великого гробівця розмірами 3,3×0,6 м і з орієнтацією південний захід—північний схід (SW—NE). Дослідниця зауважила про «довбані» балки та форму об'єкта у вигляді човна. Збереглася не лише підлога гробівця, а й частково його віко, що в перетині мало вигляд напіварки, руйнація якої могла статися під час пожежі. З інших знахідок слід виділити обвуглені потужні стовпи — тип скелета, що утримував конструкцію, поперечні балки, що, на думку дослідниці, слугували для транспортування скрині-човна, а також скупчення попелу, перепаленої глини і великих каменів. У гробівці знайдено 40 дуже перепалених людських кісток та невелику кількість дрібних уламків кераміки, ідентифікованої з керамічним шаром людності культури Ноа. На думку авторки, цей

загадковий об'єкт серед сепулькральних стоянок культури Ноа є абсолютним винятком.

У контексті представлених матеріалів із поселення Чорнокінці слід розглянути іншу культурну атрибуцію та датування цієї знахідки. Досліджено порівняно невеликий простір і не виключено, що наповнення, яке відповідає часу закладення гробівця, могло опинитися поза його межами. Лариса Крушельницька зазначила, що в стіні викопу було локалізовано кераміку з ранньої епохи заліза, а в межах цього пункту (поблизу гробівця) відкрито ями того самого часу. Звичай складання людських решток у дерев'яних конструкціях (а також у скринях із дранки) був поширений у кочовиків євроазійського походження, наприклад у скитській культурі в ранню епоху заліза. На теренах Західного Поділля, де локалізовано стоянку, зафіксовано звичай спалювання померлих і могильних конструкцій у місці самого поховання, а також насипання пагорбів над попелищами і застосування під час розпланування простору над насипами великої кількості каміння. Гробівець у місцевості Чорнокінці, розміщений на вершині пагорбка, може бути інтерпретовано як субститут кургану. Всі наведені дані дають змогу припустити, що це поселення є сепулькральною стоянкою скитської західноподільської групи, яка постала в ранню епоху заліза на терені давнього поселення культури Ноа. Можливо, саме цим можна пояснити знахідки в попелищах конструкції ноаської кераміки, з якої лише перепалена миска нагадує екземпляр ранньої епохи заліза. Ймовірно, таку реінтерпретацію цієї стоянки авторка може не сприйняти, але вона можлива. Слід зауважити, що зазначений гробівець нагадує великі дерев'яні саркофаги з Люблінщини, які в ранню епоху заліза спалювали разом із померлими (Люблін-Якубовіце-Муроване) або після вкладання до них спалених людських решток (Крупи). Поява таких характерних фунеральних звичаїв на територіях, опанованих лужицькою стихією, має безсумнівне східне походження, і її можна пов'язати з пересуванням людності західно-подільської групи в західному напрямку.

Інші стоянки, ототожені дослідницею з поселенням людності культури Ноа, походять із місцевості Городниця і Лоїв. Особливу увагу привертає останнє поселення, розташоване біля підніжжя Карпат, де мешкали видобувачі солі. Тут було знайдено велике вогнище і значну кількість крихкої кераміки, що слугувала для випарювання солі. Посуд — переважно з широким отвором — носив сліди деформації вогнем (на думку дослідниці, він міг бути одноразовим).

З найновіших архівних відкриттів поселень людності культури Ноа Л. Крушельницька роз-

глянула стоянки у поселеннях Воля, Козлів, Грицівці та Заліски, де виявлено наземні будівлі, господарчі ями та попелища.

У ліцензованій праці широко розглянуто проблему ареалу розселення представників культури Ноа. Авторка дослідження не погоджується із поглядами, згідно з якими його найвіддаленіші кордони в північному напрямку сягали центральної і частково верхньої Наддністрянщини, а також Волині, верхів'їв Дністра до півніжжя Карпат. На думку дослідниці, у східному напрямку людність Ноа не перетнула р. Збруч, де міцним забором мало стати поселення «протобілогрудівсько-чорноліське», яке в окресі Ноа бурхливо розвивалося на врожайних ґрунтах між центральним Дністром і Бугом. Згідно з дотеперішніми дослідженнями, радіус дії мандрівок і розселення людності культури Ноа на територіях України не є, зрештою, остаточно розв'язаною, подібно до того як і переваги осадництва. Ідентифіковані на цей час поселення займали південні схили незначних підвищень, розташовані поблизу водних джерел. У поселеннях домінувало наземне будівництво. Лариса Крушельницька навела приклади будівель, конструкція яких складалася з тонких стовпців, переплетених прутами й обліплених з двох боків глиною. Це були типові ліплянки з прямокутною основою, в яких інколи всередині було місце для вогню — відкритого вогнища або кухонної печі. Значно рідше на поселеннях ідентифіковано напівземлянки, що, можливо, були найдавнішими формами житлових будівель представників культури Ноа. Однак багато подібних об'єктів могли виконувати господарчі функції. Ці ями, дуже подібні за виглядом і розмірами, часто мали обпалені стіни, а в деяких із них відзначено наявність великої кількості кісток тварин.

Особливим елементом інфраструктури поселень були попелища — місця, де на значній поверхні лежав грубий шар попелу. Ці загадкові об'єкти, появу яких не можна пояснити ліквідацією якихось дерев'яних наземних будівель, були характерними для східноєвропейської людності епохи бронзи і ранньої епохи заліза. Авторка згадала про спроби виділення групи «попелищних культур», залучивши багату бібліографію до проблеми культивованого повсюди звичаю нагромадження великої кількості попелу в одному місці. Це явище, як правило, пов'язували з господарською або культурною діяльністю. Можливо, мешканці поселень створювали такі попелища, очищаючи їх на своїх господарствах і зносячи попіл в одне місце, реалізуючи у такий спосіб культ домашнього вогнища. Попелища могли бути тогочасними святинами, місцем принесення жертв, на

що може вказувати наявність в них кісток тварин і навіть людей. Дослідниця зазначила про більш практичне застосування попелу — для обробки шкір і прання. Однак у питанні генези попелищ Лариса Крушельницька не займає однозначної позиції.

Дуже скромно репрезентовано розділ, присвячений цвинтарям і похованням людності культури Ноа. Дослідниця стисло розглянула головні риси обряду, нагадуючи про відкриття, які здійснив Едуард Балагурі на великому цвинтарі в місцевості Острівець. На жаль, Лариса Крушельницька не спробувала інтерпретувати символічний зміст цих поховань, а єдиним зв'язком із сакральною сферою є твердження, що зібгана поза покійника не була пов'язана з поклонінням, а ймовірно, була подібною до пози дитини в лоні матері. Не зроблено також спроб інтерпретації знахідок вохри та кісток тварин у похованнях. Натомість багато уваги приділено аналогіям у цьому обряді з сабатинівською та зрубною культурами. Авторка вважає, що поховання з різними характеристиками (наприклад, у кам'яних скринях) належали представникам, які прибули з-поза меж території культури Ноа. Однак не можна стверджувати, що це були представники зрубної культури, можливо, одиничні прибульці, чоловіки, які опинилися тут випадково, наприклад «... під час війни, випасання худоби, діяльності обміну» (с. 101). Дослідниця припускає можливість переміщення на захід цілих родин і груп загального поселення, однак такі припущення не підтверджено антропологічними дослідженнями.

У розділі «Матеріали» широко розглянуто рухомі джерела, залишені представниками культури Ноа на території України. Авторка традиційно поділила кераміку на кухонне начиння і столове, здійснивши їх типологізацію на основі функціональних критеріїв. Ця кераміка легко розпізнається, оскільки вона стилістично однорідна. Л. Крушельницька звернула увагу на характерну форму — двовухі вази, притаманні для культури Ноа. Значну увагу приділено предметам з кістки та рогу різноманітного призначення, зокрема для обробки шкіри. Особливе місце у збірці кістяних виробів людності культури Ноа займали побічніці (псалії) — досить рідкісні елементи кінської вузди. На думку авторки дослідження, з черепів коней виробляли музичні інструменти, а з інших кісток — так звані лижви — прилади, що слугували для обробки шкіри. Дуже детально в дослідженні розглянуто джерела, що стосуються металургії — форми для лиття та самі вироби, а також імпорти й запозичення. У створенні деяких зразків зброї у ноаському металургійному виробництві Лариса Крушельницька вели-

кого значення надає красноаяцькому осередку сабатинівської культури.

Рецензована праця завершується розділом «Як і коли культура Ноа з'явилася в Україні». Спираючись на думки багатьох дослідників, Л. Крушельницька представила власну концепцію щодо проблеми генези культури Ноа та її існування. Авторка зауважила, що вже наприкінці побутування комарівської культури на теренах над Прутом і Дністром з'явилися перші групи з певними рисами ноаського стилю. Цей «ноалізований стиль» пізніше поширився на північ і відбився, наприклад, у кераміці так званої білопотоцької групи чи в кераміці першого горизонту поселення Магала. Велике значення у творенні культури Ноа на теренах України могли мати культура Монтеору, багатоваликова культура чи степові культури. Ініціація культури Ноа могла відбутися вже в XIV ст. до Р. Х., а її повний період існування сягав XII ст. до Р. Х. (і навіть довше). Лариса Крушельницька акцентувала увагу на потужних зв'язках культури Ноа на землях України з територією сабатинівської культури, найбільше з двома її металургійними осередками — красноаяцьким і дремайлівським. Проте деякі імпорти вказують на єдність із металургійними центрами Карпатської улоговини горизонту Форро і Опалій. На думку дослідниці, існування таких зв'язків підтверджують наведені хронологічні межі, в яких розвивалася культура Ноа.

Не викликає сумніву, що рецензована праця впорядкує та значно збагатить ситуацію з виокремлення культури Ноа на теренах України, а для автора стане важливим пунктом у науковому доробку. З обов'язку рецензента слід вказати на деякі огріхи праці. Передусім слід звернути увагу на факт, що це — чергова праця про культуру як колекцію предметів, хоч і

надзвичайно ретельно інтерпретованих (із залученням численних аналогій і поглядів на цю тему), але у відриві від прадавньої реальності, від людей, які ці предмети виробляли й використовували. На нашу думку, в монографічному осягненні культури Ноа в Україні особливе місце мали б посісти проблеми господарські, відтворення діяльності мешканців поселень та проблематика духовної культури.

Книгу написано дуже доступною мовою, тому студії над нею, навіть для особи, яка погано знає українську мову, є приємністю. Книгу видано дуже ошатно, ілюстрації зроблено на високому рівні. Напевно, ця праця стане в пригоді дослідникам епохи бронзи Східної Європи.

Багато зауважень є до коректорської роботи. Обминемо такі дрібні помилки, як невідповідність фотографії 19 та посилання в тексті (с. 62), відсутність бібліографічного опису до деяких бібліографічних посилань у тексті (с. 142, 152) чи «зміна у статі» дослідниці Алікс Гочстетр (Alix Hochstetter) (с. 146). Занадто багато помилок допущено у списку літератури іноземних джерел (близько 20 помилок на 3,5 стор.). Ці помилки не можна трактувати як випадкові літери (зокрема, фонетичний запис деяких німецьких виразів), вони є очевидним результатом браку ретельної коректури. Це слід виправити, оскільки цінна змістовна праця завжди багато втрачає, коли потрапляє до читача з численними прикрими недоліками.

Е.М. КЛОСІНСЬКА

Інститут археології

Університету імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні

Переклад Ігоря НАБИТОВИЧА

Одержано 31.05.2007

Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко
Рільництво племен трипільської культури

К., 2006. — 147 с.

Монографія доктора біологічних наук Галини Олександрівни Пашкевич і кандидата історичних наук Михайла Юрійовича Відейка «Рільництво племен трипільської культури» стала помітною подією і становить непересічну цінність. Фактично вперше вийшло друком ґрунтовна монографія, одним із основних предметів дослідження якої є палеоетноботанічні матеріали зі значних теренів, що охоплюють тривалий проміжок часу. Власне, історія співпраці археологів та палеоетноботаніків налічує десятки років. Уперше археологи звернулися за кваліфікованою допомогою до спеціалістів-рослинників ще в середині 1950-х рр. Результати цієї співпраці було відбито в низці статей та публікацій, починаючи з середини 1960-х рр. Трипільську проблематику в такому аспекті було опрацьовано дещо пізніше (Янушевич, Маркевич, 1970). Саме відтоді, ймовірно, варто починати відлік часу нагромадження палеоетноботанічних матеріалів для вивчення землеробства у населення трипільської культури.

Виявом глибокої поваги до попередників стала присвята рецензованої книги світлій пам'яті Зої Василівни Янушевич — відомого біолога, яка народилася й отримала біологічну освіту в Україні, а працювала з палеоботанічними матеріалами Кукутень-Трипілля в Молдові.

Від зародження палеоетноботаніки як науки у колишньому СРСР вийшло друком чимало спільних статей археологів та палеоботаніків (Збенович, Шашкевич 1988; Ніколова, Пашкевич 2003), наскрізною темою яких було землеробство у мешканців окремих селищ чи носіїв певних археологічних культур. У зазначених статтях матеріал розглянуто сукупно, відповідно до сфери наукових інтересів співавторів. Іншим видом подібних тематичних статей був доробок власне палеоботаніків, без участі археологів (Янушевич 1980; Пашкевич 1980; 1989), що містив аналіз матеріалів комплексу зернового господарства в певний проміжок часу.

Дещо відрізняються від двох попередніх напрямів монографії палеоботанічного характеру (Янушевич 1976; 1986; Пашкевич 1991; 1991а; 1991б; 1991в; 1992), у яких розглянуто розвиток та зміни зернового господарства на архео-

логічному матеріалі. На цей час ми маємо *перше повноцінне* видання монографії, що всебічно висвітлює питання розвитку землеробства цілого періоду. Автори проаналізували як палеоетноботанічні знахідки, так і знаряддя землеробської праці, навели реконструкцію землеробської діяльності носіїв трипільських традицій та спробували проаналізувати взаємодії у системі людина—природа з огляду на споживацький характер цих «взаємовідносин».

Як зазначають автори у короткій анотації: «Мета цієї книги — зробити інформацію про рільництво племен трипільської культури (кінець VI — початок III тис. до н. е.) доступною не лише для фахівців у галузі археології, а й усіх, хто цікавиться давньою історією. Розглянуто проблеми походження трипільського хліборобства та його розвиток впродовж понад двох тисячоліть. Викладено сучасну наукову інформацію про те, де і коли люди вперше почали вирощувати злаки, як, коли та за яких обставин хліборобство з'явилося у Європі та на території України». Відповідно до визначеної авторами мети, праця має таку структуру: вступ, чотири розділи, висновки, додаткова інформація.

Зі вступного слова (с. 7—11) дізнаємося про завдання монографії. Автори розглядають поняття «рільництво» та «хліборобство» і наголошують на специфіці такого дослідження. Далі окреслено джерела до реконструкції трипільського рільництва. Тут надано необхідну інформацію щодо природних умов, культурних рослин, які вирощували в той час, знарядь землеробської праці та способів обробітку ґрунтів. Дослідники навели деякі вражаючі дані щодо джерельної бази. Так, зокрема, лише в обмазку, використану на поселенні-гіганті Майданецьке, давні жителі могли додати близько 340—510 м³ домішок рослинного походження.

Розділ 1 «Природні умови» (с. 13—26) присвячено характеристиці довкілля за часів трипільської культури. Слушною видається ідея розпочати огляд давніх природних умов з розгляду сучасного стану навколишнього середовища в регіоні. Описано рельєф, ґрунти, кліматичні умови та рослинність із теренів України та суміжних країв, де були поширені трипільські традиції. Цікавими є дані палеогеографічної схеми поділу історії розвитку Землі. Час існування трипільських племен припадає на пе-

ріод так званого кліматичного оптимуму — атлантичний, частково на субатлантичний, коли погіршилися кліматичні умови та деградація кукутенсько-трипільської спільноти. Численні праці, присвячені відтворенню палеокліматичних умов, суттєво полегшили Г.О. Пашкевич характеристику кліматичних змін за часів існування Трипілья. Природні умови було відтворено на основі проведених спорово-пилкових діаграм на базі восьми аналізів із пам'яток трипільської культури.

Розділ 2 «З історії виникнення хліборобства та його поширення в Україні» (с. 27—40) присвячено часу та шляхам поширення землеробства на терени нашої держави, висвітлено передісторію рільництва трипільської культури. Услід за Г.О. Пашкевич хочеться повторити слова В.І. Вавілова: «Відкриття хліборобства, зроблене більш як за 600 поколінь до нас, визначило все майбутнє людства». Нагадаємо, що землеробство зародилося на Близькому Сході у IX—VIII тис. до н. е. Надалі культурні рослини швидко поширилися на захід — у Європу та схід — до Центральної Азії та Індії. Потім завдяки носіям культури лінійно-стрічкової кераміки, вже у другій половині VI тис. до н. е., культурні рослини було поширено й на терени України.

На основі розглянутого матеріалу неолітичних культур та великого обсягу палеоботанічних даних із трипільських пам'яток, наведених у розділі 3, Г.О. Пашкевич дійшла висновку, що «Потужна колонізація хліборобськими племенами території України відбулася лише в часи поширення племен трипільської культури, початок якого відносять до другої поло-

вини VI тис. до н. е.» (с. 39). У цьому пасажі варто звернути увагу на термін «колонізація», що точно відтворює характер подій у Західному Надчорномор'ї на межі неоліту та енеоліту, коли мігранти культури прекукутенів розпочали тривалий процес витіснення та асиміляції автохтонного неолітичного населення Правобережної України. Результатом цих подій стало формування трипільської культури.

Розділ 3 «Культурні рослини трипільсько-кукутенської спільноти» (с. 41—80) також написано Г.О. Пашкевич. Крім палеоетноботанічної джерельної бази, дослідниця схарактеризувала палеоетноботанічний комплекс (ПБК) Трипілья загалом, перед тим згадавши історію досліджень з цього питання. Фактичний матеріал сегментовано відповідно до хронологічного поділу етапів існування кукутенсько-трипільської спільноти. Логічним є територіальне членування на матеріали з пам'яток України та Молдови, що дало змогу дослідниці зіставити матеріали з цих двох країв. Опис культурних рослин доповнено міркуваннями щодо їх придатності до вирощування саме за часів існування Трипілья. Аналіз агробіологічних властивостей дав авторці змогу дійти висновків щодо відповідності ПБК докільню та рівню розвитку землеробства кукутенсько-трипільської спільноти на різних етапах її існування. Розділ доповнено великим обсягом фактичного матеріалу: фото викопних решток зернівок культурних рослин зі значним збільшенням; таблицями зі статистичними даними щодо досліджених матеріалів; діаграмами ПБК із теренів України та Молдови в різні періоди розвитку Трипілья.

Розділ 4 «Хліборобство трипільських племен» (с. 81—122), написаний М.Ю. Відейком, фактично є синтезом усіх наявних на сьогодні даних, що дають змогу реконструювати навички землеробства і хліборобства у носіїв цієї культури. У преамбулі розділу знову наголошено на *значному поширенні* землеробських традицій саме у трипільський час. Далі автор послідовно розглянув земельні угіддя, придатні для вирощування зернових, способи обробітку ґрунтів, а також експерименти з цього приводу, навів деякі палеоекономічні розрахунки, розглянув знаряддя для збирання врожаю та здійснив відповідні палеоекономічні розрахунки. Розглянуто також умови зберігання та переробки врожаю. Насамкінець дослідник оцінив значення хліборобства в трипільському суспільстві. Цей блок інформації відбито у низці підрозділів: «Питома вага хліборобства в економіці трипільських племен», «Особливості трипільської моделі хліборобства», «Модель господарської адаптації трипільського населення», «Трипільське рільництво і суспільство».

Висновки (с. 123—125) узагальнюють це цінне дослідження. Зауважимо лише, що зайвою видається цивілізаційна риторика (с. 124), з якої не зовсім зрозуміло, що ж побудували трипільці — «підвалини цивілізації» (абзац 2), з чим можна погодитися, чи «цивілізацію» (абзац 4). Відомо, що для обґрунтування наявності цивілізації для спільноти Кукутень-Трипілля не вистачає переконливих аргументів. Слушною є публікація наприкінці книги додатків словникового та енциклопедичного характеру.

Насамкінець дозволимо собі кілька зауважень щодо книги в цілому. На нашу думку, варто послуговуватися словосполученням «кукутеньсько-трипільська спільнота (спільнота)», а не навпаки, як це роблять автори монографії. Читач має чітко усвідомлювати, хто в цій історії

«мати» (Прекукутень-Кукутень), а хто «дитя» (Трипілля). На першій сторінці обкладинки вміщено репродукцію картини Я. Шаповала, а не саму картину, як то стверджується на с. 2. Помітні й інші дрібні недоліки технічного характеру, які в подальшому слід усунути. Адже наклад монографії (300 примірників) навряд чи задовольнить читацьку аудиторію України, тому вірогідним є друге видання книги. Маємо також надію на появу інших видань, спрямованих на кваліфіковане всебічне висвітлення питань землеробства в житті давніх людських спільнот, та перспективу започаткування відповідної серії.

В.В. ОТРОЩЕНКО,

С.А. ГОРБАНЕНКО

Одержано 04.09.2007

- Збенович В.Г., Пашкевич Г.А.* К характеристике земледелия Трипольской культуры (ранний этап) // *Studia praehistorica.* — Sofia, 1988. — № 9. — P. 179—193.
- Николова А.В., Пашкевич Г.А.* К вопросу об уровне земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти. — К., 2003. — С. 89—95.
- Пашкевич Г.А.* Культурные растения трипольских поселений Поднепровья // *Первобытная археология. Поиски и находки.* — К., 1980. — С. 234—242.
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // *Первобытная археология.* — К., 1989. — С. 132—141.
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит—бронза): Каталог. — К., 1991. — Препр.
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I. — К., 1991а. — Препр.
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991б. — Препр.
- Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. — К., 1991в. — Препр.
- Пашкевич Г.А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... докт. биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05 / Институт ботаники АН Украины. — К., 1992.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В.* Земледелие в раннем триполье // *Первобытная археология. Поиски и находки.* — К., 1980. — С. 225—234.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруго-Днестровского междуречья // *Интродукция культурных растений.* — Кишинев, 1970.

Г.Н. Тошев

Крым в эпоху бронзы

Запорожье: Запорізь. нац. ун-т, 2007. — 304 с., ил.

Незважаючи на певні успіхи вітчизняної археологічної науки у вивченні проблем генези, розвитку й занепаду культур епохи бронзи Причорномор'я, багато питань цього складного процесу досі залишаються мало вивченими чи дискусійними. І хоча поселення, курганні та безкурганні могильники, а також випадкові знахідки бронзової епохи на теренах Кримського півострова почали вивчати ще з кінця ХІХ ст., однак ця територія була сверідною білою плямою на мапі бронзового віку України. Цю прогалину спробував заповнити Г.М. Тошев.

У Вступі (с. 4—19) рецензованої праці розглянуто природні особливості Кримського півострова, джерелознавчу базу та історію вивчення пам'яток епохи бронзи Криму. Дослідник вперше навів розгорнуту історіографію питання. Всю історію вивчення питання Г.М. Тошев розподілив на чотири періоди: 1870-ті рр. — кінець 1910-х рр.; початок 1920-х — кінець 1950-х рр.; початок 1960-х — середина 1990-х рр.; середина 1990-х рр. — початок ХХІ ст.

Автор дійшов висновку, що територіально півострів вивчено досить нерівномірно. На сьогодні найкраще досліджено райони Північного та Передгірного Криму, Тарханкуту та Керченського півострова. В інших місцях пам'ятки епохи бронзи відомі переважно за даними розвідок. З огляду на це досі не створено цілісної картини розвитку Кримського півострова за доби бронзи.

Г.М. Тошев послідовно характеризує курганні поховання, ґрунтові могильники, матеріали, що походять із поселень та стоянок, випадкові знахідки. Всі дані зведено в одну таблицю (с. 20—21, прим. 11, 262, табл. ІІІ). Слід зазначити, що у 1980-х рр. Г.М. Тошев проводив активні дослідження кримських старожитностей, результати яких було висвітлено в численних публікаціях, узагальнювальних статтях та монографіях. До того ж, він є засновником і незмінним редактором добре відомого на теренах країн СНД та за його межами періодичного видання СППК (ДСПК), у якому регулярно публікують матеріали з розкопок пам'яток епохи бронзи Криму.

Особливу категорію джерел становлять поки що *нечисленні* антропологічні та палеозоологічні дані.

© С.В. ІВАНОВА, А.С. ОСТРОВЕРХОВ, 2008

Історію бронзового Криму Г.М. Тошев розглядає за поширеною системою культурно-історичних спільностей, під якою розуміють сукупність археологічних культур, об'єднаних за подібним набором територіальних і хронологічних ознак. Автор виокремлює такі культурно-історичні спільності та культури: ямну культурно-історичну спільність (ЯКІС); катакомбну культурно-історичну спільність (ККІС); культурно-історичну спільність багатопружної кераміки (КІСБПК); зрубну культурно-історичну спільність (ЗКІС); сабатинівську та білозерську культури.

Третій розділ монографії (с. 24—93) присвячено характеристиці раннього періоду епохи бронзи на кримських теренах. Автор зупиняється на історії вивчення пам'яток ЯКІС на Кримському півострові, особливо ретельно характеризує праці А.О. Щепінського, В.О. Сафронова та деяких інших дослідників. Зазначивши, що питання про культурну атрибуцію пам'яток ЯКІС Криму до цього часу є дискусійним, автор, детально проаналізувавши матеріали розкопок останніх десятиліть, запропонував свій варіант розв'язання проблеми. Г.М. Тошев вважає, що на Кримському півострові співіснували ямні племена з різними поховальними обрядами.

Особливу увагу дослідник приділив характеристиці «поховань у кам'яних ящиках», а також кількох стоянок, які свого часу А.О. Щепінський виокремив у кемі-обинську культуру (КОК) і датував нижньомихайлівським горизонтом дозрубного періоду. Пізніше тезу про існування КОК у тому чи іншому варіанті підтримала низка провідних фахівців з історії бронзового віку Східної Європи, зокрема Д.Я. Телегін, В.О. Сафронов, О.Г. Шапошникова, О.М. Лесков, В.О. Дергачов та ін.

Г.М. Тошев детально розглянув джерелознавчу базу та історіографію питання й, на наш погляд, дійшов аргументованого висновку щодо неправомірності виокремлення самостійної КОК (с. 63 сл.). Цей висновок апробовано у численних публікаціях автора.

У четвертому розділі (с. 94—171) автор характеризує середній період епохи бронзи у Криму, який він усід за Є.М. Чернихом та Л.Б. Орловською (Черных, Орловская 2004) поділяє на два етапи: ККІС та КІСБПК.

Аналізуючи пам'ятки ККІС, дослідник зробив стислий історіографічний огляд, зазна-

чивши, що катакомбні старожитності на півострові було відкрито лише на початку 1950-х рр. Відтоді їх кількість значно збільшилася. Вивченню поселень та поховань цього хронологічного періоду приділяв значну увагу й сам Г.М. Тощев. Автор дійшов висновку, що Крим, з огляду на його географічні особливості, був периферійною зоною ККІС, куди відбувався відтік населення, яке проживало тут певний час, навіть під час великих трансформаційних процесів, розпаду спільності у степовій смузі Причорномор'я. З огляду на добру обізнаність автора монографії з матеріалами Північно-Західного Причорномор'я, важливим є його висновок про подібність процесів, що відбувалися на Кримському півострові та заході Причорноморських степів.

Певною мірою інноваційним є підрозділ книги, в якому наведено характеристику КІСКБПК Криму. Як і деякі інші дослідники (Литвиненко 2003; 2005), Г.М. Тощев вважає, що подібні пам'ятки необхідно розглядати у системі «спільності культур багатопружної кераміки» (Черняков, Тощев 1985, с. 28; Колотухин, Тощев 2000, с. 220—221; Тощев 2005, с. 146). Слід зазначити, що дослідник і сам вніс вагомий внесок у вивчення КІСКБПК Криму. На наш погляд, буде виправдано як з формального, так і методологічного поглядів, розширити назву кам'янської культури О.Є. Кислового (Кислый 2000; 2006) у *кам'янсько-планерську культуру*.

Надзвичайно цікавим є п'ятий розділ монографії «Пізній період епохи бронзи» (с. 172—206), оскільки дотепер матеріали пізньої бронзи Криму в усій своїй сукупності не були предметом спеціального дослідження, хоча спорадично їх використовували для загальноісторичних реконструкцій та в публікаціях. Епоху пізньої бронзи Криму характеризують зрубна, сабатинівська та білозерська культури.

Останнім часом відбулися значні зрушення у вивченні зрубних пам'яток на теренах Кримського півострова. Якщо на археологічних мапах до середини 1980-х рр. їх було зафіксовано лише в окремих зонах, то нині встановлено, що племена зрубного часу щільно заселяли майже всю територію Криму.

На основі нагромаджених матеріалів, у здобутті й обробці яких брав активну участь й автор рецензованої монографії (Колотухов, Кислый, Тощев 1994; Колотухин, Тощев 2000; Колотухов, Тощев 1998; 1998а), детально схарактеризовано зрубні поховальні пам'ятки. На думку дослідника, населення зрубного часу Криму продовжувало будувати кургани у відкритому степу, на вододілах та у передгір'ях, а також впускати поховання у більш давні насипи. Цікавими є висновки про існування на досліджу-

Титул монографії Г.М. Тошева

ваній території особливих курганів-святилищ, подібних до тих, що функціонували у зрубний час й на інших територіях.

Значну увагу Г.М. Тощев приділив характеристиці сабатинівських пам'яток Криму, вивчення яких розпочалося в 1940-х рр. Значну кількість поселень розкопано у передгір'ях та Гірському Криму, менше — на Тарханкуті та Керченському півострові (Колотухин 2003, с. 28—31). Матеріали відбивають різні стадії розвитку сабатинівської культури.

Новаторським є третій параграф п'ятого розділу монографії «Пам'ятки білозерської культури» (с. 195—206, рис. 89), присвячений комплексній характеристиці поселень (Кірове, Бай-Кіят, Фонтани, Дружне-2) та ґрунтових могильників (Донський, Зеленогірський, Суучхан, Ташли-Баїр). При цьому зроблено висновок, що білозерський комплекс Криму зіставний із матеріалами степового Причорномор'я, але значно бідніший.

У шостому розділі «Питання хронології культур епохи бронзи Криму» (с. 207—209) автор зупиняється на одному з недостатньо розроблених питань — проблемі хронології археологічних культур епохи бронзи. За Г.М. Тошевим, поховальні пам'ятки ЯКІС утворюють три обрядові групи, що співіснували у певні хронологічні періоди. У межах ЯКІС дослідник пропонує розглядати й пам'ятки у кам'яних ящиках. Дотепер катакомбних пам'яток на кримських теренах досліджено мало, при цьому вони частково співіснують із пам'ятками, залишеними носія-

ми ямних традицій. Посткатакомбний період також характеризується співіснуванням різних культурних утворень. Так, на ранніх етапах сабатинівське населення у різних частинах півострова співіснувало зі зрубними племенами бережновсько-маївської культури. У білозерський час, з огляду на кліматичні зміни, більша частина населення мешкала у передгір'ях та гірських районах Криму, де у подальшому сформувалася кизил-кобінська культура.

Досить важливим є висновок Г.М. Тощева про те, що на території півострова, не в останню чергу внаслідок його фізико-географічних умов, порівняно зі степовим Причорномор'ям, в епоху бронзи історичні процеси проходили у сповільненому темпі, а матеріальна культура населення краю була відсталішою. Одним із показників культурного прогресу культур енеоліту—бронзи є наявність виробів із «єгипетського фаянсу» та скла (Острроверхов 1982). Якщо у степах Північного Причорномор'я подібні вироби з'явилися ще в часи пізнього Трипілля й трапляються на пам'ятках всього хронологічного зрізу (Остро-

верхов 2004; 2005), то на кримських теренах вони практично невідомі*.

Незважаючи на позитивне враження в цілому, монографія не позбавлена недоліків. Насамперед це стосується питань хронології. Недостатньо з'ясовано хронологічну позицію культурних утворень півострова за доби бронзи, що пов'язано з відсутністю радіовуглецевих дат та хронологічних реперів. Мало уваги приділено зв'язкам із Кавказом, що, імовірно, могли надати своєрідну специфіку регіону. Автор не повною мірою залучив до своєї праці дослідження антропологів, де в чому співзвучні його висновкам. Так, ідентичність антропологічного типу кемі-обинців та ямних угруповань півдня України (Потехіна 1990; Телегин та ін. 2001) може бути ще одним аргументом на користь його концепції щодо місця поховань у кам'яних скринях у контексті ямної культури. Антропологічні дані можуть деталізувати й деякі міграційні процеси, що стосуються Криму. Так, С.І. Круц фіксує пересування населення Криму («кемі-обинців») у район Каховки і Примор'я. Окремі причорноморські ранньокатакомбні групи просувались через Крим, Керченську протоку й далі на Північний Кавказ, де могли взяти участь у формуванні передкавказької культури (ДІУ 1997, с. 531, 537). Крім того, за антропологічними даними, зафіксовано міграції північнокавказців через Огрінську переправу в межиріччя Інгульця та Бугу, що спричинило рух значної частини пізньоямного та ранньокатакомбного населення України у південно-західному та південно-східному напрямках (ДІУ 1997, с. 533). Ці розселення та міграції бронзової доби, що підтверджуються даними антропології, можна розглядати і як підтвердження концепції Г.М. Тощева щодо Кримського півострова як периферійного ареалу, куди постійно відбувався відхід населення.

* Показовою у цьому плані є знахідка лише однієї намистини із каламутного бірюзового скла у пох. 10 білозерського могильника Ташли-Баїр під Сімферополем, у той час як у білозерських похованнях Нижнього Подніпров'я, Подністров'я та Подунав'я подібні прикраси трапляються надзвичайно часто й у великих кількостях. Матеріал, із якого виробляли подібні намиста, за своїм хімічним складом не має аналогій у синхронному склі Близького Сходу та Єгипту, де локалізувалися головні склоробні центри епохи бронзи. Останнім часом подібне скло у невеликих кількостях зафіксовано на пам'ятках XII—IX ст. до н. е. на теренах Центральної та Західної Європи, що дало привід говорити про функціонування на фінальному етапі бронзи в Європі ще однієї школи склярства, якісно відмінної від близькосхідної та давньоєгипетської. Ташли-баїрська знахідка фіксує південно-східні межі поширення скла «білозерського» типу (Острроверхов 2001; 2001—2002).

С.В. ІВАНОВА,

Одержано 04.04.2008

А.С. ОСТРОВЕРХОВ

Археологія Української РСР. — К., 1985. — Т. 1.

Березанская С.С., Отроценко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы Украины. — К., 1986.

Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.

Кислий А.Е. Каменская культура Восточного Крыма // *НЗ ІФ ЗДУ.* — 2000. — Вип. 9. — С. 206—228.

Кислий О.Є. Основні риси кам'янської культури Східного Криму // *Археологія.* — 2006. — № 3. — С. 21—34.

Колотухин В.А. Население предгорного и горного Крыма в конце II — первой половине I тысячелетия до нашей эры: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1988.

Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — в начале железного века. — К., 1996.

Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.

Колотухин В.А. Культуры эпохи бронзы // Крым сквозь тысячелетия. — Симферополь, 2004. — С. 29—47.

Колотухин В.А., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма. — Запорожье, 2000.

Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1995 гг.). — Запорожье, 1998.

- Колтухов С.Г., Тоцев Г.Н.* Курган эпохи бронзы у села Просторное в Крыму // НЗ ИФ ЗДУ. — Запорожье, 1998а. — Вып. 4. — С. 134—141.
- Колтухов С.Г., Кислый А.Е., Тоцев Г.Н.* Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1991—992 гг.). Запорожье, 1994.
- Лесков А.М.* Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М.* Кировское городище // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 7—59.
- Литвиненко Р.О.* Культурно-таксономічний статус пам'яток типу Бабино-3 // Историчні і політичні дослідження. — Донецьк, 2003. — № 3—4 (15—16). — С. 38—45.
- Литвиненко Р.О.* Культури бабинська і лолінська до проблеми контактів // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної Європи. — Луганськ, 2005. — С. 75—78.
- Острроверхов А.С.* Стекло и фаянс как источник для изучения прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху бронзы и раннего железа // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. — Ереван, 1982. — С. 97—99.
- Острроверхов А.С.* Склярство білозерського часу // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 3—21.
- Острроверхов А.С.* Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. — первая половина VII в. до н. э.) // STRATUM plus. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест. — 2001—2002. — № 2. — С. 386—430.
- Острроверхов А.С.* Стародавні «фаянси» як історичне явище у пам'ятках епохи бронзи — початку заліза на території Східної Європи (III — перша половина I тис. до н. е.) // СППК. — 2004. — Т. 11. — С. 317—343.
- Острроверхов А.С.* Древние «фаянсы» в памятниках эпохи бронзы — начала железа в Восточной Европе (III — первая половина I тыс. до Р. Х.) (парадигмы артефактов) // STRATUM+. — 2003—2004. — № 2.
- Потехина И.Д.* Населення усатовської культури за даними антропології // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 56—67.
- Стрежелецкий С.Ф.* Очерки по истории Гераклеийского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона. — Луганск, 2001. — 152 с.
- Тоцев Г.Н.* Период КИОМК Крыма // На пошану С.С. Березанської. Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 143—148.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Черных Е.Н., Орловская Л.Б.* Радиоуглеродная хронология катакомбной культурно-исторической общности (средний бронзовый век) // РА. — 2004. — № 2. — С. 15—29.
- Черняков И.Т., Тоцев Г.Н.* Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 5—31.
- Шульц П.Н.* О комплексных историко-археологических и палеографических исследованиях в Северном Крыму // ИКОГО СССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 115—124.

Н.С. Абашина

V ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ М.І. ТРОЇЦЬКОГО «ВЕРХНЄ ПОДОННЯ. ПРИРОДА. АРХЕОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ»

(Тула, Куликове поле, 2—4 листопада 2006 р.)

Російський державний військово-історичний та природничий музей-заповідник «Куликове поле» та Тульський державний педагогічний університет ім. Л.М. Толстого виступили організаторами V Історико-археологічних читань пам'яті М.І. Троїцького «Верхнє Подоння. Природа. Археологія. Історія». Читання було присвячено 10-річчю Державного музею-заповідника «Куликове поле» та 155-річчю від дня народження М.І. Троїцького — історика, краєзнавця, першого дослідника Куликова поля.

Праця М.І. Троїцького «Берега реки Непрядва в историко-археологическом отношении» (Тула, 1887), що містить інформацію про стародавні кургани та городища, привернула увагу науковців до старожитностей регіону. Подальші дослідження і насамперед розкопки, проведені у другій половині ХХ ст. під керівництвом фахівців Державного історичного музею Б.А. Фоломєєва, М.І. Гоняного та А.К. Зайцева, дали змогу суттєво збільшити джерелознавчу базу для вивчення битви 1380 р. та зробили регіон одним із найбільш репрезентативних за ступенем дослідженості сільських місцевостей у слов'яно-руській археології. Розгортанню та координації цих досліджень сприяє діяльність Державного музею-заповідника «Куликове поле».

У V Історико-археологічних читаннях взяли участь представники 44 установ науки і культури Російської Федерації, Польщі, Білорусі, України та Міжнародний фонд збереження біорозмаїття «Фора». До складу української делегації увійшли Б.В. Магомедов, Н.С. Абашина, Ю.Ю. Башкатов (Інститут археології НАН України), С.В. Діденко (Національний музей історії України), К.В. Мизгін (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна).

Загалом під час конференції заслухано понад 70 доповідей і повідомлень, які супроводжувалися жвавим обговоренням. Археологічну проблематику було зосереджено на двох секціях: «Вер-

хнє Подоння в системі етнокультурних контактів у добу римських впливів» та «Археологія Верхнього Подоння і суміжних територій». У роботі ще двох секцій — «Історія та етнографія Верхнього Подоння і суміжних територій» і «Природа Верхнього Подоння та суміжних територій» — взяли участь історики, етнографи, краєзнавці та представники природничих наук.

Українська делегація взяла участь у роботі секції «Верхнє Подоння в системі етнокультурних контактів у добу римських впливів». Загалом на секції заслухано і обговорено 20 доповідей і повідомлень. Крім того, у форматі стендових було представлено такі доповіді: **М.В. Любичев** (ХНУ) «Про етнокультурні процеси в зоні дніпро-донецького лісостепу у пізньоримський час», **М.В. Лопатін** (ІА РАН) «Ранньослов'янські культури Верхнього Подніпров'я і Північного Заходу Росії», **В.Є. Родинкова** (ІА РАН) «Система жіночого убору Середнього Подніпров'я III—VII ст.», **Б.В. Магомедов** «Ім-порт пізньоримських амфор у барбарикумі Східної Європи», **А.В. Мастикова** (ІА РАН) «Середземноморський жіночий костюм із фібулами-брошками на Північному Кавказі у V—VI ст.».

Доповіді на секції демонстрували кілька напрямів досліджень. Передусім це вивчення історико-культурних процесів у Східній і Південно-Східній Європі у першій половині I тис. н. е. Проблема взаємозв'язків населення лісової і лісостепової зон Верхнього Подоння у другій чверті присвячено доповіді **Г.Л. Змцова** (Ліпецький педагогічний університет) «Матеріали культур лісової смуги на верхньодонському поселенні й могильнику другої чверті I тис. н. е. Мухіне-2» та **Д.В. Акімова** (Воронезький університет) «До проблеми взаємовідносин населення лісової і лісостепової зон Верхнього Подоння у другій чверті — середині I тис. н. е.».

А.М. Обломський (ІА РАН) у доповіді «Про можливі причини загибелі пам'яток типу Ка-

ширки-Седелок на верхньому Дону», зіставивши свідчення писемних джерел із археологічними матеріалами, запропонував гіпотезу, згідно з якою ці пам'ятки загинули внаслідок рейдів дружин Германаріха тилами венедів.

О.В. Шаров у доповіді «Про балтські головні убори в Криму римської доби» розглянув деякі категорії речей із могильника Чатир-Даг. На думку дослідника, ці речі мають балтське походження і свідчать про присутність балтів серед готського населення, яке мешкало у Криму.

М.О. Кренке (ІА РАН) у доповіді «Особливості культури населення басейну Москвирики у перші століття н. е.» навів аргументи на користь того, що на верхівці ієрархії поселень були не городища дякового типу, а «селітебно-господарчі комплекси».

Дві доповіді було присвячено етнокультурним процесам на території Білоруського Полісся. **В.С. Вяргей** (Інститут історії НАН Білорусі) у доповіді «Білоруське Полісся на початку доби Великого переселення народів» продемонструвала нові матеріали низки поселень гунського часу, особливістю яких є ліпний посуд, насамперед горщики, подібні за формами до посуду празько-корчацької культури. Хоча ці матеріали мають велике значення для дослідження процесу формування празько-корчацьких старожитностей, на жаль, на розкопки цих пам'яток широкою площею розраховувати не доводиться. **В.Г. Белявцев** (Інститут історії НАН Білорусі) у доповіді «Вельбарська культура і населення традицій лісової зони у Білорусі — питання взаємовідносин» проаналізував матеріали другої чверті I тис. н. е.

Другим напрямом досліджень були проблеми хронології пам'яток римського періоду та доби Великого переселення народів, зокрема аналіз деяких категорій знахідок як можливих хронологічних індикаторів.

Це доповіді **О.М. Воронцова** (Державний музей-заповідник «Куликове поле») «Періодизація і хронологія пам'яток Оксько-Донського вододілу римського часу і початку доби Великого переселення народів», **К.В. Мизгіна** «Нумізматичні дані про час появи черняхівської культури на вододілі Дніпра і Дона», **С.В. Ді-**

денка «Хронологія варіантів амфор типу Шелов F», **І.О. Гавригучіна** (ІА РАН) «Фібули Оксько-Донського вододілу. Двочленні прогнуті підв'язні та із суцільним приймачем», **І.Р. Ахмедова** (ДІМ) «Окські фібули з кнопкою».

Низку доповідей було присвячено аналізу окремих типів пам'яток та категорій речей: **Д.В. Акимов** і **І.Є. Бирюков** (Державна дирекція з охорони культурної спадщини Липецької обл.) «Оборонні укріплення городищ гунського часу на верхньому Дону», **О.О. Радюш** (ІА РАН) «Нові пам'ятки III—V ст. н. е. в Курчатовському районі Курської області», **Ю.Ю. Башкатов** «Типологія жител I—V ст. зарубинецької лінії розвитку», **Г.О. Массалітіна** (Національний парк «Угра») «Провідний тип мощинської кераміки у межах Калузької течії Оки», **С.В. Воронятов** (Санкт-Петербурзький університет) «Лощена кераміка Почепського селища». Дослідження серії намистин із поліхромним декором із могильників пізньоримського часу Оксько-Сурського межиріччя дали змогу **О.С. Румянцевої** (ІА РАН) зробити висновок, що ці імпортовані вироби надходили і в готовому вигляді, і як напівфабрикати. **О.О. Щеглова** (ІМК РАН) повідомила, що рало з Токарівського торфовища на підставі дендрохронологічного аналізу датовано III—V ст. н. е.

В останній день V Історико-археологічних читань було організовано автобусну екскурсію на Куликове поле. Учасники форуму ознайомилися з експозиціями Державного музею-заповідника «Куликове поле» у Єпифані, Монастирщині, на Красному пагорбі. До того ж всі бажаючі мали змогу оглянути унікальну експозицію Тульського музею зброї та відвідати Тульський кремль і Музей самоварів.

Українська делегація щиро вдячна організаторам V Історико-археологічних читань. Різноманітність тематики доповідей, гарячі дискусії, товариська атмосфера — все це залишиться в нашій пам'яті. Систематичне проведення таких форумів необхідне для обміну науковою інформацією, обговорення дискусійних проблем. Матеріали читань буде опубліковано, і всі бажаючі матимуть змогу детальніше ознайомитися з результатами досліджень, які обговорювалися в Тулі.

ДОВГІ КРЕМ'ЯНІ ПЛАСТИНИ ЕНЕОЛІТИЧНОЇ ЄВРОПИ

(міжнародна виставка)

30 листопада 2006 р. у дивовижному за своєю красою місті Франції — Орлеані, що на Луарі, стартувала виставка, присвячена одному з видів давньої крем'яної індустрії — виробництву довгих пластин, що й досі «подорожує» Європою.

Епоха енеоліту в Європі ознаменувалась розквітом давньоземлеробських культур. Незважаючи на застосування нової сировини — металу, у той час спостерігався подальший розвиток крем'янообробного виробництва. У низці областей — у болгарській Добруджі, Південно-Східній Польщі, Бельгії (Сіена) і Південній Франції (Гранд-Прісенї) — воно досягло найвищої досконалості. Поява знарядь праці з міді сприяла подальшому прогресу технології виготовлення знарядь із кременю. Використання металевих посередників дало змогу відколочувати рівні пластини завдовжки до 40 см — неперевершений рекорд у виробництві знарядь із кременю. Прогресивну технологію було запроваджено в багатьох районах енеолітичної Європи.

Це явище давно приваблювало увагу дослідників. Завдяки ініціативі французького вченого Жан-Клода Марке та російської дослідниці Наталії Скакун за підтримки Європейського товариства було організовано міжнародну виставку «Довгі крем'яні пластини енеолітичної Європи», на якій демонструються матеріали з Франції, Болгарії, Іспанії та України.

Вражають своєю досконалістю виготовлені з місцевого сіро-рожевого кременю довгі пластини та нуклеуси з Гранд-Прісенї (Франція). Матеріали з Болгарії репрезентовано довгими пластинами з Ісперіха та знахідками унікального Варненського некрополя. З Іспанії привезено довгі пластини та показано технологію їх виготовлення. Україна демонструє артефакти нестандартного поселення трипільської спільності Бодаки з майстернями з виготовлення крем'яних знарядь, зокрема й довгих пластин.

На відкритті виставки виступали організатори проекту Жан-Клод Марке та Наталія Скакун, представники товариства «ARCHEA». Директор Інституту матеріальної культури Російської Академії наук Євген Носов відзначив, що прогрес давньої крем'яної індустрії був єдиним для всієї енеолітичної Європи, наголосивши,

що подібні заходи допомагають громадськості краще пізнавати давню історію та доводять, що жодні політичні вітри не можуть стати на заваді співдружності вчених різних країн у розкритті таємниць давнини. Експозиція привернула увагу населення Франції, зібравши на відкриття з різних міст понад 300 осіб. Під час виставки відбувся круглий стіл, присвячений науковим проблемам та каталогу виставки, в роботі якого взяли участь Жан-Клод Марке (Франція), старші наукові співробітники Інституту археології НАН України О.В. Цвек, І.І. Мовчан, заступник директора заповідника «Замки Тернопілля» В.І. Чайка (Україна), Євген Носов та Наталія Скакун (Росія), директор археологічного Варненського музею В. Йотов, старші наукові співробітники В. Славчев, О. Пелевіна та директор музею м. Ісперіх Б. Магева (Болгарія).

Кілька слів хотілося б присвятити чарівному музею Природи в Орлеані, в якому було розташовано виставку. З великою любов'ю у ньому зібрано все, що стосується тваринного та рослинного світу навколишнього середовища та показано його взаємовідносини з людиною.

1 березня 2007 р. виставка відкрилася у своєму наступному пункті призначення — в м. Варна (Болгарія). У двох залах Варненського музею було розміщено матеріали, привезені з Франції. Завдяки плідній праці упорядника виставки Жан-Клода Марке та співробітників Варненського музею експозиція стала ще кращою.

Усі експонати оригінальні, супроводжуються пояснювальними текстами, великою кількістю ілюстративного матеріалу. На тлі яскравих панно, що зображують поселення, представлено археологічні артефакти. Болгарські колеги створили реконструкції старовинних жител (фото 1). Поселення у Гранд-Прісенї характеризують не лише пластини та нуклеуси (фото 2), а й посуд. Доповнено інвентарем із кременю та горщиками експозицію пам'ятки з Іспанії (Лос-Міларес). На макеті показано складне планування цього поселення з рештками оборонних споруд та будівель, під час зведення фундаментів яких застосовували каміння.

Надзвичайний науковий інтерес становлять спеціалізовані центри з обробки знарядь із кременю. Одне з них — Бодаки (Україна), належить до кінця середнього Трипілля. Пам'ятку

відкрив польський археолог А. Цинкаловський (Cyncalowsky 1961; 1969). Протягом багатьох років на поселенні працює експедиція Інституту матеріальної культури РАН під керівництвом Н.М. Скакун. Останнім часом дослідження проводять у межах українсько-російського гранту РГНФ.

Поселення Бодаки розташовано на Волинській височині, на терасі р. Горинь, де знайдено виходи високоякісного кременю. Пам'ятка викликає особливу зацікавленість, оскільки тут розміщувалися кремнеобробні майстерні. Серед різного кременевого інструментарію звертають на себе увагу довгі пластини (фото 3). В майстернях виявлено скупчення нуклеусів, з яких і сколювали ці пластини. Цікавою є рідкісна знахідка ножа-кинджала завдовжки 16 см. Подібні вироби, крім трипільського ареалу, були поширені в районах культур лендельсько-полгарського кола, Польщі та Угорщині (Vognar-Kutzian 1972; Zacoštelna 2006, p. 37—41). Відомі подібні знахідки і на пам'ятках перших скотарів України (Телегин 2001). Близькі за формою ножі-кинджали виготовляли в майстернях Гранд-Прісенї (Франція) та широко експортували на досить далеку відстань, навіть до території сучасної Швейцарії. Виготовлення виробів із кременю супроводжувалось ритуалами, спостереженими на пам'ятках зі спеціалізованими майстернями (Цвек, Мовчан 1997; Цвек 2005, с. 163—164; Овчінніков, Пічкур 2001—2002, с. 207—211; Скакун 2004, с. 57—59).

Збаражський музей (Україна), де зберігаються матеріали поселення Бодаки, представив на виставці не лише вироби з кременю, а й чудовий посуд із розписом, виготовлений мешканцями цього поселення. На виставці експонувалася модель трипільського житла з Росохуватки (Україна) (фото 4), яка, на думку дослідників, відбиває конструкцію жител Бодакського поселення.

Фото 1. Модель житла варненської культури (Болгарія)

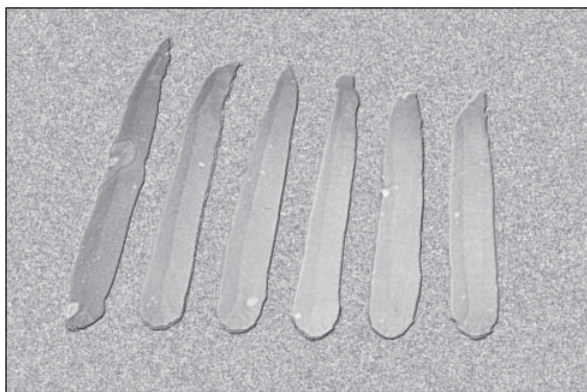

Фото 2. Довгі пластини та нуклеуси з Гранд-Прісенї (Франція)

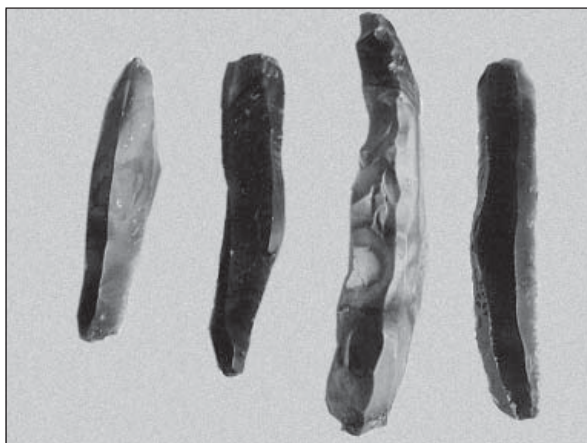

Фото 3. Крем'яні довгі пластини з поселення Бодаки (Україна)

В експозиції було широко представлено технологічний аспект виготовлення довгих крем'яних пластин (болгарські матеріали з Ісперіхського та Варненського музеїв). Особливістю крем'яного інвентарю культури Варна (поселення біля м. Варна, могильники поблизу Девни, Варни та ін.) є переважання виробів, що вражають правильністю та досконалістю форми, на великих та супервеликих пластинах. Саме вони дали змогу реконструювати техніку розщеплення нуклеусів та сколювання довгих пластин (фото 5).

У вітринах, окрім виробів з кременю, експонувалися матеріали з поховань давньої еліти Європи з Варненського енеолітичного некрополю, в похованнях якого було знайдено численні вироби із золота, предмети з міді та довгі крем'яні пластини. Дуже своєрідна за особливістю форм і його кераміка. Орнамент деяких посудин мав позолоту. В похованнях-кенотафах знайдено глиняні маски, які, схематично зображаючи обличчя померлої людини, були доповнені прикрасами з золота. Небіжчиків супроводжували престижні предмети, зокрема загадковий

Фото 4. О.В. Цвек та В. Славчев біля копії-моделі з Росохуватки (Україна) під час підготовки експозиції у м. Орлеан

Фото 5. Моделювання процесу сколювання довгих пластин (м. Орлеан, Франція)

посуд, вироби зі середземноморських мушель *Spondilus* та довгі пластини.

Правильні, оптимальні за своїми технічними показниками довгі пластини-заготівки ви-

готовляли як для обміну між однокультурними общинами, так й для експорту в ареали інших спільнот, де їх використовували не лише утилітарно, а і як предмети престижного призначення. Усе це та поховання майстрів-професіоналів (Кайнари, Джургулешті), в яких було знайдено нуклеуси та довгі пластини, засвідчують якісно новий етапу розвитку обробки кременю в епоху палеометалу, коли це виробництво поряд із видобутком металургійної міді та гончарством вийшло за межі домашнього промислу та сформувалось в одну з високорозвинутих галузей общинного ремесла (Скакун 2006, с. 7—30). Обмін знаряддями та прикрасами з міді й довгими пластинами з кременю сприяли виникненню ранніх комплексних спільнот (за В. Массоном). Формування соціальної верхівки супроводжувалось появою елітарного мистецтва та предметів престижного споживання (Палагута 2007, с. 186—188).

У плані міжплемінного обміну дуже цікавими є матеріали енеолітичних новоданилівських пам'яток, у могильниках яких зафіксовано значну кількість предметів із міді, найдавніші в цьому регіоні золоті вироби, кам'яні скіпетри, довгі пластини з кременю, що, можливо, мали престижне значення (Телегин 2001, с. 152). Подібні довгі пластини археологи знаходять у різних районах енеолітичної Європи.

Не так давно побачив світ каталог виставки (*L'Europe déjà a fin des temps préhistoriques*, 2007). 28 вересня 2007 р. матеріали виставки почали експонувати у м. Гранада в Іспанії. Зібравшись на відкритті виставки, вчені з різних країн (Франції, Росії, Болгарії, Іспанії) провели наукову дискусію. На другий день археологи відвідали стародавні пам'ятки Андалузії, давні дольмени та поселення Ла Міларес з унікальною системою фортифікаційних споруд. Учасників виставки дуже зацікавив розташований у Гранаді своєрідний середньовічний комплекс Альгамбра і надзвичайно вразили захоплення іспанців та увага влади до збереження цих пам'яток.

Залишається лише сподіватись на допомогу керівництва України, щоб подібні виставки могли завітати й до нашої країни.

Овчинников Е.В., Пічкур Є.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АБУ. — 2001—2002. — С. 207—211.

Палагута І.В. Искусство древней Европы: эпоха ранних земледельцев (VII—III тыс. до н. э.). — СПб., 2007. — С. 186—188.

Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобработывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (По материалам эпох палеолита—бронзы). — СПб., 2004. — С. 57—79.

Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен юго-восточной Европы в эпоху энеолита. — СПб., 2006. — С. 7—30.

- Телегин Д.Я. и др. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. — К., 2001.
- Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільності // Кам'яна доба України. — К.: Шлях, 2005. — С. 160—168.
- Цвек Е.В., Мовчан И.И. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. — СПб., 1997.
- Bognar-Kutzian The Copper Age Cemetery of Tiszapolga-Basatanya. — Budapest, 1963.
- Synkalowsky A. Materiały do pradziejów Wołyń i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Synchalowsky A. Osiedle kultury tripolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. — 1969. — № 34.
- L'Europe, deja, a la fin destemps prehistoriques, tours, 2007.
- Zacostelna A. Młodsze kultury naddunajskie na terenie Malopolski i Zachodniej Ukrainy // Технології і проблеми культурної адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту. — 2006. — С. 37—41.

ДО 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І.А. АНТОНОВОЇ — НЕВТОМНОЇ ДОСЛІДНИЦІ ХЕРСОНЕСА

Важко змалювати словами живий, знайомий образ, ще не змарнілий в дедалі густішому мареві часу. Здається, з'явиться вдалині фігура, повільно тягнучись, дещо перевалюючись, і залунає привітний голос, іронічно скаржучись на вимушену «тихохідність» пересування. І як завжди пові відчуттям доброти, відкритості, доброзичливості і певного аристократизму духу, який дається тривалою працею, досвідом життя, скромністю і любов'ю до людей. Віра в них, як і віра в Херсонес, його безсмертну душу, яка відкривається обраним, незмінно залишалася з цією людиною до кінця днів. Є немало фахових істориків і археологів, талановитих від Бога, але не часто серед них можна зустріти насправді непересічну особистість, втрата якої збіднює світ.

2008 р. виповнюється 80 років з дня народження Інни Анатоліївни Антонової, багаторічного директора Державного Херсонеського історико-археологічного музею, а потім Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Її внесок в будівництво музею нового типу, розпочате ще К.Е. Гриневичем 1925 р., а також в археологічне вивчення пам'яток античного Херсонеса і середньовічного Херсона важко переоцінити. Тому в дні ювілею хотілося б згадати про цю людину, що віддала всі свої сили служінню Херсонесу і пам'ять про яку, безумовно, має за-

Інна Анатоліївна Антонова
(27.10.1928 — 19.09.2000)

лишатися не лише в серцях тих, хто її знав, а й в експозиції Національного заповідника «Херсонес Таврійський», де поки що, на жаль, немає розділу, присвяченого життю і діяльності його дослідників.

Інна Анатоліївна народилася 27 жовтня 1928 р. у м. Омську в сім'ї архітектора і виховательки дитячого будинку. 1931 р. через погіршення здоров'я матері родина переїхала на Кавказ, де в Нальчику і П'ятигорську працював батько. 1938 р. сім'я вирушила до Алма-Ати, де її застала війна. У 1951 р. І.А. Антонова з відзнакою закінчила відділ археології Ленінградського дер-

І. А. Антонова на розкопках в цитаделі Херсонеса. Фото 1996 р.

жавного університету, і її направили на роботу з дослідження пам'яток на місці будівництва Каховського водосховища. З 1952 по 1955 р. вона працювала в Херсонському облвиконкомі на посадах старшого інструктора з питань музеїв і охорони пам'яток і завідувача обласного управління культури. В 1955 р. І.А. Антонову перевели в Херсонський музей на посаду директора, яку вона обіймала до 1971 р.

На новому посту І.А. Антонова доклала значних зусиль для формування дієздатного колективу співробітників і подолання музеєм наслідків війни, впорядкування колекцій і налагодження наукової роботи. Вже 1957 р. музей відновив видавничу діяльність випусками «Херсонесских сборников», а 1961 р. було розпочато видання нової збірки «Сообщения Херсонесского музея». По приїзді в Севастополь І.А. Антонова активно долучилася до археологічних досліджень Херсонеса, які проводила аж до останнього року свого життя. З 1983 до 2000 р. вона керувала археологічними дослідженнями на території цитаделі Херсонеса площею понад 0,5 га, розташованій у південно-східній частині краю Херсонесського городища. Це одна з найцікавіших і найперспективніших пам'яток, в історії якої відобразились усі епохи життя греко-римського Херсонеса і візантійського Херсона.

Під керівництвом дослідниці було створено нову експозицію. В 1968 р. повністю перебудували експозицію античного відділу, а дещо пізніше провели перший післявоєнний ремонт будівлі і створили нову експозицію середньо-

вічного відділу. Одночасно формували колекції, а за діяльної участі консультанта Е.І. Соломонік створювали лапідарій. За значні кошти, виділені з бюджету держави, І.А. Антонова провела цілий комплекс реставраційних робіт оборонних споруд Херсонеса (1957—1963). За безпосереднього керівництва О.І. Домбровського велась цілеспрямована реставрація мозаїк культових споруд періоду середньовіччя. В Херсонесі проходили археологічну практику студенти-історики, археологи, філологи-класики, архітектори, геодезисти з десятків вищих навчальних закладів СРСР. В музеї було створено новий науковий архів, бібліотеку, фототеку, фотолабораторію і музейні реставраційні майстерні. Кількість відвідувачів завдяки здійсненій роботі стрімко зростала. Так, у 1956 р. музей відвідали 55 тис., а в 1966 р. — до 450 тис. осіб. У 1967 р. І.А. Антоновій було присвоєно звання заслуженого працівника культури УРСР (порядковий номер грамоти — 1), а 1978 р. Херсонесський музей став державним заповідником, що ще більше підвищило його статус.

1971 р. І.А. Антонова залишила пост директора музею, мотивуючи своє бажання активніше займатися науковою роботою, і перейшла на посаду заступника з наукової роботи, але 1980—1985 рр. знову була на посаді директора, на якій її змінив Л.В. Марченко. Та залишивши обов'язки директора, Інна Антоновна на посаді провідного наукового співробітника продовжу-

Могила І. А. Антонової на міському цвинтарі м. Севастополя. Фото 2007 р.

вала дослідження на території цитаделі. Під час її керівництва експедицією археологічному дослідженню було піддано майже 70 % внутрішнього простору цитаделі: було розкопано 74 приміщення римської та середньовічної епох різного функціонального призначення; досліджено до 20 об'єктів оборонних споруд, понад 30 дренажних і стічних каналів, вулиці, площі; виявлено планувальну містобудівну структуру, а також отримано значний археологічний і епіграфічний матеріал. Разом з результатами попередніх робіт це дало змогу отримати доволі повне уявлення про життя на території цитаделі Херсонеса за римського періоду, коли тут дислокувався римський гарнізон, і за середньовічного, позначеного діяльністю візантійського фемного преторія...

І.А. Антонова передчасно померла 19 вересня 2000 р. на лікарняному ліжку, чекаючи на заплановану операцію. Операція передвіщала значні

обмеження рухів, неможливість самотійно пересуватися, і хворе, зношене серце, вочевидь, не змогло змиритися з цим, як і з думкою, що треба визнати необхідність попрощатися з Херсонесом. До останніх днів дослідниця продовжувала розкопки цитаделі, що стала для неї своєрідною особистою пам'яткою, в якій вона назавжди залишила частку своєї душі.

На жаль, І.А. Антонову не вдалося поховати на території Херсонеського городища, поряд з першим керівником його розкопок, К.К. Косцюшком-Валюжиничем. Над її могилою на міському цвинтарі Севастополя, що на 5-му кілометрі Севастопольської траси, височить стела у вигляді уламка херсонеської мармурової колони (Сорочан, Зубарь, Марченко, 2001, с. 49, 53; Шацько, 2001, с. 120 — 123; Сорочан, 2001, с. 120 — 123; 2001а, с. 185 — 187; 2003, с. 3 — 6).

В.М. ЗУБАР, С.Б. СОРОЧАН

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко В.М. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков: Майдан, 2000.

Шацько Г.О. І.А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса // Археологія. — 2000. — №4.

Сорочан С.Б. Чаша душі // Археологія — 2001. — № 4.

Сорочан С.Б. Памяти Инны Анатольевны Антоновой (1928 — 2000) // РА. — 2001а. — № 2.

Сорочан С.Б. Чаша душі // Херсонесский сборник. — 2003. — Вып.12.

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА НИКИФОРОВИЧА СТАНКА

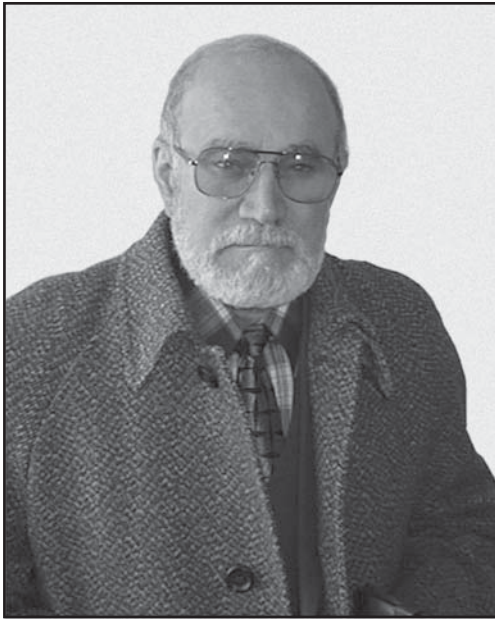
17 лютого 2008 р. раптово помер один із видатних археологів України Володимир Никифорович Станко. Він народився 19.02.1937 р. у с. Тернівка поблизу м. Миколаїв у болгарській родині. Після закінчення школи В.Н. Станко працював на Миколаївській електростанції, потім вступив на історико-філологічний факультет Ростовського державного університету, але з III курсу продовжив навчання в Одеському державному університеті ім. І.І. Мечникова (ОДУ). Під впливом професорів М.Ф. Болтенка та П.Й. Каришковського студент почав цікавитися археологією. Після закінчення в 1960 р. університету В.Н. Станко працював науковим співробітником, а згодом — заступником директора Одеського археологічного музею.

Мезолітом Володимир Никифорович зацікавився ще студентом, працюючи в експедиції

видатного археолога П.Й. Борисковського і поглиблюючи під його науковим керівництвом свою спеціалізацію після закінчення університету. У 1965—1967 рр. навчався в Києві в аспірантурі Інституту археології АН УРСР, яку закінчив достроково. У 1967 р. захистив під керівництвом С.М. Бібікова кандидатську дисертацію на тему «Мезоліт Північно-Західного Причорномор'я».

У 1968 р. В.Н. Станко повернувся до Одеси і почав працювати на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ (старшим викладачем, потім доцентом). Справжнім духовним наставником молодого викладача був П.Й. Каришковський.

У 1976 р. за ініціативою В.Н. Станка в Одесі було створено підрозділ Інституту археології АН УРСР — відділ археології Північно-Західного Надчорномор'я. До 1989 р. дослідник очо-

лював створений ним потужний науковий центр, який опікувався як тривалими науковими програмами, так і охоронними археологічними роботами. За ці роки співробітниками відділу було захищено 2 докторські та 7 кандидатських дисертацій, видано багато монографій та збірок наукових праць.

Водночас В.Н. Станко не припиняв своєї діяльності з виховання археологічної молоді. З 1987 р. він знову читав лекції на історичному факультеті ОДУ, а в 1989 р. йому було присвоєно вчене звання професора. У 1993 р. учений створив і очолив кафедру археології та етнології України. Володимир Никифорович постійно розробляв нові курси лекцій, зокрема з теорії археології та методики обробки археологічних матеріалів, проблем антропосоціогенезу, археології кам'яної доби Північного Надчорномор'я тощо. Багато уваги приділяв розробкам проблем етнології України. З 1994 до 2003 р. В.Н. Станко був деканом історичного факультету ОДУ. Водночас щороку вчений проводив тривалі археологічні експедиції на пам'ятках кам'яного віку Надчорномор'я.

В.Н. Станко був не лише дієвим організатором науки, професором університету, а й відомим ученим, який залишив по собі солідну наукову спадщину. Створена ним потужна джерельна база верхнього палеоліту та мезоліту Одещини й Миколаївщини стала підґрунтям для монографічних досліджень і численних сміливих наукових побудов, що неодноразово спричинювали наукові дискусії серед фахівців.

На початку наукового шляху молодий учений концентрував свою увагу на вивченні мезоліту Північно-Західного Надчорномор'я. Дослідник продовжив справу свого вчителя П.Й. Бо-

рисковського, який ще у 1950-х рр. відкрив на Одещині відомі мезолітичні стоянки Гребеники, Гіржеве, Довжанка та Познанка. У 1960—1970-х рр. В.Н. Станко дослідив кілька аналогічних пам'яток, серед яких особливо цінними є розкопані на великій площі стоянки Мирне та Гіржеве. На основі цих матеріалів було виділено гребениківську культуру пізнього мезоліту Надчорномор'я. В той самий час проводилось дослідження принципово відмінні від гребениківських стоянки Царинка, Білолісся та Абузова Балка, що дало змогу розробити періодизацію мезоліту Південно-Західної України.

Спираючись на матеріали багаторічних комплексних досліджень стоянок Мирне, Білолісся та Гіржеве, В.М. Станко звернувся до складних теоретичних проблем кам'яної доби, запропонувавши власні культурно-історичні схеми та соціально-економічні реконструкції палеоекономіки, соціального устрою, палеодемографії мезоліту Південно-Західного Надчорномор'я. Ці теоретичні розробки відбито в монографії «Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья» (1992), що лягла в основу докторської дисертації дослідника.

Останні 25 років В.Н. Станко приділяв значну увагу вивченню верхнього палеоліту Надчорномор'я. Значною мірою це пояснюється багаторічними розкопками унікальної стоянки Анетівка II в Побужжі, що тривають і нині під керівництвом учнів ученого.

В.Н. Станко — один із провідних фахівців з проблематики кам'яної доби України. Останні 40 років він був одним із найавторитетніших спеціалістів у вивченні найдавнішого минулого Південно-Західної України. Завдяки його зусиллям у 1970-х рр. виник і успішно функціонує нині Одеський центр вивчення кам'яної доби України, з яким пов'язана наукова доля таких знаних українських археологів, як С.П. Смольянинова, С.А. Дворянинов, І.В. Сапожников, Г.В. Сапожникова, М.П. Оленковський, О.В. Сминтина, І.В. Піструл та багато інших.

Основні результати досліджень В.Н. Станка викладено у численних наукових статтях та монографіях, доповідях на багатьох престижних наукових симпозиумах (Велика Британія, Болгарія, Франція, Німеччина, Росія та ін.). За його участю було організовано кілька міжнародних історичних, археологічних та етнологічних наукових конференцій. Під керівництвом ученого захищено 17 кандидатських дисертацій. В.Н. Станко входив до складу спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України.

Володимир Никифорович вів активну видавничу діяльність. З 1989 р. він був членом

редколегії журналу «Археологія», збірок «Старожитності Причорномор'я», «Етнографія Півдня України», створив журнал «Записки історичного факультету ОДУ».

У 1995 р. В.Н. Станка було обрано дійсним членом Російської народної академії наук та Російського археологічного товариства. Він був членом Проводу Всеукраїнського та членом Президії обласної філії Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Володимир Никифорович багато уваги приділяв роботі Болгарського культурного това-

риства, що відзначено нагородами болгарського уряду. Останні роки В.Н. Станко працював у Миколаївському науково-навчальному центрі та Миколаївському державному університеті ім. Петра Могили, поєднуючи викладацьку роботу з активною науково-дослідною, продовжуючи археологічні розкопки пам'яток кам'яної доби.

До останніх днів свого життя Володимир Никифорович Станко залишався непересічним ученим, мудрим педагогом, доброзичливим колегою і гарним батьком своїх трьох синів.

ПАМ'ЯТІ РАШО СТАНЕВА РАШЕВА

28 лютого 2008 р. під час пожежі у потягу Софія—Кардам трагічно загинув видатний болгарський учений, професор, доктор історичних наук, директор Національного археологічного інституту та музею археології Болгарської академії наук Рашо Станев Рашев.

Рашо Рашев народився 12 листопада 1943 р. в с. Тіча Слівенської обл. Болгарії. У 1965—1969 рр. навчався на історичному факультеті Великотирновського університету (тоді Вищий педагогічний інститут ім. Святих Кирила та Мефодія). Після захисту дипломної роботи до 1972 р. працював екскурсоводом в Археологічній базі-музеї Болгарської академії наук у Преславі. У 1972 р. став співробітником середньовічного відділу Історичного музею в Селістрі. З 1975 р. за конкурсом Рашо Рашева було призначено науковим співробітником у новостворену шуменську філію Археологічного інституту та Музею при Болгарській академії наук, де він працював до 2007 р. У 1977 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену болгарській ранньосередньовічній фортифікації, з 1984 р. — старший науковий співробітник II ступеня. У 1992—1993 рр. керував шуменською філією АІМ при БАН. У 2001 р. Рашо Рашев захистив докторську дисертацію. 2002 р. став старшим науковим співробітником I ступеня, а в червні 2007 р. його було обрано директором Археологічного інституту та музею при Болгарській академії наук.

Рашо Рашев — автор п'яти монографій та понад 150 наукових публікацій, багато з яких стали новими віхами у болгарській археології. Він викладав у Великотирновському університеті ім. Святих Кирила та Мефодія. Багаторічні тісні стосунки пов'язували вченого з колегами з України, він завжди з радістю приїздив до нас і запрошував до себе.

Вчені України висловлюють свої співчуття рідним та близьким Рашо Рашева.

Пам'ять про тебе буде жити в твоїх працях та в наших спогадах.

Колектив Інституту Археології НАН України

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Серафимівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України

БРИТЮК Олексій Олексійович — молодший науковий співробітник Археологічного науково-дослідницького центру «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В.М. Даля (Луганськ)

БУДЗИНСЬКА Наталя Миколаївна — завідувач відділу Музею історії Києва.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України.

ГЛАДИЛІН Владислав Миколайович — кандидат історичних наук.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ІВ Стюарт — спеціаліст з ГІС і просторового аналізу в археології, співробітник L—P: Archaeology.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — молодший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України.

КЛОСІНСЬКА Ельжбета — доктор археології Інституту археології Університет імені Марії Склодовської-Кюрі (м. Люблін).

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна.

МАЯРЧАК Сергій Петрович — здобувач Інституту археології НАН України.

ОСТРОВЕРХОВ Анаtolій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України.

ПРИХОДНЮК Олег Михайлович — доктор історичних наук.

РАБІНОВІТЦ Адам Томас — доктор з класичного мистецтва і археології, заступник директора Інституту класичної археології Техаського університету (м. Остін)

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук.

СЕДІКОВА Лариса Василівна — кандидат історичних наук, заступник генерального директора Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

СОРОЧАН Сергій Борисович — доктор історичних наук, професор Харківського державного університету ім. В.М. Каразіна.

ТРЕЛОГАН Джесіка — спеціаліст з ГІС, Інститут класичної археології Техаського університету (м. Остін), співробітник L — P: Archaeology.

УДОВИЧЕНКО Микола Іванович — кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

ЦВЕК Олена Володимирівна — кандидат історичних наук.